

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"
КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

М. В. Газуда
В. В. Польовська

АКТИВІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Монографія

У ж г о р о д – 2017

Газуда М. В., В. В. Польовська

Активізація розвитку гірських територіальних систем/М. В. Газуда, В. В. Польовська. – Ужгород: Видавництво «ФОП Сабов А.М.», Ужгород – 260 с.

Монографія присвячена дослідженню теоретико-методичних і практичних засад формування збалансованого розвитку територій гірської місцевості. Обґрунтовано рівень розвитку гірських територій з урахуванням важливих складових, зокрема економічної, соціальної, екологічної. Здійснено аналіз регіональних природних і суспільних передумов розвитку гірських територій в контексті позиційних властивостей та функцій території, зокрема природних і кліматичних умов, природного довкілля і його якості, наявного природного потенціалу, та суспільних властивостей, що зумовлюються місткістю і освоєністю території, а також демографічними, соціальними господарськими (економічними) та екологічними властивостями території.

На основі узагальнення зарубіжного досвіду, з урахуванням реалізації інституційних засад, обґрунтовано перспективні напрями активізації розвитку гірських територій.

Запропоновано комплексний підхід до аналізу і формування системи активізації розвитку гірських територіальних систем, шляхом визначення наукових підходів, принципів, пріоритетів розвитку, завдань і цілей, а також формування ефективного інституційного управлінського механізму шляхом вибору відповідного інструментарію, застосування якого сприятиме вияву потенційних можливостей і забезпеченню їх ефективного використання з метою активізації розвитку й підвищення конкурентоздатності гірських територій регіону.

Для спеціалістів, науковців, практиків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, коледжів економічного профілю, працівників управлінських структур, державних органів влади, органів місцевого самоврядування.

Рецензенти:

М. А. Лендел – член-кореспондент НААН України, доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України, завідувач кафедри менеджменту туристичного та готельно-ресторанного бізнесу Ужгородського торгово-економічного інституту КНТЕІ

В. І. Ярема – доктор економічних наук, професор, ДВНЗ "Ужгородський національний університет", заслужений працівник освіти України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”
(протокол № 14 від 13 грудня 2016 р.) та
Карпатським університетом імені Августина Волошина
(протокол № 7 від 24 лютого 2017 року)*

ISBN

©М. В. Газуда, В. В. Польовська, 2017
©ФОП Бреза А. Е., 2017

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	6
1.1. Теоретико-методичні основи розвитку гірських територіальних систем	6
1.2. Роль гірських територіальних систем в економіці регіону.....	25
1.3. Наукові підходи до дослідження властивостей розвитку гірських територій.....	35
РОЗДІЛ 2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	56
2.1. Теоретичні аспекти забезпечення розвитку територіальних систем.....	56
2.2. Природний потенціал територіальних систем Карпатського регіону.....	64
2.3. Відтворення та охорона природних ресурсів гірських територіальних систем.....	76
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ.....	95
3.1. Природні передумови та властивості розвитку гірських територій регіону.....	95
3.2. Суспільні та економічні властивості регіонального розвитку гірських територій	108
3.3. Фінансова складова регіонального розвитку гірських територіальних систем	139
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АКТИВІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ РЕГІОНУ НА ПЕРСПЕКТИВУ.....	158
4.1. Зарубіжний досвід регулювання розвитку гірських територій та можливості його використання в Україні	158
4.2. Інституційне забезпечення розвитку територій гірської міцевості.....	173
4.3. Перспективні напрями активізації розвитку гірських територіальних систем регіону.....	189
ПІСЛЯМОВА.....	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	208
ДОДАТКИ.....	236

Передмова

Актуалізація розвитку гірських територій в сучасних умовах зумовлюється складністю умов їх господарювання, життєвою вразливістю, потребою раціонального ставлення до природних екосистем, їх збереження і відновлення, особливостями відтворення продуктивних сил.

Території гірської місцевості становлять майже чверть земної поверхні, де мешкає близько 12 % населення планети. При цьому, важливою є роль гірських територій, оскільки гори забезпечують населення рівнинних територій життєво важливими водними, лісовими, рекреаційними ресурсами, багатогранністю продукції побічного користування лісу тощо.

Забезпечення збалансованого розвитку гірських територій передбачено у розділі 13 „Порядку денного на XXI століття”, прийнятого Конференцією ООН щодо навколишнього природного середовища і розвитку в 1992 р.

В Україні депресивність багатьох територій гірської місцевості зумовлюється їх низькою транспортною доступністю, енергодефіцитністю, нерозвиненістю соціальної інфраструктури, дефіцитом робочих місць тощо. Ці об'єктивні передумови потребують особливої уваги органів державної влади, органів місцевого самоврядування і передусім власне територіальних громад до забезпечення розвитку гірських територіальних систем, залучення інвестиційно-інноваційних ресурсів, активізації використання людського та рекреаційного потенціалу, їх транснаціоналізації в умовах посилення процесів євроінтеграції.

Зокрема в Карпатському регіоні через вкрай обмежений вибір господарської діяльності стабільною залишається проблема зайнятості місцевих мешканців, яка в сучасних умовах набуває дедалі більшого загострення. Негативні тенденції стосуються й низьких доходів

домогосподарств, що в результаті посилює соціальну стратифікацію якості життя місцевого населення.

Сучасні наукові підходи обґрунтовують вагому роль гірських територіальних систем у соціально-економічному розвитку гірських регіонів. Істотний внесок в теоретико-методичне дослідження врегулювання проблемних питань розвитку гірської місцевості мають праці М. Барановського, С.Вовканича, В. Бондаренка, Є. Борщука, М. Бутка, С. Генсірука, З. Герасимчук, М. Голубця, Б. Данилишина, М. Долішнього, Ф. Заставного, В. Коломійчука, І. Лексина, С. Лісовського, О. Павлова, Л. Руденко, Ю. Стадницького, О. Шаблія, Л.Чернюк та ін. Тенденції розвитку гірських територій в напрямі забезпечення життєдіяльності мешканців гірської місцевості, через функціонування сфер і видів економічної діяльності країни та її регіонів викладено у наукових працях Ф. Гамора, В. Геєця, М. Гудзь, Г. Гуцуляка, С. Кваші, В. Кравціва, М. Лендела, Ю. Лупенко, М. Маліка, Н. Паламарчука, П. Самольотова, І. Сторонянської, Л. Шевчук, С. Шульц та ін.

Проте наявні наукові здобутки не охоплюють всього спектру проблем у сфері забезпечення ефективного функціонування гірських територіальних систем, їх перспективного розвитку. Разом з тим недостатня розробленість досліджуваної проблематики на регіональному зрізі, її актуальність, потреба активізації розвитку гірських територій і практична важливість зумовили вибір тематики монографічного дослідження.

Монографія призначена, передусім, для науковців, аспірантів, магістрів ДВНЗ „Ужгородський національний університет” та Карпатський університет імені Августина Волошина, а також широкого кола фахівців, які займаються дослідженнями розвитку гірських територіальних систем. Автори висловлюють щирю вдячність рецензентам: доктору економічних наук, професору, член-кореспонденту НААН України Ленделу Михайлу Андрійовичу, доктору економічних наук, професору, Яремі Василю Івановичу за глибокий аналіз та корисні зауваження під час виходу монографії у світ.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ

1.1. Теоретико-методичні основи розвитку гірських територіальних систем

Формування комфортного життєвого середовища людини тісно пов'язано з територіальним розвитком, де зосереджено компоненти системи які мають певний вплив на забезпечення збалансованості території. Тенденції змін в межах економічних систем зумовлюють необхідність їх детального дослідження і формування теоретико-практичних підходів до вирішення проблем їх розвитку на різних територіальних рівнях, як на державному, так регіональному і місцевому.

Економічний словник трактує систему як комплекс підсистем, елементів, компонентів та їх властивостей, взаємодія між якими зумовлює появу якісно нової цінності [76, с. 311]. Взаємозв'язаність елементів системи обґрунтовували різні науковці. Зокрема Л. Берталанфі у 30-х роках минулого століття сформулював теорію відкритих систем, де будь-яка система перебуває у перманентному стані взаємодії (обміну) в межах власного навколишнього середовища [265]. Відмічений науковець, як один із засновників загальної теорії систем визначив систему як комплекс взаємодіючих елементів. В. Садовський висловив думку, що взаємодія багатогранних елементів системи формують певну цілісність і єдність [248, с. 610]. Характеристику системи, як обмеженої множини елементів, що взаємодіють подано А. Аверьяновим [2, с. 43]. Про зацікавлення вчених щодо розвитку систем свідчить і заснування у 50-х роках ХХ ст. Громади з досліджень у галузі загальної теорії систем.

У процесі дослідження загальної теорії систем, Л. Берталанфі було виокремлено три фундаментальні напрями, що стосуються: *науки про системи*, де за допомогою емпіричного методу досліджуються системні

концепції у фізичних і суспільних науках; *системної технології*, яка застосовується для вирішення проблем, що виникають у промисловості й суспільстві. Таким чином, концепції теорії систем знайшли відображення в теорії управління, дослідження операцій, інформатиці і промисловій інженерії, де використовуються для вирішення конкретних практичних проблем; *системної філософії*, як формування системного мислення, а також світогляду на системних засадах, зокрема: упорядкованій цілісності, самостабілізації, самоорганізації, ієрархізації.

Основною властивістю систем є забезпечення її результативності. При цьому для окреслення і вирішення проблемних питань системи важливими є певні передумови, за яких вона повинна [69, с. 75]: бути системною (принцип „система систем”), тобто виявляти більшість ознак, що використовують для опису систем; спрямовувати керівників, які приймають рішення, на дослідження й перевірку функцій системи у взаємозв'язку з навколишнім середовищем („антиізоляціонізм”); бути саморегульованою яка взмозі вирішити проблеми управління системою, якщо будь яка ланка системи послаблюється; здатною структурувати пріоритети (домінуючі елементи системи), упорядковуючи їх у контексті системи, розглядаючи її як одне ціле. Це є важливим при нестачі фінансових, матеріальних і людських ресурсів та наявності екологічних обмежень діяльності; забезпечувати стійку екологічну рівновагу, сталість розвитку, тобто баланс між функціями дослідження внутрішнього стану системи (редукціонізм) та її відносинами з навколишнім середовищем (холізм); мати механізм зворотного зв'язку, щоб зберігалася можливість здійснювати коригувальні процедури і вирішувати проблеми розвитку.

Наукові підходи до розкриття сутності поняття „економічна система” також зумовлюються взаємодією елементів системи. Так, С. Мочерний обґрунтовує відмічене поняття, як сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, обмін, розподіл та споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства [75, с. 66]. В. Попов, як сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином

упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має загальну мету [72, с. 444].

Водночас економічна система також зумовлюється сукупністю взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення, яким притаманні такі властивості [75, с. 65]: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

Окремі науковці [77, с. 3] обґрунтовують необхідність дослідження економічних систем на метатеоретичному рівні, де відбувається поєднання еволюційно-математичних підходів, на основі задіяння статистико-інформаційних матеріалів, узагальнення і аналіз яких забезпечить реалізацію перспективних завдань розвитку територіальної економічної системи.

З точки зору територіального розміщення економічна система зумовлюється функціонуванням продуктивних сил і формуванням економічних виробничих відносин на певній території, взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм і видів господарської діяльності [14, с. 41].

Оскільки, територіальний розвиток характеризується взаємозалежністю і взаємозумовленістю елементів економічної системи, то в межах відміченої системи поєднується як економічна, так соціальна й екологічна складові. Взаємозв'язану цілісність об'єктів економічного і соціального характеру на певній території з урахуванням природно-ресурсного й трудового потенціалу відмічають науковці-дослідники цієї сфери [96, с. 73; 240, с. 9; 253, с. 15].

Узагальнення науково-теоретичних підходів до розкриття економічної сутності „територіальна економічна система” дало можливість поєднати багатогранні тлумачення цього поняття, що зводиться до сукупності взаємодіючих елементів на основі формування стійких взаємозв'язків різної складності за формою та структурою, які зумовлюються процесами виробництва, розподілу, обміну і споживання продукції і виконують одну або кілька функцій в межах наявних економічних зв'язків як в середині системи, так і при взаємодії із зовнішнім середовищем.

Складні умови життєзабезпечення населення територій гірської місцевості зумовлюють необхідність пошуку ефективних моделей їх розвитку на основі моніторингу потенціалу гірського краю, виявлення пріоритетів і альтернатив господарської діяльності з метою забезпечення збалансованого їх розвитку на перспективу. Зумовлюється доцільність раціонального, невиснажливого використання природних багатств, формування підходів до ресурсозабезпеченості гірських територій в цілому. Особливої уваги потребує збереження етнічної ідентичності, самотності та історико-культурного надбання, зокрема звичаїв та традицій, в яких закодована соціальна пам'ять, що формує систему цінностей, установок, почуттів і настроїв гірських мешканців і передається з покоління в покоління виступаючи регламентуючими правилами життєдіяльності етнічної спільноти.

У світовому масштабі, гори займають близько $\frac{1}{4}$ поверхні планети, де проживає близько 10 % населення. Гірська місцевість становить близько 35 % території Європи, на якій проживає понад 25 % населення країн-членів Ради Європи. Гірські регіони становлять виняткову природну, соціально-економічну та етнокультурну спадщину людства, є незамінним джерелом природних ресурсів, регенерації повітря і води та одним із основних кліматоутворюючих факторів на планеті Земля. Гірські регіони та високогірні території Європи є місцем проживання та життєдіяльності для третини населення Європи. При цьому Карпатський регіон, як один із найбільших європейських гірських масивів, на території якого проживає близько 20 мільйонів чоловік і зростає третина видів флори континенту, відіграє особливу соціально-економічну роль та істотно впливає на формування клімату і водного балансу в Європі [105]. Крім того, гори забезпечують мешканців рівнинних регіонів життєво важливими природними ресурсами хоча існує багато невирішених проблем, пов'язаних з складними природно-кліматичними умовами, гірським рельєфом й іншими чинниками, які справляють негативний вплив на здоров'я людей і організацію виробничої діяльності [12, с. 41].

Комплексним науково-теоретичним дослідженням процесу формування сприятливого життєвого середовища, зокрема у гірській місцевості, забезпеченню розвитку гірських територіальних систем, їх функціональності присвятили свої праці вітчизняні вчені М. Барановський, Є. Борщук, М. Бутко, С. Генсірук, М. Голубець, Ф. Заставний, В. Коломійчук, І. Лексин, С. Лісовський, А. Новикова, О. Павлов, Л. Руденко, Ю. Стадницький, О. Шаблій, В. Юрчишин, а також зарубіжні науковці Є. Алаєв, Е. Авакян, Ю. Баденков, З. Бартушова, М. Гвоздецкий, Ю. Голубчиков, Л. Люкшандерль, Х. Макоєв, А. Транин та ін.

Концептуальні засади забезпечення розвитку гірських територіальних систем з окресленням еколого-економічних аспектів та підходів щодо управління ними на регіональному рівні висвітлено у публікаціях Ф. Гамора, Г. Гуцуляка, П. Жука, В. Кравціва, М. Лендела, П. Самольотова та ін.

Перспективний розвиток гірської місцевості набуває актуальності з точки зору науково-прикладних підходів і багатограних тлумачень розуміння цього поняття. Науковці наголошують, що синонімічними до поняття „гірські території” є „гірська місцевість”, „гірські населенні пункти”, „гірські природні комплекси України”, „гірські ландшафти”, а також в якійсь мірі – „відсталі території”, „депресивні території” тощо.

Організація забезпечення життєвого середовища мешканців гірської місцевості тісно пов'язано з поняттям „територія”, яка найчастіше тлумачиться у двох аспектах [74, с. 19]: 1) для позначення земної суші (на противагу терміну „акваторія”, яким позначають водні простори); 2) для позначення частини земної суші, яка характеризується єдністю: а) політико-адміністративною (територія держави, сукупності країн, адміністративних областей, районів та ін.), б) економічною (територія інтегрального економічного чи галузевого районів різних рангів), в) природно-географічною (територія лісостепу, тайги та ін.) таким чином, поняття території у всіх випадках співставне, воно є одиницею поділу земної поверхні в цілому чи поверхні суші, зокрема.

Більш ширше, з точки зору діяльності людини, поняття території розглядає Е. Алаєв [4], як обмежену частину твердої поверхні землі з характерними для неї природними і антропогенними властивостями і ресурсами, що характеризується протяжністю (площею) як особливим видом „просторового” ресурсу, географічним положенням та іншими якостями, яка є об’єктом конкретної діяльності чи дослідження. Ми притримуємося думки науковця, що геопросторові особливості характеризують динаміку внутрішнього розвитку території через процеси диференціації, передусім розвитку окремих частин території; інтеграції – поєднання і взаємообумовленість окремих елементів як єдиного цілого, а також системоутворюючі процеси, що зумовлюються формуванням кластерних систем у пріоритетних сферах і видах економічної діяльності окремо взятої територіальної системи (регіону).

У процесі дослідження ми розглядатимемо територію передусім як земельний простір, зайнятий населеним пунктом, підприємством, установою тощо, тобто простір на якому поширені певні явища [22, с. 1443], а також місцевість, що має певні відмінні властивості стосовно інших територій.

О. Шаблій обґрунтовує два основні види властивостей території – природні та суспільні. До природних належать [74, с. 22]: а) природні умови; б) природне довкілля, його якість; в) природні ресурси, в тому числі відновлювані та невідновлювані. До другої із властивостей належить місткість території (її здатність вміщати деяку кількість об’єктів певного виду – поселенських, промислових, сільськогосподарських, рекреаційних тощо) і освоєність (ступінь втягнення у суспільне виробництво та інтенсивність зміни природних властивостей під впливом людської діяльності), а також демографічні, соціальні та господарські (економічні) властивості. Найважливіше значення серед відношень території мають: *просторові*, в т.ч. метричні, передусім площа території і топологічні (форма, компактність); *розташування*, в т.ч. політико-, економіко- і природно-географічне; *функції* – економічні, соціальні, рекреаційні, культурні

тощо. До відмічених функцій як одну з пріоритетних, доцільним є, на нашу думку, додати екологічну, оскільки гірські території, при умові їх збереження і відтворення можуть забезпечити екологічно чисте середовище, що сприятиме та є невід'ємною складовою розвитку сфери рекреації і туризму.

Серед важливих властивостей території доцільно згадати її „несучу здатність” чи „потенційну місткість” під якою розуміють здатність певної території забезпечувати відтворення всіх територіальних складових (ресурсів) без порушення життєздатності. Несуча здатність території є одночасно природним фактором і антропогенним, динамічно змінюється під впливом багатьох чинників та може розглядатися в розрізі ґрунтів, водних та лісових територій. Важливим є не перетнути межу після якої почнуться зміни, коли відновлення деградованої несучої здатності буде здійснити набагато складніше і дорожче, ніж запобігти її руйнації.

Обґрунтування моніторингу дослідження природних, демографічних, соціальних, економічних, екологічних та інших особливостей і властивостей території, їх взаємозв'язок і взаємообумовленість дає змогу виявити потенційні її можливості щодо формування життєвого середовища, що здатне задовольнити потреби населення яке проживає на цих територіях. Однак, окремим територіям притаманні тільки їм властиві специфічні особливості щодо життєзабезпечення населення, яке проживає на цих територіях, до них відносяться гірські території, які володіють багатогранністю природних умов і наявністю потенційних ресурсів, і мають різнобічний характер щодо їх раціонального використання у процесі життєдіяльності гірських мешканців. Існують різні підходи щодо тлумачення поняття „гірські території”, і як відомо, вчені поки не дійшли єдиної точки зору стосовно розуміння досліджуваного визначення, яке може бути прийнятним для всіх гірських місцевостей і їх мешканців в цілому (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Порівняльна характеристика визначень поняття „гірські території”*

Автори /законодавчо- нормативні акти	Сутність поняття
В. Кравців	території, що знаходяться на висоті вище 400 м над рівнем моря. В межах окреслених гірських територій не повинно бути ареалів (долини між гірськими хребтами можуть знаходитись нижче 400 м над рівнем моря). При цьому критерій дотримання рівня 400 м може бути порушений тільки в тому випадку, коли ця горизонталь розділяє територію місцевої ради, тобто, якщо будь-яка частина сільської, селищної, міської (але не районної ради) попадає в категорію гірської, то до неї слід віднести решту території
Г. Авакян	територіальний простір, в якому всі кількісні і якісні зміни відбуваються по вертикальному поясу де профіль, характер і умови ведення сільськогосподарського виробництва, і особливо продуктивність суспільної (сукупної) праці різко відрізняється від рівнинних і особливо низинних областей
Закон України „Про розвиток гірських територій в Україні” (проект)	ділянки земної поверхні, що характеризуються значним коливанням відносних висот і контрастними формами рельєфу та відмінним від суміжних рівнинних територій кліматом, які створюють особливі умови, впливаючи на повсякденну життєдіяльність людини
Європейська хартія про захист гір	місцевості, де висота, рельєф та клімат створюють особливі умови, які впливають на повсякденну людську діяльність
Законодавчо закріплене визначення у Франції	гірська зона, яка включає територію комун, не менше 80 % площі яких розташовано на висоті вище 600 м над рівнем моря, або в яких перепад висот між нижніми і верхніми межами оброблюваних земель становить не менше 400 м

*Сформовано за джерелами: [182; 102, с. 21-27; 1, с. 11; 79; 5, с. 40].

Як відмічено у розробленому проекті Закону України „Про розвиток гірських територій в Україні” [182], гірські території, це ділянки земної поверхні, що характеризуються значним коливанням відносних висот і контрастними формами рельєфу та відмінним від суміжних рівнинних територій кліматом, які створюють особливі умови, впливаючи на повсякденну життєдіяльність людини.

Критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, а також визначення основних засад державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються, обґрунтовано у Законі України „Про статус гірських населених пунктів в Україні” [183]. Цим законом визначено, що до гірських населених пунктів належать міста,

селища міського типу, селища, сільські населені пункти, які розташовані у гірській місцевості, мають недостатньо розвинуті сферу застосування праці та систему соціально-побутового обслуговування, обмежену транспортну доступність. До відмічених вище критеріїв відносяться:

- розташування населеного пункту або частини його, на якій проживає більш як третина мешканців цього населеного пункту, на висоті 400 м і вище над рівнем моря на території, рельєф якої дуже розчленований байраками, водотоками тощо, та розміщення 50 і більше відсотків сільськогосподарських угідь у межах цього пункту на схилах крутизною 12 градусів і більше;

- якщо на одного жителя припадає менш як 0,25 га ріллі, або при її відсутності – менш як 0,60 га сільськогосподарських угідь;

- суворі кліматичні умови: холодна і довга зима (середня тривалість – не менше 115 днів, середньодобова температура повітря у січні не перевищує мінус 4 градуси за Цельсієм), прохолодне коротке літо (середня тривалість – не більше двох місяців, середньодобова температура у липні не перевищує 20 градусів за Цельсієм), велика кількість опадів (середньорічна сума опадів у рідкому і твердому стані – не менше 600 мм), мають місце селеві явища, повені, вітровали, снігові намети, сейсмічність землі.

Населені пункти, які розташовані на висоті 400 метрів і вище над рівнем моря і відповідають двом критеріям та не менш як двом показникам третього критерію – „суворі кліматичні умови” цієї статті, набувають статусу гірських.

Однак, у відміченому законі, як вважає В. Кравців, є ряд дискусійних питань, що стосуються трактування поняття „гірські території”, оскільки доцільним є уточнення критеріїв за якими проводитимуться межі гірських територій, на котрі поширюватиметься дія відміченого вище Закону. У цьому випадку потрібно врахувати два підходи, зокрема фізико-географічний і адміністративно-територіальний, що чітко регламентуватимуть контури гірської місцевості. З точки зору фізико-географічного підходу, гори є гірськими спорудами, ділянкою земної поверхні заввишки понад 600 м над рівнем моря, що

характеризуються різкими коливаннями відносних висот і контрастними формами рельєфу. В Україні є два гірських масиви [102, с. 24-27]: Українські Карпати та Кримські гори. Українські Карпати з північного заходу на південний схід простягаються на 280 км, з північного сходу на південний захід – на 100-110 км. Площа гірської системи сягає 24 тис. км². В цілому гірська територія займає площу 37 тис. км², оскільки до Українських Карпат також відносяться Передкарпатська височина і Закарпатська низовина.

Поділ території за фізико-географічним підходом вважається нераціональним через можливе розділення границь адміністративних районів і місцевих рад. На противагу фізико-географічному підходу, адміністративно-територіальний підхід передбачає можливе оконтурення гірських територій за межами адміністративних районів, які повністю або частково охоплюють гірські місцевості. З точки зору налагоджених структур і механізмів управління такий підхід можна вважати вигідним, але водночас дискримінаційним [102, с. 25]: в зону дії Закону потраплять чисто рівнинні території. З метою формування альтернативного підходу щодо виокремлення гірських територій доцільним є врахування переваг і недоліків обох відмічених вище підходів і як компромісний варіант Законом можна визнати гірськими територіями, що знаходяться на висоті вище 400 м над рівнем моря. В межах окреслених гірських територій не повинно бути ареалів (долини між гірськими хребтами можуть знаходитись нижче 400 м над рівнем моря). При цьому критерій дотримання рівня 400 м може бути порушений тільки в тому випадку, коли ця горизонталь розділяє територію місцевої ради, тобто, якщо будь-яка частина сільської, селищної, міської (але не районної ради) попадає в категорію гірської, то до неї слід віднести решту території.

Г. Авакян вважає, що під гірськими територіями доцільно вважати територіальний простір, в якому всі кількісні і якісні зміни відбуваються по вертикальному поясу де профіль, характер і умови ведення сільськогосподарського виробництва, і особливо продуктивність сукупної суспільної праці різко відрізняється від рівнинних і особливо низинних областей [1, с. 11].

У забезпеченні розвитку територій гірської місцевості вагомим значення набуло прийняття Європейської Хартії гірських регіонів. Виходячи з цілей відміченої Хартії, сторони інтерпретують термін „гірські регіони” в розумінні місцевості, де висота рельєфу і клімат створюють особливі умови, що впливають на повсякденну людську діяльність [79].

Підходи щодо виокремлення гірських територій у різних країнах мають певні особливості. Так, до прикладу у Франції законодавчо закріплено, що гірська зона включає територію комун, не менше 80 % площі яких розміщено на висоті вище 600 м над рівнем моря або ж в яких перепад висот між нижніми і верхніми границями оброблюваних земель становить не менше 400 м [5, с. 40]. Х. Макоев пропонує визначати гірські території за різнорідними диференційованими критеріями, зокрема [114, с. 237]: гіпсометричним, розчленованості рельєфу і відносній крутизні нахилу макроповерхності, агрокліматичним, геоботанічним.

В межах гірських територій розташовані гірські населені пункти, визначення поняття яких подано у Законі України „Про статус гірських населених пунктів в Україні” (стаття 1), зокрема до гірських населених пунктів належать міста, селища міського типу, селища, сільські населені пункти, які розташовані у гірській місцевості, мають недостатньо розвинуті сферу застосування праці та систему соціально-побутового обслуговування, обмежену транспортну доступність [183], або ж населені пункти (міста, селища, села), які розташовані на гірських територіях та відповідають критеріям віднесення населених пунктів до гірських [182].

У нормативних документах обґрунтовується поняття „гірська місцевість”, як місцевість із пересіченим рельєфом і відносними перевищеннями 500 м і більше у радіусі 25 км, а також місцевість із перевищеннями над рівнем моря 2000 м і більше [129].

Близьким до поняття „гірські території” є „гірські ландшафти”, що на відміну від рівнинних ландшафтів, які формуються на територіях із рівнинним рельєфом і у свою чергу поділяються на височинні, низовинні, низинні, формуються у горах, поділяються на передгірні, низькогірні, середньогірні, високогірні, міжгірно-котловинні і відносяться до другого

загальноприйнятого класу ландшафтів в межах виділення певної одиниці території [83].

У географічній енциклопедії обґрунтовано визначення поняття „гірські ландшафти”, зокрема, це поширені в горах природно-територіальні комплекси, єдині за структурно-літологічними, орографічними та ландшафтно-морфологічними ознаками. У таких ландшафтах спостерігається висотна поясність і ярусність рельєфу, їм властиві контрастність природних умов, зумовлена різною експозицією схилів, особливостями геологічної будови, строкатістю ґрунтового покриву, різноманітністю змін рослинності та іншими причинами. Гірські ландшафти чітко відокремлені у геологічному фундаменті та рельєфі і представлені системою висотних місцевостей. Діапазон висот кожної з місцевостей, що складають гірські ландшафти, свідчить про інтенсивність, а їх кількість і властивості – про етапи розвитку цього природно-територіального комплексу [42, с. 272]. Крім цього, гірський ландшафт є цілісним багатоетапним позитивним чи від’ємним за формою природним територіальним макрокомплексом, який чітко відокремлений в геологічному фундаменті та рельєфі гірської області й складається з висотних місцевостей [44].

Природно-територіальні комплекси (ПТК) формуються в результаті тривалої взаємодії на певних територіях таких природних компонентів, як геологічна основа і гірські породи, рельєф, клімат, води, ґрунти, мікроорганізми, рослинність і тваринний світ, для яких характерною є подібність внутрішньої будови, де основними чинниками їх розвитку є сонячна радіація, внутрішня енергія Землі й енергія її обертання, а також процеси, що відбуваються в атмосфері, гідросфері та біосфері. Ці енергетичні чинники впливають на розвиток комплексу через основні фізико-географічні процеси – теплообмін, вологообмін, обмін мінеральних та органічних речовин. Завдяки тісним взаємозв’язкам між компонентами ПТК є надзвичайно цілісним, досконалим і водночас вразливим утворенням, і тому порушення чи зміна хоча б одного з компонентів відразу ж впливає на інші компоненти через невидимі на перший погляд зв’язки, що в результаті його видозмінює,

або навіть руйнує утворюючи новий ПТК [167]. Значний вплив на існування природно-територіальних комплексів справляє діяльність людини, що призводить до формування природно-антропогенних ландшафтів на відміну від природних, які є найменшими за розмірами ПТК, і найбільш однорідними ділянками географічної оболонки. У природно-антропогенних ландшафтах відносно мало змінилися геологічна основа та клімат, проте значних змін зазнали невеликі форми рельєфу, ґрунти, рослинність і тваринний світ. Серед природно-антропогенних ландшафтів розрізняють сільсько-, лісо-, водогосподарські, промислові, ландшафти населених пунктів, рекреаційні (зв'язані із сферою відпочинку людей), що зумовлюють і ландшафти гірських територій.

Природно-антропогенні ландшафти характеризують і гірську місцевість, оскільки їх поділ відбувається на сільськогосподарські, лісогосподарські, водогосподарські, промислові, ландшафти населених пунктів, рекреаційні (зв'язані із сферою відпочинку людей). Сучасні умови господарювання зумовили переважання природно-антропогенних ландшафтів над природними.

Так, за даними статистики в Україні освоєність території становить 68,8 %, розораність сягає 53,9 % [227, с. 136, 478] таким чином через інтенсивний антропогенний вплив на природне середовище мало змінених територій в Україні майже не залишилося. Розширення потребують природоохоронні ландшафтні екосистеми, до яких входять заповідники, національні парки, заказники, площа яких нині становить 1,6 млн га.

Розвиток гірських територіальних систем часто носить проблемний характер через складні умови забезпечення життєдіяльності населення, що ототожнюється з депресивністю території. Проте думки науковців щодо трактування поняття „депресивна територія” мають певні відмінності. Окремі науковці обґрунтовують визначення поняття „депресивна територія” як промислового регіону, де відбувається стагнація базових галузей економіки щодо забезпечення їх розвитку, до прикладу „депресивна територія” це:

- промислово розвинена територія, кризовий стан якої є виявом структурної кризи економіки та нерівномірності розвитку промислового виробництва за галузями та регіонами України [134, с. 115];

- територія з досить високим рівнем накопиченого економічного потенціалу, значною часткою промислового виробництва в структурі господарства і відносно високим рівнем кваліфікації місцевих трудових ресурсів, які внаслідок низької конкурентоспроможності профільних галузей економіки потрапили в глибоку та стійку економічну кризу, мають помітно високий рівень безробіття, низьку інвестиційну активність та порівняно низький середньодушовий рівень бюджетної забезпеченості [108, с. 25; 107, с. 80].

Іншою є точка зору науковців [89, с. 87; 255, с. 116-118], які пропонують не акцентувати увагу тільки на індустріальних критеріях стосовно депресивних територій, вважаючи, що доцільним є розгляд й інших типів територій (регіонів), де спостерігається стагнація економіки, погіршуються демографічна ситуація та рівень життя населення.

Як вважають ряд науковців [45, с. 7] депресивними є територіальні формування, де через економічні, соціальні, екологічні та інші чинники уповільнилися, а в окремих випадках припинили діяти умови і стимули саморозвитку. Принаймні це означає, що опора лише на власний виробничо-ресурсний потенціал шансів на вихід із депресивної ситуації не дає. Звідси гостра необхідність у розробленні ефективної державної політики та стратегії розвитку гірських територій.

Близьким до розуміння депресивні гірські території є визначення О. Братути, який наголошує, що особливістю депресивного регіону, є те, що зазначена адміністративно-територіальна господарська система економічно не здатна забезпечити власне суспільно-природне відтворення і має тенденцію до деградації [13, с. 43]. В. Коломійчук виокремив п'ять типів депресивних адміністративних районів, серед яких окреслив депресивні адміністративні райони у гірській місцевості [97].

Депресивні території часто прирівнюють до відсталих, і як вважає М. Барановський, це ті регіони (території), занепад яких викликаний географічними (гористість, заболоченість, аридність) чи історичними

чинниками, а „депресивними” – ті території, де стагнація зумовлена економічними трансформаціями, занепадом базових секторів економіки, особливостями структурних змін [8, с. 27].

У науковій літературі виокремлюють ще поняття „проблемні регіони”. За трактуванням В. Галущака [37], під такими регіонами розуміють ті, у яких відсутні або втрачені дієві стимули сталого розвитку, що зумовлено низьким рівнем ресурсного забезпечення, нераціональною структурою економіки, несприятливими передумовами розвитку, що спричинює погіршення якості життя нинішніх та майбутніх поколінь і вимагає активного втручання держави.

На нашу думку, депресивними доцільно вважати території на яких впродовж тривалого часу спостерігається небажане звужене відтворення економічної соціальної та екологічної сфер, або ж які протягом тривалого часу потребують постійної донорської підтримки. Щодо гірських територій, то їм притаманні ознаки як відсталості через географічні властивості, які в тій чи іншій мірі не сприяють розвитку території, так і депресивності з точки зору економічної складової, тобто слабкого розвитку сфер і видів економічної діяльності, тому втручання з боку держави, органів місцевого самоврядування, а також громади є необхідним.

Відповідно до того, що гірські території відіграють важливу роль у життєзабезпеченні економічної системи регіону, доцільним є розглядати ці місцевості через їх позиційність і функціональність. У науковій літературі ці поняття обґрунтовують так [74, с. 20]:

- позиційні властивості території – це її зв’язаність, компактність, центральність, диференційованість, конфігурація, форма, орієнтація, гомогенність та ін., які є результатом взаємодії підсистем цієї території чи відношення до інших територій, до територіальної суперсистеми;

- функція території зумовлюється функцією відповідного їй місця, передусім через визначення його ролі у житті (діяльності) суспільства, або ж рівнем його відповідності потребам суспільства в цілому, частини суспільства чи окремої людини, яка проживає на цих територіях.

Відмітимо, що функція території визначається функцією відповідного їй місця, а функція місця – це його значення в житті (діяльності) суспільства, тобто вона задовольняє (може задовольняти) певну потребу суспільства в цілому, частини суспільства чи окремої людини. Територія може характеризуватися не однією, а кількома функціями, які, в свою чергу, залежать від функцій сусідніх і навіть віддалених територій. Хоч функція території причинно визначається суспільними запитами, вона також залежить від значень інших її властивостей – значень координат багатовимірного ознакового простору [161]. Системний підхід до здійснення соціо-, економіко- і географічного аналізу формується на основі дослідження функцій території. Отже, відмічені вище позиційні властивості території є позиційними властивостями її функцій.

Дослідження підтверджує, що функціональність і територіальні відношення взаємообумовлюють і взаємодоповнюють один одного, оскільки [144, с. 77]: функціонально-територіальне відношення відображає вид як функціонального зв'язку, так і територіальної спільності елементів. У цьому відношенні функціональність і територіальність синтезуються в одне ціле.

Через те, що в гірській місцевості переважають в основному сільські населенні пункти, то, на нашу думку, доцільно її розглядати через призму багатофункціональності сільських територій. Так, науковці К. Васківська і І. Сембай визначають відмічені території як монофункціональну природно-соціально і виробничу структуру, важливими елементами якої є передусім [20, с. 15]: власний ресурсний потенціал; сільський населений пункт; наявне сільське населення; місцеві громадські інституції та органи місцевого самоврядування; соціальна та виробнича інфраструктура; сільськогосподарські підприємства та інші види підприємств із виробництва, переробки продукції, торгівлі чи надання послуг; господарства населення; об'єкти рекреації.

Ми погоджуємося з відміченими науковцями стосовно уточненого поняття сутності сільської території, як соціально-територіальної мікросфери з власним ресурсним потенціалом, складовими структурними

елементами якої є: наявне сільське населення; об'єкти соціальної та виробничої інфраструктури; об'єкти рекреації; особисті господарства населення; місцеві громадські інститути; органи місцевого самоврядування; підприємства сфери малого бізнесу; сільськогосподарські підприємства, які задовольняють матеріальні, духовні та соціальні потреби людини, оскільки ці складові є прийнятними й щодо розкриття і трактування поняття „гірські території”, де для забезпечення життєдіяльності гірських мешканців постає необхідність у наявності всієї гама складових елементів соціально-економічної і територіальної гірської системи.

Прийнятним для розуміння властивостей території гірської місцевості є визначення поняття „сільські території” за О. Павловим. Так, сільські території [142, с. 18]:

- є сегментом простору в його фізичному, біотичному та антропогенному вимірах, або інакше, це фізична територія, в межах якої існують і розвиваються представники рослинного, тваринного світу і людина як біосоціальна істота;

- це руральна (від англ. *rural* – сільський) частина території, розміщена у просторі, яка з огляду на її природу, наділена властивістю множинної додатковості. До прикладу, у використанні її ресурсного потенціалу, в першу чергу землі, сама природа робить вибір, впливаючи на характеристику рельєфу, сталість або несталість ландшафтної рівноваги;

- такими властивостями наділена і людина, але, на відміну від природи, де діють принципи саморегулювання, вона не завжди передбачає наслідки свого необмеженого втручання в природне середовище;

- для сільських територій, як і для гірських, характерні такі специфічні просторові критерії, як площа, протяжність, компактність, конфігурація, географічне розташування, людність, щільність, кліматичні умови, особливості ландшафту, що відіграють певну роль у їх функціонуванні.

Функціональність розвитку території О. Павлов розглядає через призму територіального, а не галузевого підходу [143, с. 130], в такому

випадку території як сільські, так і гірські постають як місце розвитку та просторове середовище для здійснення ними одночасно кількох функцій. Відмічений підхід зумовлює цілісність система як об'єкта розвитку загалом, а не тільки її окремих елементів. За допомогою цього є можливість досягти збалансованого розвитку, подолати міжгалузеві, внутрішньо- та міжрегіональні диспропорції, інтегрувати територіальні підсистеми (сільську, міську, гірську) суспільства й сприяти відтворенню усіх сфер їх життєдіяльності.

Територія сільської місцевості за трактуванням В. Юрчишина являє собою складну і багатофункціональну природну, соціально-економічну і виробничо-господарську структуру, яка поєднує не тільки просторові її характеристики, але окремі функціональні складники виокремлюючи важливу роль сільської громади (общини), що охоплює всіх без винятку, хто проживає в ній, незалежно від того, в якій сфері виробництва і обслуговування вони зайняті. Крім цього він розглядає село як соціально-побутовий, в тому числі виробничий осередок, адміністративний, культурний центр кожної конкретної території. До важливих складників зараховує сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об'єктами, обґрунтовує роль органів місцевого самоврядування, громадських організації і громади, зокрема [263, с. 4-7].

Активізаційні підходи тісно переплітаються з категорією „розвиток”, що зводиться передусім до специфічного процесу змін, результатом якого є виникнення якісно нового, поступального процесу сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, тобто процес, внаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого [22, с. 1235], або ж сукупність змін, які ведуть до появи нової якості і зміцнення життєвості системи, її здатність чинити опір руйнівним силами зовнішнього середовища [100, с. 296].

З огляду на сформовану мету дослідження, на увагу заслуговує концептуальний підхід до розкриття поняття розвиток подане у науковому виданні „Пределы роста” (Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз і Й. Рандерс) [121, с. 19], зокрема „розвиток” – означає розширювати чи реалізовувати

потенційні можливості, поліпшувати свій стан. А також, дискусійний підхід М. Дацишина і В. Керецмана, щодо розуміння поняття розвиток і зростання, які вважають, що розвиток є складнішою категорією, ніж зростання, й охоплює останню, не заперечуючи при цьому зростання певних елементів структури, але стосовно регіонів будь-який поступ щодо окремих елементів цілого повинен підпорядковуватися інтересам розвитку території (регіону) загалом. З огляду на відмічене, розвиток території (регіону) не повинен і не може вичерпуватися суто механічним зростанням окремих елементів, зокрема й економічних, соціальних, екологічних тощо, оскільки окреслюючи пріоритетом економічне зростання, як правило ігноруються соціальна або ж екологічна складові [90, с. 11]. Результатом розвитку є формування якісно нового стану об'єкта, що є особливим типом змін пов'язаних з оновленням системи, з її внутрішнім структурним і функціональним поступом, народженням нового і передбаченням якісних змін [239], тобто перетворенням у щось новаційне.

Інноваційні позитивні зміни у процесі розвитку гірських територій вбачають окремі науковці [45, с. 7-8] і взаємопов'язують їх не тільки з розвитком локальних економічних одиниць, становленням динамічного ринкового сектору економіки, розвитком виробничої інфраструктури, але і соціогуманітарною складовою, що зв'язана з умовами проживання людей, екологічною безпекою, доступом до освіти, наданням кваліфікованих медичних послуг, забезпеченням комфортного середовища існування.

Таким чином, під „розвитком гірських територіальних систем” розумітимемо діяльність суб'єктів управління та господарювання спрямовану на позитивні зрушення в економічному, соціальному та екологічному забезпеченні територій розташованих вище 400 метрів над рівнем моря, що відрізняються від рівнинної та передгірної місцевостей умовами та специфічними властивостями території, які впливають на повсякденну діяльність мешканців гірської місцевості.

Формування багатогранних підходів щодо забезпечення розвитку гірських територіальних систем передбачає тривалий процес змін і

перетворень на всіх ієрархічних рівнях відміченої системи, починаючи з громади і завершуючи керівництвом регіону, поєднуючи і взаємообумовлюючи їх інтереси у результативності самого розвитку, що зумовлює особливу увагу як з боку державних і територіальних органів влади, так і міжнародних інституцій спільної Європи.

1.2. Роль гірських територіальних систем в економіці регіону

Нині тематика розвитку гірської місцевості набуває нового інноваційного змісту, оскільки світове співтовариство приділяє все більшу увагу до вирішення проблемних питань забезпечення комфортного проживання на територіях з складними природно-кліматичними і соціоекономічними умовами існування. Доцільно відмітити, що тривалий період часу у багатьох країнах світу роль і місце територій гірської місцевості не було окреслено. Однак з погіршенням екологічної ситуації, нераціональним використанням природних ресурсів, зокрема вирубуванням лісових масивів, порушенням екосистем, що в результаті призвело до деградації ландшафтів, зникнення гірської фауни і флори, катастрофічних повеней і селей суспільство нарешті зрозуміло важливу роль територій гірської місцевості, де формуються певні фактори впливу на розвиток гірських регіонів в цілому.

Важливу роль гірських територій було відзначено започаткуванням у 2003 р. Генеральною Асамблеєю ООН міжнародного свята „Міжнародний день гір” (International Mountain Day), передусім з метою організації заходів, що актуалізуватимуть і підвищуватимуть увагу світової спільноти до вирішення проблемних питань і забезпечення розвитку гірських територіальних систем.

Актуалізацію розвитку гірських територій обґрунтовує М. Голубець [42, с. 35], відмічаючи, що гори є важливим джерелом води, корисних копалин, лісових і сільськогосподарських продуктів, скарбницею біотичного різноманіття, місцем оздоровлення та відпочинку. Від стану гірських екосистем залежить доля майже половини населення Землі.

Однак, як відмічає науковець, порівняно із суміжними рівнинними територіями, вони характеризуються численними ознаками депресивності, економічною й політичною маргінальністю, незадовільним станом взаємозв'язку між структурними компонентами гірських геосоціосистем. Важливими проблемами щодо їх вирішення є безробіття, бідність, низькі рівні охорони здоров'я, санітарії, освіти, незадовільне енергетичне забезпечення. Розвиток гірських екосистем багато в чому залежить від природних катаклізмів – зсувів, селевих потоків, ерозії ґрунтів, снігових лавин, вітровалів тощо. До прикладу, найбільших збитків для гірських територій Закарпатської області завдали паводки 1947, 1962, 1974, 1979, 1992, 1998 та 2001 рр. До того ж область характеризується високим рівнем сукупного прояву небезпечних геологічних процесів, таких як зсуви, селі, бічна річкова і площинна ерозія, карст, підвищена сейсмічність та інші, а повені тільки загострюють зазначені прояви [70, с. 30].

У науковій літературі значну увагу приділено забезпеченню стійкого розвитку гірських територій, про що відмічалось ще на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 3-14 червня 1992 р.) та закріплено у Порядку денному на XXI ст. (Agenda-21) розділ 13 „Сталий розвиток гірських регіонів”), Плані дій Світового Саміту з проблем сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002 рік).

Проведення конференції у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. стало поштовхом до розширення актуалізації розвитку гірських територіальних систем, після якої у глобальному масштабі почалися активні дії на підтримку гірських регіонів і народів. На всіх континентах були проведені широкомасштабні міжурядові консультації щодо забезпечення стійкого розвитку гірських країн. Рада Європи прийняла Європейську гірську хартію [12, с. 40], яка є основою Європейської гірської Конвенції, що тісно переплітається з реформуванням всієї сільськогосподарської політики в країнах Євросоюзу з метою надання гірським регіонам рівних можливостей розвитку. Активну участь у забезпеченні розвитку гірських територіальних систем взяли неурядові гірські організації, що було підтверджено на зустрічі в Лімі (Перу, 1995 р.), де було ухвалено рішення про створення Гірського форуму, який зумовив формування глобальної

інформаційної мережі, що акумулюватиме об'єктивну інформацію про гори, проблемні питання гірських територій з метою пошуку альтернативної моделі життєзабезпечення гірських мешканців на перспективу.

Організаційна структура Гірського форуму – децентралізована конференція регіональних (континентальних) мереж, зокрема азійсько-тихоокеанська, африканська, європейська, латиноамериканська і північно-американська. Регуляторну функцію форуму виконує тріумвірат відомих гірських центрів – Міжнародного центру з інтегрального розвитку гір, Гірського інституту (Західна Вірджинія, США) і Картофельного центру в Лімі (Перу) [53, с. 137-138].

У преамбулі до розділу 13 „Сталий розвиток гірських регіонів” Порядку денного на XXI ст. [189, с. 23; 188, с. 130-135] окреслено вагомість гірських територій і відмічено, що гори є джерелом водного, енергетичного і біологічного різноманіття. Вони є однією з найбільших екосистем, що має важливе значення для виживання глобальної екосистеми. Однак наголошено і на проблемних питаннях, оскільки гірські екосистеми є вразливими і швидко змінюються через: ерозію ґрунтів, зсуви; звуження життєвого середовища із-за складних умов проживання в горах; видового зменшення генетичного розмаїття. Відмічені процеси призводять до деградації природного середовища. У соціальному плані для населення, що проживає в гірських районах, характерне повсюдне збідніння й утрата традиційних навичок. Тому постає необхідність швидкого реагування суспільства до проблем розвитку гірських територій.

Дестабілізація природних ландшафтів і екологічних систем, як відмічає Г. Гуцуляк, в значній мірі пов'язані з інтенсифікацією аграрного виробництва, еволюцією таких найважливіших компонентів біосфери як ґрунти, вода, атмосфера, ліси, ландшафти. Проте, в Карпатському регіоні, як і в значній кількості областей України, якісні та кількісні виробничі і санітарно-гігієнічні показники ґрунтового покриву, води, повітря значно погіршуються загрожуючи забезпеченню сталого розвитку не тільки навколишнього природного середовища, але й здоров'ю людини [56, с. 8].

Х. Макоєв вважає, що гірські території можна порівняти з гігантськими етнографічними музеями – заповідниками народної архітектури з властивими тільки їм формами господарювання і формуванням побуту збережених історично. Він наголошує, що через багатовікову ізоляцію і широкий спектр екологічних можливостей гірські мешканці зуміли зберегти самобутню культуру, звичаї і спосіб життя. Необхідність постає у збереженні гірського середовища, а поряд з цим і культури гірських мешканців, оскільки це завдання можна порівняти зі збереженням біологічного генофонду [114, с. 235]. Особливої уваги території гірської місцевості за Ю. Баденковим потребують ще й тому, що це є життєве середовище для проживання значної кількості населення, оскільки 48 % усієї поверхні суші Землі знаходиться вище 500 м; 27 % – вище 1000 м; 11 % – вище 2000 м; 5 % – вище 3000 м і 2 % – вище 4000 м [6, с. 7]. Ю. Голубчіков наводить такі інформаційні дані щодо населення гірської місцевості: в горах на висотах більш ніж 1000 м проживає 330 млн чол., або 8 % населення земної кулі, із них 250 млн чол. проживає на висотах від 1000 до 2000 м, 50 млн чол. – від 2000 до 3000 м, а решта 30 млн чол. – на висотах більше 3000 м над рівнем моря [50, с. 28-33].

Забезпечення комплексного підходу до розв'язання проблем сталого розвитку Карпатського регіону Європи вбачається через інтегрування у національну та регіональну стратегію і політику розвитку окремої політики, орієнтованої конкретно на гірські регіони. Ці положення відображені у Рекомендації 296 (2010 р.) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи „Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір” [15].

Науковці вважають [237, с. 53], що ідею сталого розвитку потрібно розглядати в безпосередньому взаємозв'язку з ідеєю охорони життєвого середовища, що є сферою довілля, у якому відбувається розвиток суспільства та його економічна і культурна діяльність. При цьому, сталий розвиток можливий лише за сприятливих умов життєвого середовища і, навпаки, оптимальні для людини умови життєвого середовища є запорукою сталого розвитку. Стосовно Українських Карпат програма зрівноваженого розвитку повинна охоплювати передусім ті галузі

господарства, які мають економічне і соціальне значення і від стану яких залежить екологічна стабільність у регіоні, зокрема сільське, лісове і водне господарство, рекреаційна і туристична галузі.

Необхідним є розуміння загальнодержавного значення навколишнього природного середовища та наявних природних ресурсів Українських Карпат, вагомість їх ролі у [17, с. 27]: збереженні біо- та ландшафтного розмаїття, регулюванні клімату, формуванні водноресурсного, лісового, рекреаційного потенціалу як України так і Східної Європи в цілому.

Важливу роль гір відмічає Г. Доганоглу, оскільки вважає, що [220]: гірські регіони є не лише важливими центрами культурної і природної спадщини, але й відіграють вирішальну роль у життєзабезпеченні всієї екосистеми континенту впливаючи на наслідки зміни клімату. Водночас складність рельєфу, малодоступність і розпорошеність населення створюють додаткові труднощі економічного розвитку.

Вразливість гірських екосистем зумовлюється порушення екологічної їх рівноваги передусім через негативний антропогенний вплив, і в меншій мірі через природні катаклізми. Водночас, негативним соціальним аспектом є збідніння населення гірського краю і поступова втрата корінних традицій і навичок набутих еволюційно. Цей процес супроводжується деградацією навколишнього природного середовища. Такі тенденції, як наголошує В. Кравців [104, с. 71], притаманні більшості гірських районів світу, що потребує вжиття негайних заходів з метою належного управління гірськими ресурсами і соціально-економічного розвитку населення гірських територій.

Необхідність особливої уваги до гірських екосистем зацентровано і у „Порядку денному на XXI століття” (“Agenda 21”) [188, с. 135], де відмічено, що гори є однією з найбільших екосистем нашої планети і мають велике значення для виживання глобальної екосистеми. Вагомість ролі гір та гірських територіальних систем для життєзабезпечення значної частин населення планети зумовлено сформованими принципами гірської політики Євросоюзу [268], які обґрунтовують необхідність збереження і розширеного відтворення гірських територій, оскільки вони є винятковим

природним і культурним спадком. При цьому ключову роль у процесі збереження та розвитку цього спадку відіграє постійна присутність (проживання) у гірських регіонах людей, передусім як невід'ємної складової цього спадку і як необхідної умови забезпечення ефективної охорони ландшафтів і природних ресурсів гір, оскільки специфіка гірських регіонів (важкодоступність, нерівність рельєфу тощо) утруднює забезпечення основних потреб населення. Крім цього, населенню гірських регіонів необхідно гарантувати право на проживання та працю у горах, а також на умови та рівень життя такі ж, як і в тих регіонах, що знаходяться у більш сприятливому становищі.

Карпатський регіон, як відмічають Л. Руденко та С. Лісовський, займає особливе місце серед інших регіонів України, оскільки Українські Карпати, як частина гірської системи Карпат, відіграють важливу природорегулюючу та кліматоформуєчу функцію в масштабах Європи, де адміністративні області української частини Карпат мають унікальні полікомпонентні природні ресурси – лісові, водні, рекреаційні [202, с. 23].

Актуалізацію розвитку гірських територіальних систем підтвердило ряд проведених важливих форумів і конференцій присвячених розгляду проблемних питань досліджуваних територій, зокрема:

- Всесвітній гірський форум проведений у французькому місті Шамбері (2000 р.), де було прийнято „Хартію гірських народів” і обґрунтовано формування гірської політики на основі виконання трьох важливих умов [98, с. 42]: *по-перше*, гірські території повинні знайти місце в суспільстві, зберігаючи свою унікальність; *по-друге*, гірські території повинні прийняти виклик відкритості та економічного змагання, а також зміни умов торгівлі на свою користь; *по-третє*, гірським територіям необхідно зберегти контроль за станом довкілля та управління природними ресурсами з урахуванням не лише необхідності, але й від імені національної і світової спільноти;

- Конвенція щодо охорони Альп (Зальцбург, 1991 рік), як міжнародна домовленість і успішна модель у сфері забезпечення охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку гірських регіонів, основа якої сприятиме започаткуванню партнерських ініціатив та

подальшого зміцнення співпраці між Альпійськими та Карпатськими державами;

- IV Міжнародна конференція „Сталий розвиток гірських територій: проблеми регіонального співробітництва та регіональної політики гірських районів” проведена у Владикавказі в 2001 р.;

- Декларація з питань довкілля та сталого розвитку в Карпатському та Дунайському регіонах (Бухарест, 2001 рік);

- Всесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (World Summit on Sustainable Development in Johannesburg, South Africa, 2002 р.) [94], де уряди країн, агенції ООН і НГО домовились співпрацювати для подолання найважливіших факторів тиску на гірські екосистеми і населення гір. FAO разом із UNEPом (United Nations Environment Programme) і урядом Швейцарії оголосили про створення Міжнародної Співпраці для Стійкого Розвитку Гірських Регіонів (International Partnership for Sustainable Development in Mountain Regions) – від імені 15 країн-учасників Фокусної групи МРГ (International Year of Mountains Focus Group) в її основі – принципи „участі” (в розумінні: повинні мати голос усі, хто „замішаний” в проблемі) і „довгостроковості”;

- Резолюція 53/24 Генеральної Асамблеї ООН, де 2002 р. було проголошено Міжнародним роком гір (Міжнародний документ від 10.11.1998 р.) із закликом до керівників держав, національних, міжнародних і неурядових організацій, а також представників приватного сектору сприяти і підтримувати проведення заходів щодо розвитку гірських територій на міжнародному рівні;

- Глобальний Гірський Самміт у Бішкеку (29 жовтня – 1 листопада 2002 р.), де було підведено підсумки Міжнародного року гір (2002 р.) оголошеного Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй. У самміті взяли участь більш ніж 600 делегатів із 60 країн світу. Логічним підсумком самміту було формування, так званої, Бішкекської Гірської платформи, створеної на основі багатьох декларацій основних глобальних „подій” (конференцій, і т.п.) у горах, яка повинна стати настановою для урядів, у сфері покращення добробуту горян, захисту гірських екосистеми, оптимального використання гірських ресурсів.

Логічним продовженням проекту „Міжнародний рік гір” було прийняття рішення Генеральною Асамблеєю ООН про встановлення Міжнародного дня гір (*англ. International Mountain Day*), як міжнародного свята, що відзначається щороку 11 грудня, починаючи з 2003 р.;

- Карпатський екологічний Форум „Майбутнє Карпат в наших руках” (с. Кострино Закарпатської області, грудень 2002 р.), де було підведено підсумки проведення Міжнародного Року Гір в Україні з окресленням пропозицій щодо збереження Карпат;

- Міжнародна конференція „Люди і гори” (Рахів, Закарпатська область, 2002 р.), де розглядалися різноманітні аспекти забезпечення сталого розвитку гірських територій, зокрема соціально-економічні проблеми горян та шляхи збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу гір, а також проблеми збереження біологічного та ландшафтного різноманіття гірських територій та підходи щодо застосування превентивних заходів з метою ліквідації наслідків стихійних явищ у горах;

- Міжнародна науково-практична конференція „Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій” (9-10 листопада 2006 р., Львівська обл., смт. Славське) [221], де розглядалися проблемні питання соціально-економічного розвитку гірських територіальних систем, забезпечення екологічної безпеки та збереження біорізноманіття Карпатського регіону, а також підходи до управління ними;

- Міжнародна науково-практична конференція „Роль гірських резерватів і національних парків у збереженні природної спадщини гірських територій” (23-25 вересня 2009 р., с. Кострино, Закарпатська обл.) [199], де було обґрунтовано роль гірських територій, важливість збереження пралісових екосистем, флори, фауни Карпат, сталого розвитку гірського регіону, формування і розширення екологічної мережі в гірській місцевості та інші природоохоронні проблеми;

- Міжнародна науково-практична конференція „Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи” (вересень 2010, Ужгород) [220], яка відбулася на регіональному рівні, де було відмічено, що важливим стабілізуючим чинником у процесах життєзабезпечення

населення окремих країн виступають гірські масиви Карпат, відіграючи нині, як і Альпи, Піренеї, Кавказ, Скандинавські та інші гори Європи, важливу роль у життєзабезпеченні континенту, формуванні глобальної екологічної безпеки в майбутньому. Незважаючи на те, що в Європі гірські масиви займають понад 17 % території, від стану гірських екосистем залежить доля майже кожного другого європейця, 10 % яких мешкають у горах, а близько 40 % – у басейнах річок, що беруть витoki в горах. Відповідно до цього, органам державної влади та місцевого самоврядування необхідно звернути особливу увагу на вирішення проблем збереження соціального, економічного й природного потенціалу регіонів, розташованих на території Карпатських гір і гірських регіонів Європейського континенту. Проте реалізація багатогранних проєктів збереження різноманіття і забезпечення сталого розвитку гірських територій можливе лише за умови об'єднання матеріальних, фінансових, інтелектуальних та організаційних зусиль і можливостей державних та громадських інституцій, органів місцевого самоврядування всього європейського співтовариства;

- Ш Міжнародна науково-практична конференція „Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій”, яка проводилася у Львові (4–5 жовтня 2012 р.), де було обговорено широкий спектр актуальних соціально-економічних та екологічних проблем Українських Карпат, вироблення концептуальних підходів і практичних рекомендацій щодо їх вирішення у контексті Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, формування та реалізація ефективної гірської політики в Україні.

Перспективні напрями гірської політики, окреслені у резолюціях відмічених вище наукових зібрань, знайшли своє відображення у низці міжнародних документів, стороною яких є й Україна, зокрема у прийнятій в 2003 р. Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатська конвенція), яка введена в дію відповідно до Закону України „Про ратифікацію Карпатської конвенції” № 1672 від 7 квітня 2004 р. Відмічена Конвенція була ухвалена представниками численних міжнародних і неурядових організацій на одній з конференцій (Київ,

21-23 травня 2003 р.) передбачених проектом „Довкілля для Європи” [124] започаткованого ще у 1991 р., спрямованого на захист довкілля та сталий (збалансований) розвиток в Європі в контексті її демократизації, покращення балансу між економічним розвитком, захистом довкілля та соціальним процвітанням населення у східних регіонах Європи, включаючи, зокрема, Південно-Східну та Східну Європу, Кавказ і Центральну Азію. Відмічений проект є унікальною можливістю для розширення партнерських відносин між державами-членами Європейської Економічної Комісії ООН, Організації Об'єднаних Націй, інших міжурядових організацій, регіональних екологічних центрів, неурядових організацій, приватного сектору та інших.

У Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат [193] обґрунтовано, що Карпати є унікальним природним скарбом визначної краси та екологічної цінності, важливим центром біорізноманіття, головним водозбором великих річок, необхідним середовищем існування та притулком для багатьох видів рослин і тварин, які знаходяться під загрозою зникнення та найбільшою у Європі територією з незайманими лісами, а також важливою частиною екологічного, економічного, культурного, рекреаційного довкілля та середовища існування у серці Європи, спільного для багатьох народів та країн.

Важливу роль і значення гірських районів у забезпеченні соціально-економічного розвитку економіки регіонів відіграють і окреслені зобов'язання держав-членів Ради Європи обґрунтовані „Європейською хартією про захист гір”, які стосуються [79]:

- юридичного забезпечення визнання особливої природи гірських регіонів, що має відобразитись як в організації політичних і адміністративних структур, так і в конкретній політиці в окремих галузях загальної діяльності;
- розроблення і здійснення такої політики територіального планування в гірських регіонах, яка б сприяла сталому розвитку традиційної діяльності з урахуванням потреб охорони довкілля.

Двадцятирічне надбання досвіду формування і забезпечення стійкого розвитку окремих територій, зокрема гірських та навколишнього природного середовища в цілому, було узагальнено і намічено перспективи його розширення на Конференції ООН з питань сталого розвитку „Ріо-2012” (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 20-22 червня 2012 р.), або „Ріо +20”, як логічне втілення ідей започаткованих у 1992 р. Незважаючи на актуальність окресленої проблеми, значну увагу з боку світового співтовариства, урядів країн, регіональних органів та організацій, розвиток і збереження гірських територіальних систем потребує оперативного втручання та результативного вирішення.

1.3. Наукові підходи до дослідження властивостей розвитку гірських територій

Тенденції сучасного соціально-економічного й екологічного розвитку гірських територій зумовлюють необхідність формування комплексного й системного підходу до забезпечення їх розвитку на перспективу. Такий підхід повинен враховувати не тільки ефективне функціонування і ведення сільськогосподарського виробництва, але й формування життєздатного середовища проживання мешканців гірської місцевості з підвищенням рівня їх добробуту і благополуччя.

Стратегічною метою державної гірської політики України повинно стати забезпечення розвитку гірських територіальних систем на основі поєднання як економічної, так соціальної і екологічної складових зростання. Постає завдання вирішення проблемних питань розвитку територій гірської місцевості з метою підвищення їх ролі і місця у системі регіонального зростання. Успішне вирішення проблем гірської місцевості залежатиме від формування результативної програми соціально-економічного розвитку, що базуватиметься передусім на здійсненні моніторингу наявного потенціалу гірського краю окреслення перспективних напрямів його раціонального використання.

У процесі оцінювання відміченого потенціалу доцільним є використання багатогранних наукових принципів, методології, методики, методів та прийомів, що сприятиме обґрунтуванню прийняття рішень щодо активізації розвитку гірських територіальних систем на рівні регіону.

Науково-методичні підходи до дослідження явищ і процесів в межах територіального розміщення базуються на методології (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) як синтезу специфічних методів і способів пізнання, що полягає в протиріччі [146, с. 34]: між обмеженістю знань, інформаційних даних і необмеженою складністю об'єктивної дійсності, між суб'єктивною формою й об'єктивним змістом людського пізнання, в необхідності боротьби думок, що дозволяють шляхом логічних доведень і практичної перевірки з'ясувати істину і сутність розуміння явищ і процесів суспільного життя.

У науковій літературі існує багатогранність тлумачень методологічних підходів до дослідження процесу життєзабезпечення населення в межах територіального розміщення. Зарубіжні наукові школи, як правило, не вбачають потреби у розмежуванні методології і методів дослідження. Однак вітчизняна наукова школа розглядає методологію як учення про науковий метод пізнання, або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження. Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження [257, с. 56]. Методологія як спосіб усвідомлення будови науки і методів її роботи розглядається у широкому розумінні, а як сукупність принципів, методів, прийомів та процедур дослідження, що застосовуються в тій чи іншій спеціальній галузі знань (конкретна наукова методологія) – у вузькому [236, с. 82]. На принципах позитивної економічної теорії ґрунтується методологія економікс, що спрямована на дослідження сутнісних (у т.ч. причинно-наслідкових) зв'язків, для неї характерне значне ігнорування діалектики та логіки, переважання схем, графіків, математичного формалізму та ін.” [73,

с. 353-355]. В цілому під методологією наукового дослідження розуміють вчення про методи пізнання тобто про систему принципів, правил, способів і прийомів, призначених для успішного вирішення пізнавальних задач [209, с. 221].

Як вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності методологія зумовлює чотирирівневу структуру, де виокремлюються [257, с. 56, 57]: фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретно-наукові принципи, які лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань, зокрема методики (гр. *μεθοδικά*) як [236, с. 270; 257, с. 56]: сукупності методів, пов'язаних спільністю вирішення окремих проблемних питань розвитку включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом.

Наукове дослідження щодо виявлення проблемних питань розвитку гірських територіальних систем з подальшим окресленням перспективних напрямів їх зростання базується на методах як упорядкованої системи, де визначається їх місце щодо конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності. Основні типи методів зумовлюються двома ознаками, зокрема за [257, с. 74-76]:

– *метою*, за цією ознакою виокремлюються, так звані, первинні методи, що використовуються з метою збору інформації, вивчення джерел, спостереження, опитування тощо;

– *способом реалізації* (вторинні методи), що використовуються з метою оброблення, оцінювання та аналізу отриманих інформаційних даних, зокрема кількісного та якісного аналізу, узагальнення та систематизації тощо.

Обґрунтування отриманих результатів базується на верифікаційних методах і прийомах, що дають змогу зіставити кількісні і якісні показники і зробити висновки на основі тенденцій змін під впливом постійних і змінних чинників. Інколи методи поділяють на групи відповідно до їх функціональних можливостей: етапні, тобто пов'язані з певними етапами

дослідження, й універсальні, які використовують на всіх етапах. До першої групи відносять спостереження, експеримент, а до другої – абстрагування, узагальнення, дедукцію та індукцію та ін.

У процесі дослідження широко використано науково-методичні підходи до виявлення і обґрунтування взаємозалежних і взаємозумовлених зв'язків розвитку територій гірської місцевості, зокрема [160]:

– *структурно-функціональний підхід*, сутність якого полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їх ролі у системі, тобто розділенні складного об'єкта на складові частини, вивченні зв'язків між ними та у визначенні притаманних їм специфічних функцій, спрямованих на задоволення відповідних потреб життєзабезпечення територіальної системи з урахуванням цілісності останньої та її взаємодії із зовнішнім середовищем. Використано для опису і пояснення територіальних особливостей гірських територій, при дослідженні окремих елементів територіальної системи і залежностей між ними в рамках єдиного цілого, а також окремих соціальних явищ, що зумовлюють визначену функцію в підтримці і зміні соціальної системи;

– *інформаційний підхід*, як метод наукового пізнання об'єктів, процесів або явищ природи і суспільства, згідно з яким, в першу чергу, виявляються і аналізуються найхарактерніші інформаційні аспекти, що визначають функціонування і розвиток об'єктів, що вивчаються. В основі інформаційного підходу лежить принцип інформаційності, згідно з яким: інформація є універсальною, фундаментальною категорією; практично всі процеси та явища мають інформаційну основу; інформація є носієм смислу (змісту) всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві; всі існуючі в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер. Відмічений підхід дає змогу дослідити об'єкти, процеси та явища з інформаційного погляду, виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів;

– *системно-діяльнісний підхід*, який вказує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її компонентів: потреба-суб'єкт-об'єкт-процеси-умови-результат. Це створює можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності. Діяльнісний підхід є методологічним принципом, основою якого є категорія предметної діяльності людини (групи людей, соціуму в цілому);

– *пізнавальний, або когнітивний підхід*, пов'язаний із загальнофілософською теорією пізнання, особливо ефективний у вивченні динаміки науки та її співвідношення з суспільством, в обґрунтуванні провідного значення знання в поведінці індивіда. Крім цього, для аналізу формування знання необхідним є вивчення практичної і теоретичної діяльності людини у співвідношенні з її соціальним аспектом. У центрі досліджуваних проблем знаходиться людина як член соціуму, представник етносу, психологічний суб'єкт, мовна особа, комунікант. Пізнавальний принцип у методології не має чітко окреслених меж, можливості його використання визначаються специфікою галузі. Особливе місце посідають дослідження рівня когнітивних структур соціальних груп і їх вмотивованість при визначенні інформаційно-пізнавальних потреб;

– *синергетичний (синергійний) підхід*, який полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становленні нових упорядкованих структур. Він реалізується в дослідженні систем різної природи: фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних, екологічних та ін. Предметом синергетики є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, які перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем. У сферу його вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи і біфукації – нестійкої фази існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку. З позицій синергетичного підходу неможливо традиційними детерміністськими методами вивчати багатофункціональний розвиток територіальних економічних систем. При цьому нестійкість системи розглядається як перешкода, що потребує обов'язкового подолання.

Доцільно відмітити, що інформаційний підхід тісно пов'язаний із системним, оскільки дає змогу уявити сучасний світ як складну глобальну багаторівневу інформаційну систему, яку утворюють три взаємопов'язані системи нижчого рівня: система „Природа”, система „Людина” і система „Суспільство”. Кожна з цих підсистем є, по суті, інформаційною. Інформаційна система „Людина” посідає центральне місце в інформаційній моделі сучасного світу, оскільки саме через неї здійснюється взаємодія інформаційних систем „Природа” і „Суспільство”, що зумовлено двоїстою сутністю людини, яка одночасно є природним і соціальним організмом. Відмічене створює методологічну базу для дослідження проблем людини і суспільства як цілісних багаторівневих, багатофункціональних інформаційних систем. Інформаційний підхід як фундаментальна методологія набуває все більшого поширення через об'єктивні чинники [160]: „наскрізний” характер інформації, яка проникає практично в усі галузі та сфери людської діяльності і супроводжує їх, стає однією з найважливіших категорій соціального розвитку; зростання обсягів інформації, вирішення проблем її доступності та ефективного використання; інформатизацію суспільства; розвиток інформаційної техніки і технології; становлення інформаційного суспільства.

Застосування статистичного підходу дало змогу дослідити сукупність факторів, обґрунтувати процес у цілому, врахувати тенденції розвитку та розмаїтість явищ, що сприяло здійсненню аналізу причинних залежностей і закономірностей явищ. Використання статистичної методології у процесі аналізу динаміки та тенденцій розвитку територій гірської місцевості уможливило виявити проблеми і визначити напрями активізації зростання на перспективу. Функціональність статистичного підходу базується на таких засобах, як [138, с. 16-18]: масове статистичне спостереження, система показників, що різнобічно характеризують явище, об'єкт і сукупність у цілому, зведені, групові та комбінаційні таблиці, в яких наводяться результати статистичних групувань, узагальнюючі показники та методи аналізу природних, суспільних, економічних властивостей територіального розвитку у гірській місцевості.

У процесі дослідження широко використано системний підхід, оскільки як вважають науковці [209, с. 21], його застосування є плідним при аналізі економічних проблем і процесу вироблення управлінських рішень. Саме системний підхід дозволяє аналізувати складні проблеми як єдине ціле, розглядати багато альтернатив, врахувати невизначеність окремих варіантів рішень.

З метою виявлення специфічних властивостей територіального розвитку гірської місцевості, у процесі дослідження застосовано комплексний системно-діагностичний аналіз, що є основою будь-якого дослідження регіонального розвитку. Аналітичне дослідження зводиться передусім до виявлення особливостей просторового розвитку у багатогранних сферах життєзабезпечення людини. Так, особлива увага приділена вивченню характеристик населення та соціальних процесів, а також поглибленому дослідженню економічних процесів у провідних галузях і видах економічної діяльності регіону.

Активізація розвитку територій гірської місцевості повинна відбуватися згідно розробленої Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки [82], де відмічено керівні принципи відміченого зростання, зокрема:

- *верховенство права і майнові права*, що полягає в дотриманні законодавства і відповідальність згідно з ним, що справедливо застосовується і виконується; повага та захист прав власності осіб/та груп щодо їх приватної власності;
- *прозорість, відповідальність і прогнозованість* стосовно окреслених коротко-, та середньострокових цілей та заходів; оцінки зрушень та постійного діалогу зі всіма зацікавленими сторонами;
- *орієнтація на ринок і регулювання*, коли рішення приймаються відповідно до умов ринкового господарювання; скорочення до необхідного мінімуму нормативно-правового регулювання;
- *всеосяжність* – широке залучення всіх зацікавлених сторін, рівне та недискримінаційне ставлення до них; сталий розвиток.

В умовах децентралізації владних повноважень посилюється роль регіональних та місцевих органів влади, а також громадськості, які на

місцевому рівні повинні забезпечити збалансованість і ефективне функціонування сфер життєдіяльності мешканців гірського краю. Доцільним є врахування досвіду європейських країн з метою активізації відмічених процесів.

Європейська практика свідчить про важливість формування методологічних принципів щодо забезпечення збалансованого просторового розвитку. Розроблені принципи є прийнятними і для активізації розвитку територій гірської місцевості, серед них [219; 220; 221]:

1. забезпечення територіальної цілісності шляхом більш збалансованого соціального та економічного розвитку регіонів та підвищення їх конкурентноздатності. Важливі рішення для забезпечення просторового розвитку, повинні спиратися на поліцентричну модель зростання як на європейському, так і на національному та регіональному рівнях. При цьому актуалізується роль регіональних і місцевих органів влади у напрямі забезпечення реалізації програм територіального розвитку і підвищення привабливості депресивних територій. Важливості набуває дотримання високих стандартів функціонування адміністративних органів і практичної спрямованості політики, а також активної участі громадян і громадських організацій.

2. Стимулювання розвитку, спричиненого виконанням міських функцій, та поліпшення взаємовідносин між містом та селом. Урбаністичні системи і функції, включаючи системи і функції малих і середніх регіональних центрів, мають розвиватися таким чином, щоб сприяти доступу до них сільських мешканців. Партнерські відносини між містом і селом покликані відіграти важливу роль, зокрема, в галузі розвитку мереж громадського транспорту, відродження та диверсифікації сільського господарства, підвищення ефективності інфраструктури, розвитку зон відпочинку для міських мешканців, а також збереження і примноження природної і культурної спадщини. Умовою ефективного партнерства міста і села є співробітництво місцевих органів влади на принципах рівноправності.

3. *Сприяння більш збалансованій доступності.* З метою досягнення більш збалансованого регіонального розвитку необхідно модернізувати ланки, що з'єднують малі і середні міста, сільські та острівні території з транс'європейськими мережами і транспортними центрами (зокрема, залізниці й автостради, судоходні річкові шляхи, порти, аеропорти та багатофункціональні центри). Постійне кількісне зростання транспортних потоків потребує комплексних стратегій, які охоплюють різні види транспорту й враховують аспекти просторового планування. При цьому необхідно зважати на більш низький вплив на навколишнє середовище залізничного, річкового та морського транспорту.

4. *Розширення доступу до інформації та знань.* З урахуванням необхідності доступу до інформації та знань просторове планування має приділяти особливу увагу всім регіонам з тим, щоб доступ до інформації не був обмежений з різних причин. Телекомунікаційні мережі необхідно поліпшити й розширити для того, щоб досягти повного покриття всієї території, при цьому тарифи не повинні стати перешкодою. На державному і регіональному рівнях необхідно забезпечити розвиток таких шляхів діалогу між виробниками інформації та її потенційними користувачами, як технопарки, інститути передачі технологій, дослідницькі та навчальні центри. Необхідно також стимулювати створення доступних у режимі on-line банків даних, зокрема, про товари, ноу-хау, туризм, з метою надання допомоги регіонам у виході на ринки та поліпшенні їх зв'язків із глобальною економікою.

5. *Зменшення збитків, завданих навколишньому середовищу.* В умовах ринкового господарювання актуалізуються підходи щодо запобігання виникненню екологічних проблем, спричинених неадекватною координацією галузевих програм, а також рішень, що ухвалюються на місцевому рівні. Зумовлюється необхідність запровадження найменш шкідливих для навколишнього середовища методів господарювання в лісовому та сільському господарстві, екологічно безпечних транспортних і енергетичних систем, відродженню депресивних міських територій та оздоровлення їх околиць, запобігання промислових аварій, відродження територій, що постраждали внаслідок

промислового забруднення або військових дій у минулому, а також підтримка проживання населення за офіційними межами міст.

6. *Підвищення цінності і захист природних ресурсів і природної спадщини.* Необхідно охороняти та примножувати природні ресурси, які не тільки підтримують баланс екосистем, але й забезпечують привабливість регіонів, підвищують їх рекреаційну цінність і поліпшують якість життя. Політика просторового планування пов'язується з відновленням і збереженням екосистем, включаючи екологічні мережі, а також водно-болотні угіддя, що є компонентами таких мереж. З цією метою необхідно виокремити різноманітні екологічні елементи, а саме: частково порушені природні території, водні ресурси, зони здорового клімату, колишні промислові зони, що потребують оздоровлення, а також буферні зони.

7. *Примноження культурної спадщини як фактор розвитку.* Територіальні органи влади повинні взяти безпосередню участь у залученні інвесторів, туристів і широкої громадськості з метою примноження культурної спадщини, що є значним внеском в економічний розвиток і зміцнення регіональної самобутності.

8. *Розробка енергетичних ресурсів і забезпечення безпеки.* Актуальності набуває використання відновлюваних джерел енергії як просторово пов'язаних і екологічно безпечних систем.

9. *Заохочення високоякісного сталого туризму.* Пріоритетним напрямом повинно стати розвиток нових форм високоякісного та збалансованого туризму. В цілому необхідно мати комплексне розуміння питань функціонування екосистем, здійснення розрахунків кількості туристів, яких може задовольнити територія, а також нові інструменти контролю (зокрема, оцінку впливу на регіон). У перспективі доцільним є підтримка м'яких форм туризму (екотуризм, зелений туризм, агротуризм та ін.), які не порушуватимуть екосистеми і сприятимуть територіальному розвитку.

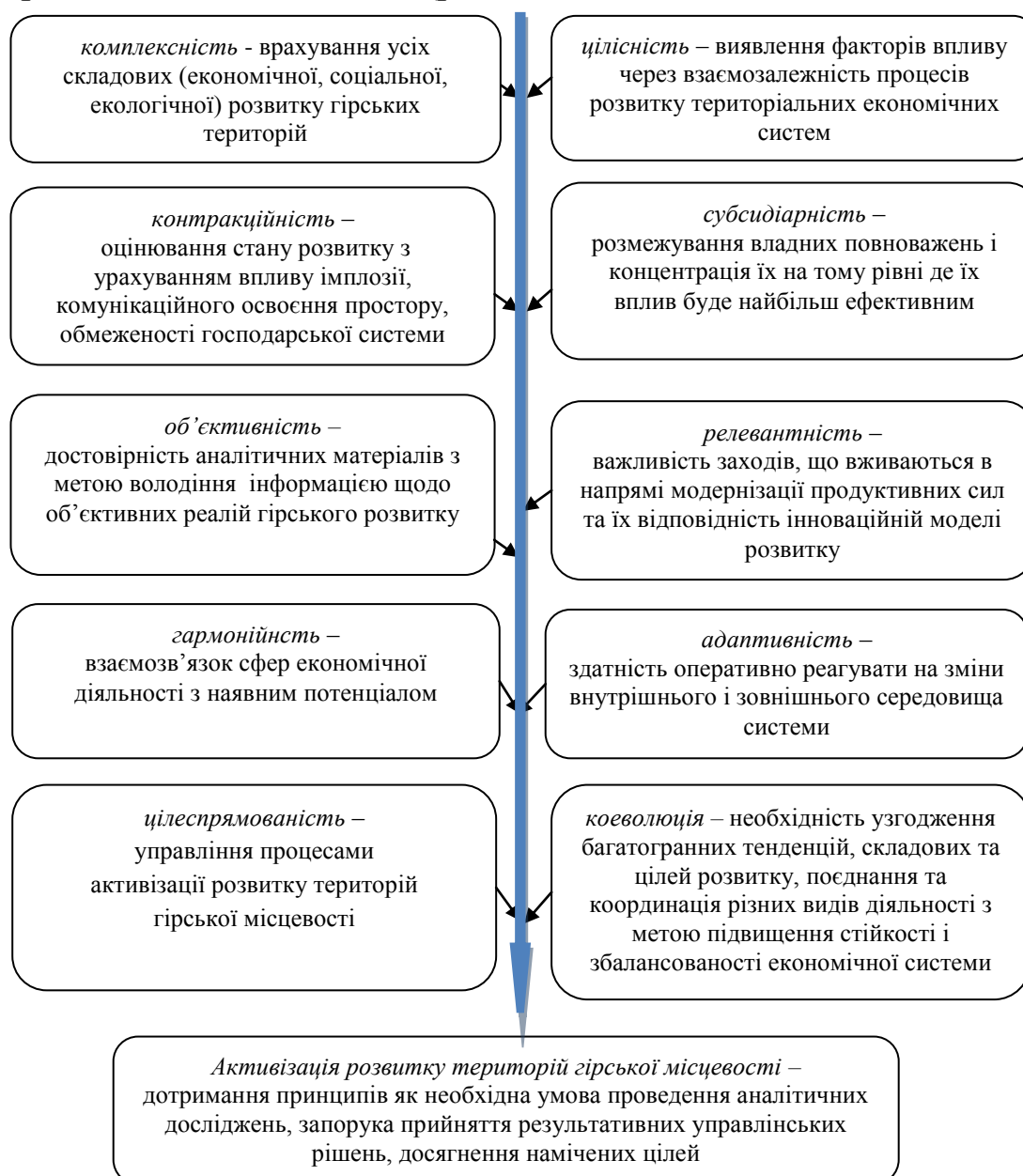
10. *Обмеження впливу природних катастроф.* Природні катастрофи (паводки, лісові пожежі, селі тощо) завдають значних збитків із серйозними наслідками для життя і здоров'я людей, економіки, структури розселення, ландшафтів. В умовах посиленого антропогенного

навантаження на гірські екосистеми доцільним є розроблення запобіжних заходів, спрямованих на мінімізацію збитків і послаблення вразливості структури розселення, такі, наприклад, як заходи в галузі землекористування і будівництва.

Відмічені принципи кореспондуються з окресленими принципами щодо забезпечення збалансованого і невиснажливого використання біологічного та ландшафтного різноманіття в межах територіального розвитку та у сферах де використовуються природні ресурси, зокрема [27]: принцип обережного прийняття рішень, принцип уникнення загроз, принцип запобігання втратам, принцип переміщення небезпечних виробництв, принцип екологічної компенсації, принцип екологічної єдності, принцип відновлення та відтворення природних ресурсів, принцип найкращої існуючої технології та найкращих екологічних методів, принцип „збруднювач платить”, принцип участі громадськості та її доступу до інформації.

Важливим при цьому є формування державної гірської політики, що повинна базуватися на таких методологічних принципах [182]: *невиснажливого використання*, що полягає в екологічно збалансованому використанні природно-ресурсного та ландшафтного потенціалу гірських територіальних систем, збереженні та відновленні біологічного та ландшафтного різноманіття; *запобіганні шкідливим впливам*, що зводиться до вжиття запобіжних заходів з метою попередження забруднення навколишнього середовища і його деградації; *екосистемності*, де пріоритетом є врахування екологічного потенціалу гірських екосистем при визначенні допустимої місткості економічної діяльності в межах адміністративно-господарських та природних систем (село, район, область, водний басейн, земельні, лісові, лучні екосистеми тощо); *концентрації виробничої діяльності*, на основі компактного розміщення виробничо-господарських об'єктів, інфраструктури, трудових ресурсів у безпосередній близькості до сировинно-енергетичних джерел; *пріоритетності природи та її цінностей*, що зумовлюється забезпеченням пріоритетності збереження біорізноманіття у процесі виробничо-господарської діяльності, пов'язаної з природокористуванням.

Таким чином критерії оцінювання територіального розвитку гірської місцевості базуються на сукупності принципів, які формують певні правила критеріальних вимірів сучасного соціально-економічного й екологічного стану регіонального розвитку та перспектив його зростання. Активізаційні підходи до забезпечення збалансованого розвитку територій гірської місцевості, на нашу думку, доцільно доповнити такими принципами: комплексності; цілісності; контракційності; субсидіарності; об'єктивності; релевантності; гармонійності; адаптивності; цілеспрямованості; коеволюції (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Принципи активізації розвитку територій гірської місцевості (авторська розробка)

Принцип комплексності – передбачає врахування важливих складових, зокрема економічної, соціальної й екологічної, забезпечення збалансованого розвитку територій гірської місцевості. Принцип системності передбачає передусім дослідження економічних явищ і процесів як складних територіально економічних систем з функціонально-структурною будовою елементів у взаємозумовленості їх складових. Принцип комплексності тісно взаємодіє з принципом системного підходу, однак має більш звужене спрямування, що зводиться до комплексного оцінювання вхідних параметрів системи, тенденцій змін та перспектив розвитку на вихідному етапі.

Принцип цілісності – виявлення факторів впливу через взаємозумовленість і взаємозалежність процесів розвитку територіальних економічних систем. Цілісність територіальної системи як структури зумовлюється взаємовідносинами на різних рівнях під впливом екзогенних та ендогенних факторів. Результативність досягається актуалізацією взаємодії факторів впливу на забезпечення збалансованості розвитку території.

Принцип контракційності – передбачає необхідність здійснення систематичної оцінки територіального розвитку через призму ретроспективного, поточного і перспективного періодів для виявлення тенденцій змін і формування підходів до окреслення активізації зростання територій гірської місцевості регіону.

Принцип субсидіарності – зумовлюється розмежуванням владних повноважень і їх концентрацією на тому рівні де їх вплив буде найбільш ефективним.

Принцип об'єктивності – достовірність інформаційно аналітичних матеріалів, що дасть змогу здійснити аналіз ситуації і виявити об'єктивну дійсність розвитку гірських територій з метою формування стратегій і перспектив та прийняття адекватних управлінських рішень.

Принцип релевантності – зумовлюється важливістю заходів, що вживаються в напрямі модернізації продуктивних сил та їх відповідності інноваційній моделі розвитку. Важливим при цьому є поглиблення спеціалізації у пріоритетних видах економічної діяльності на територіях

гірської місцевості з метою формування ефективної територіальної економічної системи на основі задіяння природно-ресурсного потенціалу гірського краю і забезпечення комфортного середовища проживання гірських мешканців.

Принцип гармонійності – взаємозв'язок сфер економічної діяльності з наявним потенціалом. При цьому вагомим значення здійснення економічного аналізу розвитку території з метою виявлення причин і недоліків функціонування економічної системи, процесу життєдіяльності населення гірського краю та окреслення дієвих управлінських рішень з метою забезпечення його збалансованого зростання.

Принцип адаптивності – зумовлюється здатністю оперативного реагування на зміни внутрішнього і зовнішнього середовища територіальної економічної системи.

Принцип цілеспрямованості – виокремлення управлінських підходів до забезпечення процесів активізації та збалансованого соціально-економічного розвитку гірських територій.

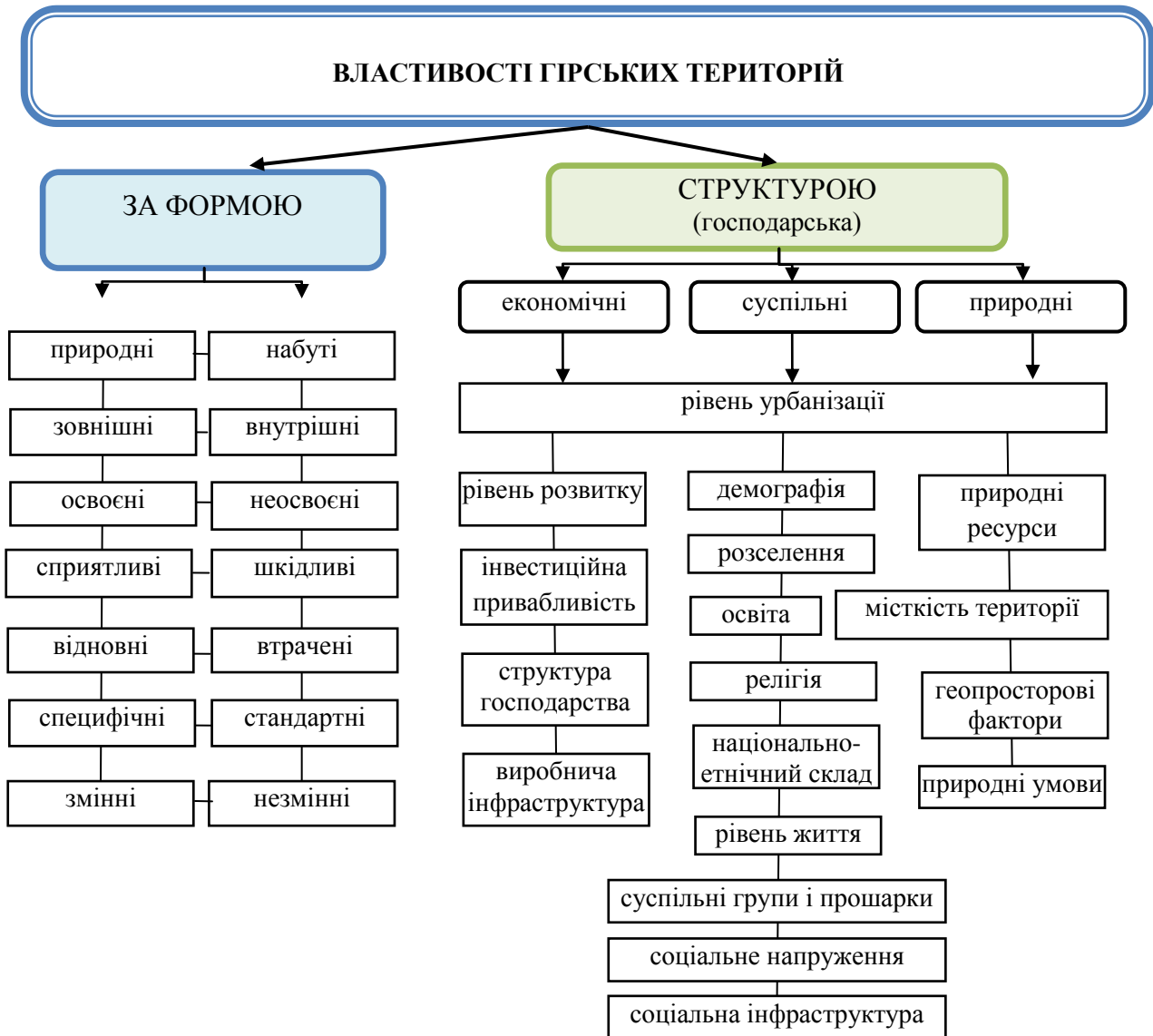
Принцип коеволюції – зумовлюється варіативністю та альтернативністю зростання, необхідністю узгодження багатогранних факторів впливу, тенденцій, складових та цілей розвитку, поєднання та координація різних видів економічної діяльності з метою підвищення стійкості і збалансованості територіальної системи.

Врахування і дотримання відмічених вище принципів є необхідною умовою аналітичних досліджень, запорукою прийняття адекватних управлінських рішень та досягнення перспектив територіального гірського розвитку.

Узагальнення теоретичних підходів до дослідження регіонального розвитку гірських територіальних систем дало змогу обґрунтувати його структуру за складовими: теоретичною, аналітичною і практично-рекомендаційною. Комплексне і системне використання наукових методів і підходів до дослідження розвитку гірських територій уможливило виявлення того, що активізація розвитку будь-якої території (регіону) базується передусім на відповідних тільки їй притаманних властивостях, або ж особливостях, і наявному потенціалу, які формують її

геопросторовий і ресурсний потенціал сприяючи кількісному і якісному зростанню. За рахунок відміченого потенціалу формується середовище придатне для життєзабезпечення і діяльності населення, що проживає в цій місцевості. У процесі дослідження розглядатимемо динаміку розвитку гірських територіальних систем через призму природних і суспільних властивостей гірської місцевості регіону (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Властивості територій гірської місцевості за формою та структурою (авторська розробка).

Під поняттям властивості гірських територій розумітимемо виявлення сутності територіальних гірських систем у взаємодії

внутрішній та з навколишнім середовищем, що проявляється як відмінна особливість чи характерна ознака. В цілому, як ми вже й відмічали, територія має властивості, відношення і процеси. Властивості та відношення території є географічним потенціалом, що зумовлює здатність задовольняти певні потреби суспільства, а процеси, включаючи такий вид відношень, як функції, є її геопросторовою організацією, яка поєднує процеси внутрішнього поділу, об'єднання і системоформування, здійснення її внутрішніх і зовнішніх функцій. Тобто, потенціал території поєднує як природні й суспільні властивості, так і просторові й позиційні відношення.

У процесі дослідження здійснено аналіз природних властивостей гірських територій регіону, де охарактеризовано природні і кліматичні передумови розвитку гірського краю, а також суспільні властивості, де проаналізовано місткість гірської території, її освоєність, а також демографічні, соціальні та господарські її властивості. Розглянуто еволюційний і тенденційний розвиток гірських територій регіону через призму їх багатофункціональності (економічні, соціальні, рекреаційні, культурні та ін. функції), особливості геопросторових аспектів розвитку. При цьому геопросторові процеси характеризують динаміку внутрішнього розвитку території. До них належать [161]: диференціація (розвиток окремих частин території), інтеграція (об'єднання цих частин у ціле), системоформування (виникнення територіальних, соціальних, виробничо-економічних, рекреаційних та ін. систем).

Вагомий вплив на забезпечення розвитку гірських територіальних систем справляють природні умови, які розглядаються як кількісні та якісні характеристики природного довкілля. У процесі системного аналізу виявляються сприятливі або ж несприятливі для того чи іншого виду господарської діяльності природні властивості території, які розглядаються в цілому. Покомпонентний аналіз природних умов дає змогу виявити сприятливі або несприятливі умови рельєфу, геологічної будови (висока сейсмічність), клімату, внутрішніх вод, морів, рослинного і тваринного світу, ґрунтового покриву. Географічність природних умов виявляється в їх просторово-територіальному поширенні та поєднанні.

Окремі науковці обґрунтовують суспільно-географічні умови території до яких відносять [118]: культурно-історичні, демографічні, соціальні й економічні. Вони теж можуть бути як сприятливими, так і несприятливими. До культурно-історичних належать культурно-історична спадщина і рівень освоєності території. Однак наявність історико-культурних пам'яток за відсутності відповідної інфраструктури різко обмежує розвиток такого виду економічної діяльності як рекреація і туризм. Соціальні властивості території – тісно пов'язані з демографічними і економічними. Вони характеризуються розподілом населення на суспільні групи і прошарки. Основна соціальна риса території – її урбанізованість, яка є результатом процесу урбанізації. До соціальних рис території можна віднести освіченість і релігійність населення, національно-етнічний склад, соціальний спокій, електоральну властивість населення, соціальні негаразди, територіальна соціальна справедливість.

До економічних властивостей території зараховують ступінь і динаміку господарського розвитку. Виділяють економічно високо-, середньо- і слаборозвинуті території і ще депресивні райони, де економічна відсталість поєднується з соціальними негараздами. Стосовно рівня, загальноприйнятим у світі є показник виробництва валового національного продукту на одну особу. Вагомою економічною властивістю території є інвестиційна її приабливість (або непривабливість), тобто здатність до залучення капіталовкладень як іноземних, так і вітчизняних. Суттєвим є також тип економічного розвитку, що залежить від структури господарства. Економічною характеристикою є потенціал трудових ресурсів, що зумовлюється економічною активністю населення працездатного і непрацездатного віку.

Демографічні умови території зумовлюються сучасною демографічною ситуацією. Виявлення тенденцій змін у показниках, що характеризуються депопуляцією, старінням населення, диспропорціями у статевому складі, масова еміграція дає змогу обґрунтувати демографічний потенціал гірських територій.

Рівень життєзабезпечення населення гірської місцевості характеризують соціальні умови території, які визначають співвідношення між багатими, середніми і бідними класами, рівнем злочинності, часткою економічно активного населення, кількістю безробітних. Вагоме значення також мають рівень урбанізації, релігійний склад населення, освіченість, захворюваність на СНІД, алкоголізм, наркоманія. До соціальних умов належить і етнічний склад населення. Важливе значення має рівень національної свідомості, патріотизму й електоральної активності громадян.

Наявні ресурси території формують ціннісний резервний запас, що використовується при потребі для вирішення проблемних питань. Так само, як і умови території, ресурси поділяються на природні та історико-культурні, демографічні, соціальні й економічні. Їх доцільно розглядати через призму географічного положення території, яке є універсальним ресурсом і значення якого з часом лише зростає, взаємообумовлюючи багатогранність його складових, а саме [118]:

– *фізико-географічна складова* характеризується тим, що природне середовище відіграє суттєву роль у житті суспільства, ефективності функціонування тієї чи іншої країни або регіону. Навіть найпотужніші держави, з їх, здавалося б, безмежними можливостями, відступають перед стихійними силами природи у вигляді цунамі, землетрусів, повеней, ураганів, торнадо тощо. Наявність і якість земельних, рекреаційних чи інших природних ресурсів, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, клімат і рельєф місцевості, наявність повноводних рік і безліч інших чинників фізико-географічної складової географічного положення були, є і будуть важливими чинниками розвитку держав і окремих регіонів;

– *економіко-географічна складова*, роль якої в оцінюванні географічного положення як ресурсу розвитку нині весь час зростає. Все більша кількість країн відчуває потребу в ресурсах власного розвитку, які вони не здатні забезпечити з власної території. І це не лише корисні копалини і продовольство, а й трудові ресурси. Тому відкритий доступ до регіонів, які володіють надлишками ресурсів соціально-економічного

розвитку, у наш час є вирішальним чинником оцінки ресурсного забезпечення країн і регіонів.

Дослідження у сфері регіонального розвитку обґрунтовуються підходами до проблем територіально-просторового розміщення продуктивних сил і інтеграційних процесів в економічній системі регіону. Це зумовлюється формуванням відповідного механізму вертикальної і горизонтальної взаємодії господарюючих суб'єктів, його функціонування у галузях та видах економічної діяльності, взаємодією з органами регіонального управління та місцевого самоврядування, а також урахуванням інтересів територіальних громад з метою реалізації перспектив розвитку в окремих видах господарської діяльності.

Наукові підходи до забезпечення розвитку території передбачають окреслення ресурсного потенціалу місцевості, що тісно переплітається з економічним, соціально-економічним, інтегральним потенціалом. Саме поняття „потенціал” (*лат. potential – можливість, потужність*) зумовлюється наявністю в економічного суб'єкта ресурсів, їх оптимальної структури та вміння раціонально використати їх для досягнення поставленої мети [71, с. 13].

Якщо економічний потенціал території (регіону) стосується сукупної здатності галузей господарського комплексу регіону виробляти продукцію, здійснювати капітальне будівництво, перевезення вантажів, надавати необхідні послуги населення, а соціально-економічний зумовлює сукупність усіх матеріальних і нематеріальних ресурсів, які беруть участь у процесах відтворення просторового середовища регіону, то інтегральний потенціал території (регіону) зумовлює поєднання всіх ресурсів території [259, с. 49; 194, с. 72-73; 196, с. 76-78]: природні, трудові, виробничі, наукові, інтелектуальні, інформаційні тощо і саму територію як поле взаємодії суспільно-природних компонентів, включаючи її транспортно-географічне положення. Інтегральний потенціал регіону об'єднує природно-ресурсний, виробничо-технічний, демографічний, фінансовий, науково-технічний, інтелектуальний, інформаційний тощо потенціали, а також власне територію з певним типом її організації.

Інститутом географії НАН України, на основі врахування багатогранності інтегрального потенціалу територіального розвитку, розроблено інтегральний економіко-географічний індекс збалансованості розвитку [112; 201, с. 25], побудована на основі розрахунків восьми окремих індексів, кожен з яких розраховано на базі кількох змінних. Загальна формула розрахунків індексу збалансованості розвитку має такий вигляд:

$$I_{зр} = \frac{(I_{жн}^2 \cdot I_{в}^2 \cdot I_{знт}^2 \cdot I_{зпр}^2) + 0,5 \cdot (I_{кв}^2 + I_{ін}^2)}{(I_{дн}^2 + I_{прв}^2)}, \quad (1.1)$$

де, $I_{зр}$ – інтегральний індекс збалансованості розвитку;

$I_{жн}$ – індекс життестійкості населення;

$I_{в}$ – індекс виробництва ВВП (для регіонів України – ВДВ; де: ВВП – валовий внутрішній продукт, ВДВ – валова додана вартість) в розрахунку на одного жителя;

$I_{знт}$ – індекс забезпеченості населення ресурсами території;

$I_{зпр}$ – індекс забезпеченості ресурсами навколишнього природного середовища;

$I_{кв}$ – індекс капіталовкладень (інвестицій в основний капітал);

$I_{ін}$ – індекс інвестицій;

$I_{дн}$ – індекс демографічного навантаження;

$I_{прв}$ – індекс природноємності ВВП (для регіонів України – ВДВ).

Аналіз інтегрального потенціалу території повинен сприяти обґрунтуванню збалансованості економічних, соціальних і екологічних аспектів його розвитку. Співставлення відміченого потенціалу, що використовується нині й може використовуватись в перспективі, є важливим при розробленні регіональних цільових програм.

З метою реалізації заходів для вирішення проблемних питань території, зокрема гірської місцевості і забезпечення її перспективного розвитку, необхідним є врахування науково-теоретичних підходів до

розуміння сутності територіального розвитку на регіональному рівні, узагальнення і обґрунтування окремих індикаторів розвитку, що сприятиме дослідженню явищ і процесів життєзабезпечення гірських мешканців, тенденцій змін, виявленню особливостей і властивостей гірських територій, взаємозв'язку і взаємообумовленості відносин „суспільство-природа”, факторів впливу процесу активізації розвитку і забезпечення збалансованості території в цілому.

Виходячи з науково-методичних основ дослідження регіонального розвитку гірських територіальних систем, окреслено перспективні напрями дослідження у сфері формування активізаційних підходів для пошуку перспективної моделі розвитку гірського краю в умовах поглиблення ринкових відносин. Результативність перспективного розвитку територій гірської місцевості залежатиме від поєднання зусиль, інтересів і взаємодії громади, органів самоврядування і державних органів влади. Взаємодія і взаємообумовленість їх ефективної діяльності сприятиме формуванню синергічного ефекту, що призведе до активізації і забезпечить збалансованість територіального розвитку гірського краю.

РОЗДІЛ 2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ

2.1. Теоретичні аспекти забезпечення розвитку територіальних систем

Забезпечення розвитку економіки в довгостроковій перспективі стає однією із пріоритетних цілей суспільства. Це зумовлено тим, що розвиток передбачає постійний перехід від одного стану економіки до іншого, з метою збільшення виробництва товарів і послуг, які вироблялися раніше, а також освоєння виробництва нових благ із використанням передових технологій порівняно з минулим періодом, що зумовлює істотні структурні зрушення в економіці. За таким сценарієм розвитку потенційно зростаюча економіка володіє більшою здатністю задовольняти нові потреби й вирішувати соціально-економічні проблеми, у тому числі й щодо збереження довкілля.

Забезпечення розвитку та вирішення проблемних питань гірських територіальних систем Українських Карпат мають актуальність як для науковців, так і фахівців краю. У матеріалах Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат відмічено, що вони є унікальним природним скарбом визначної краси та екологічної цінності, важливою частиною екологічного, економічного, культурного, рекреаційного довкілля та середовища існування в серці Європи, спільного для багатьох народів та країн [193]. Саме тому області Карпатського регіону повинні стати своєрідним плацдармом для реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку на всій території України.

Проблеми сталого (стійкого) розвитку досліджували у своїх працях відомі зарубіжні вчені серед яких: Деніс і Донелла Медоуз та Йорген Рандерсон, які в праці „Межі росту” зупинилися на проблемі охорони біосфери й локальних екосистем та гармонії з ними, економіст Світового банку Герман Дейлі є автором інноваційної економічної теорії сталого (стійкого) розвитку, висвітленої в монографії „По за зростанням: економічна теорія сталого розвитку” та ряд ін.

Серед сучасних відомих українських учених цю проблему всебічно досліджують В. Барановський, О. Білорус, В. Геєць, М. Голубець, М. Долішній, П. Жук, В. Кравців, Л. Мельник, В. Прадун, В. Трегобчук, О. Фурдичко, М. Хилько, Г. Черевко та ін. Зокрема, ними проаналізовано актуальні проблеми реалізації сталого (стійкого) еколого-економічного розвитку України, розглянуто регіональні та галузеві особливості, опрацьовано теоретичні аспекти сталого (стійкого) розвитку Карпатського регіону.

З точки зору теоретико-екологічних підходів до трактування „розвиток сталий” мається на увазі розвиток збалансований (*англ. sustainable – підтримуючий, тривалий, безперервний і development – розвиток*), що зумовлює [66, с. 268]: 1) розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби; 2) розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь.

В. Барановський обґрунтовує сталий розвиток, який забезпечує певний тип рівноваги, тобто баланс між соціально-економічними та природними його складовими [7, с. 76-81]. М. Голубець зауважує, що сталий розвиток є складною комплексною, глобальною проблемою екологічного та соціально-економічного плану, яка безпосередньо пов’язана з виробничою діяльністю людства [49, с. 7]. Однак, Г. Черевко [254] наголошує на некоректності застосування терміну “сталий розвиток” до розвитку сільських територій. Він вважає, що більш прийнятним є термін “зрівноважений” – тобто такий, що передбачає збалансований розвиток трьох сфер територіального розвитку – *економічної, соціальної, екологічної*.

Науковці відмічають, що сучасне бачення сталого територіального розвитку можна розглянути за трьома групами, під якими розуміють розвиток, що забезпечує [3, с. 18]: продуктивність природних ресурсів, яка підтримується („біологічне” визначення); різноманіття окремих видів в

екосистемах, що підтримується, за умов знаходження цих екосистем у процесі експлуатації чи під будь-яким іншим антропогенним впливом („екологічне” визначення; економічний розвиток, що підтримується, за умов відсутності загроз виснаження наявних ресурсів для майбутніх поколінь („економічне” визначення).

Щодо забезпечення сталого розвитку територіальної системи, як зауважує В. Геєць, стратегія структурних змін повинна зорієнтовуватися на досягнення внутрішньої збалансованості та стабільності на основі орієнтації на внутрішній ринок, ефективну і взаємовигідну співпрацю із зовнішнім ринком [40, с. 11-23]. Така збалансованість територіального розвитку забезпечується вирівнюванням соціально-економічного й екологічного рівнів.

Відповідно до забезпечення соціального територіального розвитку, як зазначено у Копенгагенській декларації про соціальний розвиток і Програмі дій Всесвітньої зустрічі на вищому рівні [99]: економічний і соціальний розвиток та збереження і охорона довкілля є взаємозалежними та взаємодоповнюючими компонентами сталого розвитку, які сприяють забезпеченню більш високої якості життя всіх людей. Найважливішим із відмічених складових є соціальний розвиток, оскільки він сприяє задоволенню потреб і сподівань людей в усьому світі, і є обов'язковою вимогою для виконання урядів і всіх секторів громадянського суспільства. При цьому в економічному і в соціальному сенсі найбільш продуктивними є та політика і ті капіталовкладення, які дозволяють людям максимально реалізувати свій потенціал, ресурси і можливості за умови співіснування в гармонії з природою, що передусім є актуальним для формування комфортного проживання на територіях гірської місцевості.

Водночас, реалізація концепції сталого (стійкого) економічного розвитку потребує більш глибокого аналізу як проблем, так і шляхів їх вирішення.

У науковій літературі, як правило, проблеми сталого (стійкого) розвитку розглядають три групи вчених: біологи, екологи та економісти [164, с. 16, 17]. Кожна із цих груп науковців відстоює власні позиції та теоретичні пріоритети. Тому існують різні точки зору навіть щодо змісту самого поняття сталого (стійкого) розвитку. Поза дискусією,

на нашу думку, необхідно залишити питання перекладу з англійської виразу „*sustainable development*” і вважати синонімічними категорії „сталий розвиток” і „стійкий розвиток”. Щодо трактування цього поняття вважаємо за доцільне дати таке його визначення: *сталий розвиток* – це процес *гармонійного, екологобезпечного, збалансованого* відтворення *економічної, соціальної та екологічної* систем на якісно новому рівні з метою задоволення теперішніх та майбутніх потреб людства. У цьому визначенні нами зроблена спроба об’єднати трактування різних наукових поглядів, оскільки процес еволюційного розвитку супроводжується відтворювальними процесами всіх сфер господарського комплексу країни, найважливішими з яких є економічна, соціальна, екологічна та біологічна, які у свою чергу повинні розвиватися за принципами гармонійного, екологобезпечного, збалансованого розвитку. Порухення відмічених принципів, надмірне навантаження на природне середовище, нераціональне використання ресурсів приводить до негативних наслідків.

Яскравим прикладом цьому може бути історія з оленями на острові св. Матвія [159]. В 1944 р. на незаселеному острові св. Матвія було залишено 29 оленів. Їжі було багато, не було ні хижаків, ні мисливців, тому кількість тварин протягом наступних 19 років збільшувалася зі швидкістю 32 % на рік, досягши в 1963 р. чисельності 6000 голів. Протягом наступних трьох років майже всі тварини вимерли, залишивши жалюгідну череду з 41 оленими й одного оленя, хоча в сніжну зиму 1963-1964 р. погода була не настільки сувора, щоб не було змоги добратися до корму. Причина була в іншому: перевипас, надмірне виснаження пасовищ.

Несуча здатність території визначається як максимальна кількість тварин, що можуть прожити на ній протягом року без порушення навколишнього середовища. Для острова св. Матвія вона становила 5 оленів на 1 км². Ця величина була досягнута вже в 1957 р. при чисельності череди 1350 голів. Під час піка популяції на 1 км² доводилося 18 особин. Після цього, поголів'я якийсь час росло, а відтворюваність корму зменшувалася. Деградація пасовищ виявилася незворотною, відбулося стрибкоподібне зменшення популяції оленів. Після краху на 1 км² доводилося всього 0,126 тварин, але для виснаженого пасовища й це

виявилося занадто багато. Поновлення пасовища навіть при повній відсутності тварин займає десятиліття. При наявності залишків череди воно стало неможливим: несуча здатність острова зменшилася, принаймні, на 97,5 %.

Наведений приклад ілюструє реакцію природного середовища на надмірне його перевантаження і, на нашу думку, може слугувати моделлю історико-економічного розвитку людства та доводить, що природний дисбаланс і невідповідність потреб споживання з можливостями біологічної системи призводить до катастрофи.

Використовуючи метод аналогії, з наведеного прикладу, можна виділити три фази в історичному розвитку суспільства [35, с. 74-78]: *перша* – споживання ресурсів є нижче можливостей природних відтворювальних систем, *друга* – споживання співпадає з можливостями відтворення й *третья фаза* – величина споживання більша за здатність відтворення (рис. 2.1).

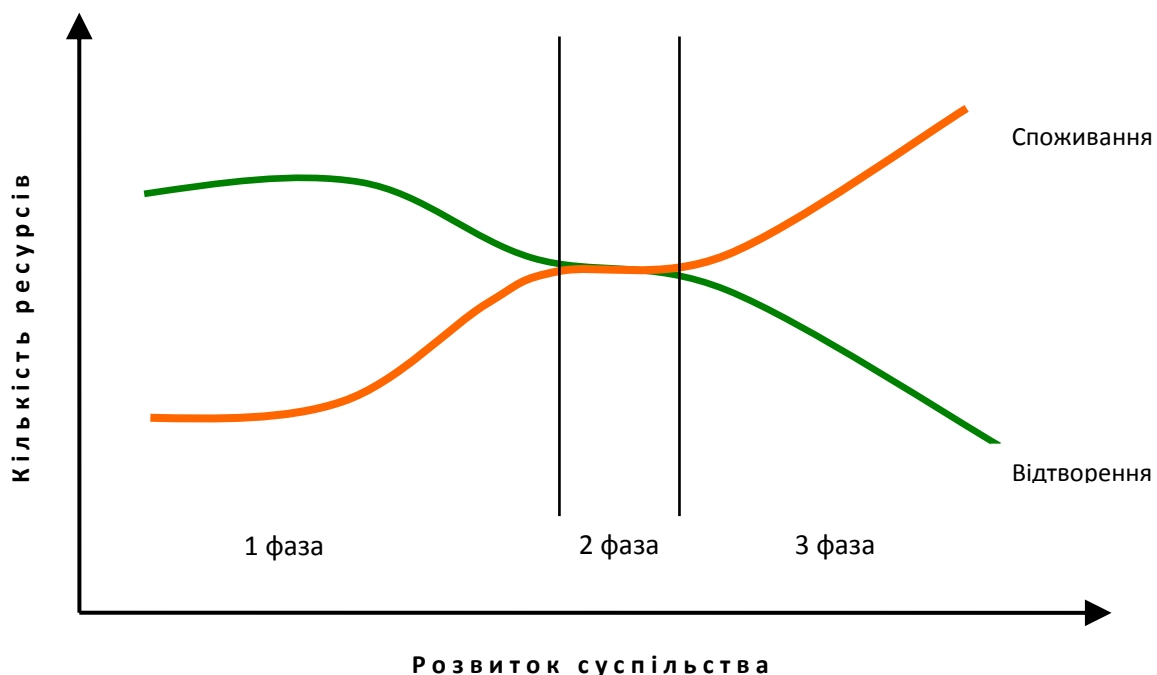

Рис. 2.1. Етапи розвитку суспільства за використанням ресурсів.

Отже, *перша* й *друга* фази розвитку відповідають концепції сталого розвитку, оскільки споживання знаходиться в межах можливості відтворювальних систем, не завдаючи шкоду природному середовищу й не порушуючи прав та інтересів майбутніх поколінь людства. *Третя* фаза є

руйнівною для природи, екології, і в кінцевому результаті – для суспільства, а оскільки природні ресурси класифікуються на невичерпні та вичерпні, що в свою чергу поділяються на відновлювані і невідновлювані, постає питання їх раціонального використання. Тоді як, з невичерпними ресурсами питання стоїть найменш гостро, використання відновлюваних, раціональне лише в межах природних можливостей відтворення, то споживання вичерпних невідновлюваних ресурсів лежить у площині дискусії.

Для реалізації програми сталого економічного розвитку необхідним є збалансувати споживання в межах відтворювальних можливостей. Слід зауважити, що порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі призводить до різкого зменшення можливостей самовідтворення, отже, головну увагу потрібно акцентувати на збільшенні споживання невичерпних ресурсів та пошуку альтернативних джерел енергетичних ресурсів. Теоретично збалансування можна досягти і за рахунок зменшення споживання, тобто шляхом добровільного скорочення населення та зменшення особистого споживання, але чи готове до цього світове співтовариство, і яким чином це може бути вирішено. Однак, якщо людина не вирішить проблему співіснування в гармонії із природою, то остання сама відреагує подібно до наведеного прикладу з оленями.

У нашому дослідженні акцент зроблено й на з'ясуванні ролі людського фактору в цій важливій проблемі, оскільки невтішним є той факт, що проблема з охорони біосфери і локальних екосистем та гармонії людини з ними, залишається на сьогоднішній день не вирішеною. Це при тому, як ми вже й відмічали, що висунута вона була в Першій доповіді Римському клубу ще в 1972 р. під назвою „Межі росту”, майже відразу підтримана 16 червня 1972 р. Стокгольмською Декларацією, через 10 років створена при ЮНЕСКО „Комісія по навколишньому середовищу та розвитку”, у 1992 р. відбулася міжнародна конференція в Ріо-де-Жанейро із прийняттям документу „Порядок денний на XXI століття” та 2002 рік – Всесвітній Саміт по сталому розвитку в Йоханесбурзі.

Тільки глибокий аналіз причин, які стоять на заваді вирішення проблеми реалізації сталого розвитку, може вказати шлях до усунення перешкод та дасть можливість рухатися вперед. За цих умов: усе що буде

зроблено в напрямі впровадження концепції, навіть якщо мети і не буде досягнуто, слід розцінювати як позитивні зрушення.

Серед головних причин, які стоять на шляху реалізації „Декларації Ріо”, можна відмітити [35, с. 74-78]: відсутність тісної співпраці науковців та управлінців; неспроможність ринкового механізму; незаінтересованість урядів у реалізації концепції; нескоординованість дій різних гілок влади; відсутність достатньої нормативно-законодавчої бази з реалізації сталого розвитку; недосконалість організаційно-економічних механізмів забезпечення сталого розвитку; низький рівень екологічної свідомості людей як суб’єктів і об’єктів управління, тощо.

Важливо відмітити, й те, що навіть плідна праця науковців різних рівнів та напрямів не в змозі змінити ситуацію на краще, оскільки вони відірвані від управління державою та формування законодавчих актів, а ринок підпорядкований законам бізнесу, де основним мотиваційним фактором є прибуток. Впровадження додаткових заходів, зокрема, у сфері охорони навколишнього середовища негативно вплине на собівартість, тому сподіватися на добровільну підтримку сталого розвитку виробничою сферою теж не можна. Ринок може позитивно реагувати на реалізацію концепції тільки за умови, коли для нього будуть розроблені організаційно-економічні механізми, створені економічні стимули та діюча нормативно-правова база, підсилена жорстким контролем з боку як держави, так і органів місцевого самоврядування.

Головним стимулюючим фактором реалізації концепції сталого розвитку, на нашу думку, є підвищення рівня свідомості як пересічних громадян, бізнесменів, державних управлінців усіх рангів, так і законотворчих осіб, які на сьогодні ще не в повній мірі розуміють проблему та можливі наслідки антропотехногенного навантаження на довкілля. Зміна світогляду, менталітету, життєвих пріоритетів дасть змогу вирішити низку питань із збереження екосистем на всіх рівнях, починаючи з окремої особи, де закладені чималі резерви з економії енергетичних ресурсів та зменшенні негативного навантаження на довкілля. Вплив на свідомість людей можливий при всебічному

пропагуванні суспільної та екологічної свідомості, здорового способу життя та справжніх життєвих цінностей усіма можливими засобами, але при дієвому законодавчому забезпеченні, яке повинно передбачити застосування жорстких мір до порушників [241, с. 31-40].

Основний тягар з вирішення питань реалізації концепції сталого розвитку має взяти на себе держава, яка за підтримки науки та громадськості, повинна застосувати всі важелі управління: економічні, правові, адміністративні та специфічні, і протистояти при цьому негативним факторам ринкового та індустріального розвитку. Слід відмітити, що реалізувати концепцію в окремо взятій країні чи регіоні проблематично, вона потребує вирішення на глобальному рівні, адже необхідно змінити економічні принципи, і пріоритети, встановити „єдині правила гри” для суб’єктів економічної діяльності та перейти з політики економічного зростання до політики гармонійного, збалансованого, екологічнобезпечного розвитку. Виокремимо сприятливі й несприятливі чинники [35, с. 74-78] реалізації стратегії розвитку гірських територіальних систем Карпатського регіону (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Чинники впливу на забезпечення розвитку гірських територіальних систем.

Сприятливі чинники	Несприятливі чинники
<ul style="list-style-type: none"> • розуміння науковцями краю необхідності реалізації стратегії розвитку гірських територіальних систем (<i>активний фактор</i>); • сприятливі природні умови для розвитку екологічного землеробства та рекреації (<i>пасивний фактор</i>). 	<ul style="list-style-type: none"> • розбалансованість економічного розвитку; • енерго-, ресурсозатратне та екологічнонебезпечне виробництво; • недосконалість законодавчого забезпечення; • нестабільність політичної ситуації; • низький рівень екологічної свідомості суспільства на всіх рівнях; • недосконалий механізм реалізації концепції сталого розвитку; • подальша деградація ресурсної бази та природного середовища; • низька ефективність екологічних служб та ін.

Аналіз сприятливих і несприятливих чинників наведених у табл. 2.1 дає змогу зробити висновок, що реалізація стратегії розвитку можлива лише за умови усунення негативних чинників і докладанні до цього спільних зусиль науки, влади, бізнесу та всього суспільства. Роль людини як політика, управлінця, суб'єкта економічної діяльності й насамкінець громадянина, необхідно розглядати та реалізовувати як потужний фактор впливу зі створення умов для реалізації концепції „сталого розвитку” як у регіонах, так і в Україні в цілому. При цьому, Карпатський регіон, урахувавши екологічний потенціал областей, повинен стати територіальним базисом, мобілізувати людський ресурс, і взяти на себе роль лідера, а пропагування екологічної та соціальної культури, істинних життєвих цінностей і пріоритетів, свідомого заощадження ресурсів призведе до формування, і забезпечення гармонійного та самодостатнього розвитку суспільства якому не загрожуватимуть апокаліпсичні картини майбутнього.

2.2. Природний потенціал територіальних систем Карпатського регіону

Територіальні системи Карпатського регіону володіють значним природним потенціалом. Теоретичні підходи до трактування сутності „природний потенціал” у наукових джерелах мають неоднозначне визначення, оскільки в „Економічній енциклопедії” відмічається, що це „сукупність наявних природних умов і ресурсів, що впливають на економічну діяльність і використовуються, чи можуть бути використані у виробництві благ і здатні забезпечити потреби країни, чи людства” [71, с. 15], а в „Екологічній енциклопедії” це поняття трактується, як „виражена відповідними еколого-економічними показниками сукупна здатність природних систем виконувати певну функцію, роботу, виробляти продукцію, яку використовують у господарській діяльності” [66, с. 129].

Дослідження свідчать, що більш багатогранне визначення категорії „природний потенціал” дає економічна наука, оскільки його функціонування забезпечується географічним розміщенням, кліматом, природними ресурсами та екологічною ситуацією. У свою чергу, географічне розміщення країни відіграє важливу безпосередню роль і впливає на економічну продуктивність через транспортні витрати, стан людського здоров'я, продуктивність сільськогосподарського виробництва, а також близькість і власність на природні ресурси (у т.ч. воду, мінерали, гідрокарбонатні поклади та ін.). Крім того, географічне положення може бути фактором, який впливає на вибір економічної політики. Відмітимо, що країни, які знаходяться близько до ринків, обирають активніші форми торгівлі, ніж віддалені.

Важливим критерієм поділу природних ресурсів є їх здатність відновлюватися, невідновлюватися або частково відновлюватися, що значною мірою визначає ціну на них. Рідкісні, або невідновлювальні, ресурси існують в обмеженій кількості й через меншу пропозицію і відносно високий попит на них мають відповідно вищу ціну. Враховуючи тенденції у використанні таких ресурсів як родючість ґрунтів, наявність нафти, газу, вугілля тощо, та нерівномірність їх розподілу на планеті, країни проводять раціональну економічну політику, з метою забезпечення зростання капіталу від експорту як самої сировини, так і виготовленого на її основі товару.

Зменшення наявної кількості природних ресурсів призводить до зменшення природного потенціалу внаслідок вичерпання підземних вод через їх іригацію, інтенсивне ведення сільськогосподарських робіт, що призводить до втрати родючого шару ґрунту, або через активне видобування корисних копалин тощо в підсумку зменшують пропозицію внутрішніх ресурсів, підвищують ціни факторів виробництва, що призводить до збільшення виробничих витрат.

Водночас, збільшення кількості природних ресурсів у результаті використання нових розвіданих покладів, впровадження передової технології дають змогу перетворити „нересурси” на ресурси, а відповідно за їх рахунок нарощувати природний потенціал.

В екологічному відношенні розрізняють потенціали: біотичний, еколого-економічний, земельно-ресурсний, ландшафтний, природно-ресурсний, рекреаційний, репродуктивний, сукупний ресурсний, трофічний. Найближчим за значенням до природного потенціалу є ландшафтний потенціал. Ландшафти розглядаються як природно-ресурсні системи, навколишнє середовище людини, умови життєдіяльності людини та суспільства, об'єкти цілеспрямованого вивчення, використання, охорони та відтворення. Природний потенціал є більш загальним поняттям, ніж потенціал природно-ресурсний, оскільки включає частину тих природних умов, що становлять потенційну базу природних ресурсів, опосередкованих працею тіл та сил природи зі встановленою суспільною споживною вартістю [66, с. 128].

Як правило, природно-ресурсний потенціал кількісно характеризують як суму величин основних видів природних ресурсів – мінеральних, водних, земельних, лісових, фауністичних, рекреаційних. Склад та співвідношення основних видів природних ресурсів у природно-ресурсному потенціалі є його компонентною структурою. Територіальна структура природно-ресурсного потенціалу (ПРП) – це основні форми та види територіального розосередження чи зосередження природних ресурсів, і є важливим поняттям для визначення граничної кількості природних ресурсів, яку можна використати без шкоди для існування і розвитку природних систем і людини.

Так до прикладу, у сумарному (інтегральному) природно-ресурсному потенціалі частка земельних ресурсів областей Карпатського регіону становить – 9,4 %, однак вони мають обмежені ресурси орних земель, оскільки їх частка становить тільки 5,2 % (1,6 із 30,9 млн га) [223, с. 21]. Водночас, області Карпатського регіону мають порівняльні переваги, порівняно з середньоукраїнським показником, у водних ресурсах за рахунок значної кількості річок. Так, на їх території зосереджено майже 30 тис. річок загальною довжиною більше 60,4 тис. км. При цьому в Закарпатській області зосереджено більше 32 % загальної довжини всіх річок областей Карпатського регіону, а їх гідроенергетичний потенціал – понад 27 % потенціалу України.

Значний резерв нарощування гідроенергетичного потенціалу Закарпаття мають малі річки, на яких започатковано спорудження міні електростанцій. Концепцією сталого розвитку Закарпаття визначено пріоритетні напрями нарощування енергетичних потужностей за рахунок будівництва каскаду ГЕС на окремих ділянках прикордонної р. Тиса, зокрема між населеними пунктами Буштино і Вилок, Бедевля і м. Тячево. Цим же документом передбачено розроблення й експлуатацію малих газових родовищ на території області. Проте, для реалізації проектів щодо будівництва каскаду гідроелектростанцій та розробки малих газових родовищ необхідні капітальні вливання, яких на сьогоднішній день в державі недостатньо, а тим більше в економічно проблемному регіоні – Закарпатській області, а тому доцільно, щоб підприємницькі структури промислово розвинутих регіонів взяли активну участь в реалізації таких проектів, окупність яких гарантує швидку віддачу.

Доцільно відмітити, що Закарпатська область має значний природній потенціал поліметалічних руд. На її території вперше в Україні розпочалося золотодобування і виробництво золотих злитків, зокрема на основі Мужіївського золотоносного родовища.

Отже, природний потенціал регіону не обмежується проаналізованими окремими видами ресурсів. Ресурсний потенціал Закарпаття посилюють вигоди географічного розташування, оскільки кордони регіону співпадають з державним кордоном України загальною протяжністю 467,3 км, у т. ч. з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км, що зумовлює необхідність посилення транскордонного співробітництва Закарпаття із територіями названих суміжних країн.

Крім цього, регіон виділяється на фоні інших областей України щодо наявності лісоресурсного потенціалу, оскільки більше 52 % його території вкрито лісами, у складі яких тут зосереджені найбільші площі букових пралісів у Європі.

В цілому, ліси нашої планети мають глобальне значення, оскільки вони дають 60 % кисню та органічної маси, поглинають вуглець. Однак, у світі за кожну хвилину зникає 20 га лісу, а за рік – близько 11 млнга, тобто

майже стільки ж, скільки всього лісів має Україна. Звідси, турбота про збереження чорноземів, яких Україна має понад 30 % від світових, покладається значною мірою на лісогосподарську діяльність. Адже найголовнішим захисним засобом від ерозійних процесів ґрунтів є лісові екосистеми.

Проблема розширеного відтворення, охорони і раціонального використання природних ресурсів і, передусім, лісових – одна з найважливіших глобальних проблем сучасності, а тому необхідно розв'язувати спільно, об'єднавши зусилля всіх держав. Адже в сучасних умовах бурхливого розвитку техніки екологічна шкода, заподіяна в одній з країн, зумовлює негативні екологічні зміни в інших. Наприклад, забруднення промисловими відходами води в р. Дунай в Німеччині може призвести до екологічної шкоди відразу у шести інших європейських країнах через які вона протікає. Аварія на Чорнобильській атомній станції призвела до трагічних наслідків в Україні, Білорусі, Росії. Її смертоносне дихання відчули майже всі країни Європи і Південної Африки. Тому зусилля всіх держав необхідно спрямувати на розроблення стратегії, направленої на збереження природних умов життя на Землі, особлива роль серед яких належить лісам [33, с. 294-298].

Теоретичні й методологічні основи збереження і відтворення лісових екосистем, в тому числі й пов'язані з цим еколого-економічні проблеми висвітлені в багатьох наукових працях українських дослідників, таких як: М. Голубець, Я. Коваль, Є. Мішенін, С. Стойка, О. Фурдичко, О. Царенко та ін. Проте окремі аспекти глобальної проблеми відтворення лісових екосистем ще потребують вивчення їх взаємозв'язку на регіональному рівні.

Використання та охорона лісових ресурсів у планетарному значенні, – це дві нерозривні ланки одного ланцюга, адже, завжди, коли йдеться про їх використання, необхідно дбати про розширене відтворення лісових екосистем. Саме такий зміст і повинен вкладатися в поняття „раціональне природокористування”. Охорону природних ресурсів слід розглядати як складову частину раціонального природокористування. Стосовно лісових

ресурсів цей принцип означає безперервне, невиснажливе і раціональне використання лісів.

Для дотримання цього принципу необхідно визначити оптимальні умови (норми) лісокористування, які б забезпечили безперервне використання лісових ресурсів, що є основною умовою другого принципу, тобто визначення оптимальних норм природокористування. Щодо ресурсів деревини у лісовій науці і практиці норматив оптимального природокористування використовується вже десятки років. Цей норматив називається розрахунковою лісосікою.

Третій принцип – нерозривний зв'язок людини з природою – випливає з того, що кожний житель планети є невід'ємною складовою частиною біосфери – верхньої оболонки Землі. Будь-яка зміна у біосфері відразу відображається на умовах життя людини. Тому пізнання законів природи та об'єктивних законів взаємодії природи і суспільства дає змогу людям оцінити наслідки взаємодії не лише в поточний момент, але і на віддалену перспективу.

Людство повинно навчитися виявляти взаємодію екологічних факторів і вміти визначати їх вплив на навколишнє середовище. Лише за таких умов можливе оптимальне користування природними ресурсами. Слід врахувати, що всі явища в природі закономірні, послідовні і складні. Дуже складними є явища і процеси, які відбуваються в лісовому середовищі, у ґрунті, в рослинних і тваринних організмах та у взаємозв'язку між ними. Порушення цього взаємозв'язку негайно породжує певну реакцію, яка може супроводжуватись непередбачуваними наслідками, і негативно впливати на умови життя людини. Прикладом порушення такого взаємозв'язку є створення велетенських штучних водосховищ на Дніпрі, осушувальні меліорації на Поліссі. Аналогічна ситуація склалася і на Закарпатті у 70-80-ті роки ХХ ст., коли внаслідок проведених меліоративних робіт на Берегівщині і частково Мукачівщині понизився рівень ґрунтових вод, в результаті чого загинули тисячі гектарів дібров [33, с. 294-298].

Порушення зв'язку між елементами природи призводить до порушення екологічної рівноваги. Наслідками таких змін є зниження

продуктивності земель лісо-, і сільськогосподарського призначення, зміна рослинності, родючості ґрунтів тощо. Отже, основне завдання людини сьогодні – не брати від природного середовища ті ресурси, які їй потрібні, або які вигідно використовувати, бо це старе гасло тоталітарної системи може призвести до катастрофи. Завдання людства сьогодні – вивчити взаємозв'язки і взаємодії в природі і на основі набутих знань, а також досвіду минулого, намагатися використовувати ресурси так, щоб не завдати шкоди природі.

Четвертий принцип – комплексний підхід до вивчення і використання природних ресурсів. Стосовно лісових ресурсів суть цього принципу зводиться, *по-перше*, до комплексного обліку всіх видів ресурсів на конкретній території держави та її регіонів, континенту, планети. *По-друге*, важлива роль у цій справі належить комплексному використанню і відтворенню цих ресурсів. Дотримання цього принципу дасть змогу здійснити правильне комбінування лісогосподарської діяльності і оптимально використовувати лісові продукти і корисні функції лісу без шкоди для нього.

П'ятий принцип – застосування науки і техніки у природокористуванні. Суть його полягає в тому, що науково-технічний прогрес має виступати як засіб вирішення протиріч між зростаючими потребами суспільства в природних ресурсах і органічними можливостями природи по їх відтворенню. Одним з шляхів впровадження НТП у діяльність лісових підприємств є комплексне використання деревини та розширене відтворення лісових ресурсів.

Особлива роль у збереженні довкілля відводиться гірським лісам. Невипадково 2002 рік ООН був оголошений „Роком гір”. Проблемі гірських лісів приділяється все більша увага і на європейському континенті. Зокрема, на початку 2005 року у Франції відбувся всесвітній Гірський форум. Кілька міжнародних наукових конференцій, як ми вже й відмічали, було проведено на базі Карпатського біосферного заповідника, в тому числі науковий симпозіум, присвячений „Року гір” (2002 р.). Уже сам факт проведення його дав підставу говорити про те, що збереження і розвиток

високогірних територій, наближення тамтешнього способу життя до стандартів стійкого розвитку належить до тих питань, які стоять на порядку денному всієї планети у ХХІ ст. Адже такі території, здебільшого завдяки своїй відокремленості, є унікальним резерватом незайманої природи, оригінальних і неповторних культур. Вони – екологічний резерв людства, певним чином депозитарій цінних природних ресурсів, тваринного, рослинного різноманіття. Однак, цим їхня роль не обмежується. На суцільний заповідник їх не перетвориш – гірські території мають бути включені в економічне життя всіх країн світу. За однієї, звичайно, умови, що наголос робитиметься на екологічно безпечних формах господарювання. Ця вимога особливо актуальна для Карпатської гірської екосистеми [33, с. 294-298].

Різка трансформація лісових угідь тут розпочалася ще в ХІХ ст. Якщо 150-200 років тому в горах переважали мішані насадження з ялиці, смереки, дуба і бука, то внаслідок інтенсивної експлуатації площа корінних букових зменшилася у 3,5 рази, тоді як смерекових зросла майже в 6 разів. Все це привело до стрімкого скорочення та збіднення породного складу лісів. Неабиякі площі рубок, у тому числі на крутих схилах, без врахування напряму панівних вітрів послабили деревостани, відтак знизилася здатність їх протистояти різноманітним стихійним процесам. Почастішали повені, буреломи, посилюються ерозійні процеси, частіше почали нагадувати про себе шкідники і хвороби.

З 1993 р. почалося інтенсивне висихання смеречників різного віку. Всихали як окремі дерева, так і цілі біогрупи. Цей процес продовжується і досі. В Карпатах в минулому масово вирубувались корінні насадження бука, ялиці, смереки карпатської, а вузькоколією вивозили деревину, а замість них висівали та висаджували не характерну для цієї місцевості смереку, завезену з Альп та Судетів. Бралось до уваги лише одне – вона швидко росла. Вік рубки – 60 років, і за цей період підприємці мали великий зиск.

Ареал смереки характерний для висот, починаючи з 1000 м, але її примусово культивували навіть на 400-х м н.р.м. Біологія смереки

така, що в 70 років вона вже відмирає. Тому сьогодні вирубуються значні площі смерекових сухостійних насаджень, які втратили свої захисні властивості, вражені кореневими гнилями та шкідливою ентомофауною. Отже, платимо так би мовити, за векселями попередніх поколінь. виправити помилки належить одному-двом поколінням лісівників Карпатського регіону, перед котрими постала нагальна потреба пошуку шляхів зміцнення імунної системи гірських лісів, підвищення їх біологічної здатності протистояти хворобам і стихіям [191, с.14].

Непродумане культивування смереки на бучинах та суббучинах призвело до заміни корінних типів лісів на похідні. Найбільшої шкоди завдано корінним типам лісів (бучинам і суббучинам) в Івано-Франківській, Чернівецькій та Львівській областях, внаслідок чого тут переважають хвойні деревостани. І тільки в Закарпатській області переважають твердолистяні породи та найбільші площі типів лісу, які представлені буковими пралісами. Аналогічна ситуація щодо культивування смереки притаманна і гірським територіям сусідніх країн Карпатської гірської системи [33, с. 294-298].

Загальна площа лісових масивів в Україні становила колись не менше 26,9 млнга, а лісистість – 44,6 %. Але за останні 500 років лісів в Україні стало майже в 3 рази менше. І нині наша держава посідає 8-е місце за площею лісів в Європі, а лісистість становить 15,7 % , за оптимальної – близько 20 % [21, с. 6].

У 2002 р. Держкомлісгоспом було розроблено Державну програму „Ліси України на 2002-2015 роки” (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002, № 581), якою передбачалося створення майже 600 тис. га нових лісів, внаслідок чого буде досягнута запланована оптимальна лісистість. Показники лісистості за адміністративно-територіальними одиницями України наведено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Лісистість адміністративно-територіальних одиниць
станом на 01.01.2002 р. та оптимальна на перспективу***

Адміністративно-територіальні одиниці	Загальна площа території, тис.км	Вкриті лісовою рослинністю землі станом на 01.01.02 тис.га	Оптимальна лісистість в %	Лісистість станом на 01.01.02	± до оптимального	Площа лісів для досягнення оптимальної лісистості, тис.га	Потрібно додатково заліснити, тис.га	Проект створення захисних лісонасаджень на короткострокову перспективу
Полісся	102,1	3010	32	26,8	-5,2	3391	382	2947
Волинська	20,2	632	37	31,2	-5,8	747	115	1347
Житомирська	29,9	989	37	33,0	-4,0	1106	117	600
Рівненська	20,1	732	40	36,5	-3,5	804	72	1000
Чернігівська	31,9	657	23	20,6	-2,4	734	77	0
Лісостеп	193,9	2739	18	13,0	-5,0	3490	751	3733
Вінницька	26,5	351	16	13,3	-2,7	424	73	504
Київська	28,1	601	25	21,4	-3,6	703	102	363
Полтавська	28,8	236	15	8,2	-6,8	432	196	910
Сумська	23,8	404	21	16,9	-4,1	500	96	300
Тернопільська	13,8	192	20	13,9	-6,1	276	84	313
Харківська	31,4	373	15	11,9	-3,1	471	98	543
Хмельницька	20,6	263	17	12,4	-4,6	350	88	300
Черкаська	20,9	319	16	15,3	-0,7	334	15	500
Степ	249,4	1584	9	5,3	-3,7	2603	1019	9572
Дніпропетровська	31,9	153	8	4,8	-3,2	255	102	645
Донецька	26,5	186	12	7,0	-5,0	318	133	589
Запорізька	27,2	105	5	3,9	-1,1	136	31	641
Кіровоградська	24,6	159	11	6,5	-4,5	271	112	647
АР Крим	26,1	276	19	10,6	-8,4	496	220	500
Луганська	26,7	283	16	10,6	-5,4	427	144	3445
Миколаївська	24,6	95	7	3,9	-3,1	172	77	1036
Одеська	33,3	195	9	5,9	-3,1	300	104	1216
Херсонська	28,5	132	8	4,7	-3,3	228	96	853
Карпати	56,6	2094	45	42	-3,0	2306	213	180
Закарпатська	12,8	653	55	51,2	-3,8	704	51	10
Ів.-Франківська	13,9	577	49	41,4	-7,6	681	104	60
Львівська	21,8	626	30	28,7	-1,3	654	28	100
Чернівецька	8,1	238	33	29,4	-3,6	267	30	10
<i>м.Київ</i>	<i>0,8</i>	<i>31</i>	<i>37,4</i>	<i>37,4</i>		<i>30</i>		
<i>м.Севастополь</i>	<i>0,9</i>	<i>32</i>	<i>36</i>	<i>36,0</i>		<i>32</i>		
<i>всього</i>	<i>1,7</i>	<i>63</i>				<i>62</i>		
Всього	603,7	9491	20	15,7	-4,3	11853	2363	16443

*Сформовано за джерелом: [21, с. 6]

В жодній із природних зон та в адміністративній області (табл. 2.2) немає оптимальної лісистості, а відхилення становить від 0,7 % (Черкаська область) до 8,4 % (АР Крим). Вважаємо, що в показник „Оптимальна лісистість в %” треба внести корективи за рахунок ерозійних процесів на землях сільськогосподарського призначення з тим, щоб значно підвищити лісистість як України, так і її регіонів.

У світовій практиці господарювання використовуються різні підходи до питань власності щодо ведення лісового господарства і володіння лісовим фондом. У багатьох країнах з ринковою економікою ліси є державною, або федеральною власністю. Наприклад, у такій багатій на ліси країні, як Канада, лише 9,5 % лісів належить приватним особам, 80 % – є власністю провінцій, а 10,5 % – належить федеральному уряду. При цьому лісокористування здійснюється на засадах приватного бізнесу, який керується контрактами, або угодами з відповідними власниками конкретних лісів.

Прийняття Лісового Кодексу 8 лютого 2006 р. [111, с. 24-39], викликано, насамперед, необхідністю приведення лісового законодавства до нових відносин, що склалися в державі. Базові положення нового кодексу – це єдине державне управління в галузі охорони і захисту лісу, раціональне використання та розширене відтворення лісів. Слід відмітити, що Лісовий Кодекс надає перевагу державній власності на ліси, хоча взагалі в залі Верховної Ради прозвучало, що приватна власність на ліси передбачена, а це означає, що будуть обмеження щодо відвідування лісу тощо. Проте, лісівники наполягали і наполягатимуть на виключно державній власності на ліси. Однак, слід врахувати, що в Україні є приватна власність на землю. А тому, громадянин якщо захоче створити на своїй землі (паї) ліс, йому ніхто немає права це заборонити. В усьому світі держава стимулює приватних осіб на створення лісів. Новий Кодекс передбачає таку норму, як приватна власність на ліси на землях (паях), які є приватною власністю.

На нашу думку, лісистість як України, так і адміністративних областей Карпатського регіону має бути значно більшою від

запроектованої, оскільки на їх територіях багато еродованих земель, непридатних для ведення сільського господарства, а тому вони також підлягають залісненню [33, с. 294-298]. Зокрема, в Закарпатській області водній ерозії (змитих) піддано 37,6 тис.га землі, в Івано-Франківській – 135,9, Львівській – 300,6, а Чернівецькій – 200,3 тис. га. В Україні, в цілому, водній ерозії піддано 13,3 млн га, з них сильній – 1,2 млн га. Крім того, в регіонах України, особливо в Карпатському регіоні значна площа кам'янистих сільськогосподарських угідь та земель, які піддаються вітровій ерозії. Якщо в Україні таких земель 574,8 тис.га, то в Закарпатській області їх 87,9 тис. га, в Івано-Франківській – 55,5, Львівській – 11,9, в Чернівецькій – 15,7 тис. га [222, с.116, 117]. Зазначені кам'янисті сільськогосподарські угіддя, також, на нашу думку, підлягають залісненню.

Збільшення площі лісів є імперативом екологічної політики держави та одним із основних чинників забезпечення сталого розвитку нашої країни. Цього можна досягти шляхом розширеного відтворення лісів та лісорозведення на різних категоріях земель, в тому числі на еродованих землях сільськогосподарського призначення.

Відмічені аспекти стосовно відтворення і збереження лісових екосистем повинні бути враховані при розробленні наступної Державної програми „Ліси України” з тим, щоб в перспективі довести лісистість Українських земель до 25 %. Однак, у цій справі необхідна державна підтримка лісогосподарської галузі – основній складовій лісопромислового комплексу держави. Ці проблеми в подальшому більш детально досліджуватимуться у контексті транскордонної співпраці західних областей України і, зокрема, Закарпатської області щодо вироблення єдиних правил розширеного відтворення лісів, їх охорони і захисту в межах гірської екосистеми Карпатського Єврорегіону. Актуальність відміченої проблеми особливої значимості набуває в умовах розширеного відтворення народонаселення на планеті та звуженого відтворення лісів [33, с. 294-298].

Таким чином, гірським лісам приділяється все більша увага в усіх країнах світу, і зокрема на європейському континенті, оскільки

наприкінці ХХ ст. не залишилося куточка, де б не відчувався вплив людської діяльності. Лісові території Карпатської гірської екосистеми, передусім Закарпатської області, завдяки своїй відокремленості, як ми вже й відмічали, є унікальним резерватом незайманої природи. Лісовий природно-заповідний фонд на фоні стійкої тенденції загострення соціально-економічних проблем сучасності набуває зростаючого значення як природний чинник забезпечення сприятливих умов життєдіяльності суспільства на різних територіальних рівнях.

2.3. Відтворення та охорона природних ресурсів гірських територіальних систем

Гірська дуга Карпат, розташована на території 7 країн, і є однією з найбільших гірських систем Європи. Мережа біосферних резерватів тут представлена 10 об'єктами. Ці природоохоронні території відіграють важливу роль у збереженні природного середовища, сприяють впровадженню та координації ідеї сталого розвитку, міжнародному науковому співробітництву в галузі охорони природи, передусім гірських лісових екосистем.

Відмітимо, що в країнах Європи особлива увага приділяється проблемам управління у сфері охорони та збереження лісів, а також територій природно-заповідного фонду, в зв'язку з чим їх досвід є актуальним для України та її регіонів, передусім для гірських територіальних систем Українських Карпат. Проведені дослідження свідчать, що, найбільший відсоток площ територій, що охороняється припадає на Австрію, Німеччину, Швейцарію, Польщу та Словаччину. Середній рівень відсотка таких площ припадає на Францію, Італію і, частково Іспанію. І насамкінець, найнижчий рівень охоронних територій до загальної площі країни в Україні, Греції та Румунії. Досить високий відсоток площ лісів, що охороняються до загальної лісової площі у Німеччині, Словаччині, Іспанії, Хорватії та ін. І нарешті, заслуговує на увагу, що в більшості аналізованих держав значна частка лісів, що

виключена з експлуатації (за винятком Франції, Швейцарії, Румунії, Німеччині).

Дослідження свідчить, що на території України є 6 біосферних резерватів, деякі з них на національному рівні функціонують як біосферні заповідники: Асканія-Нова, Карпатський, Чорноморський, Дунайський. До п'ятого – польсько-словацько-українського біосферного резервату „Східні Карпати” з української сторони належать – Ужанський національний природний парк і Надсянський регіональний ландшафтний парк. І нарешті, до українсько-польського біосферного резервату „Західне Полісся” належить Шацький національний природний парк.

Комплексний аналіз репрезентативності біосферних резерватів Карпат свідчить, що з біогеографічної та еколого-економічної точки зору їх мережа є достатньою, однак остаточне формування ще не завершено. На нашу думку, в перспективі доцільно створити національний природний парк „Закарпатська низовина” на території Березівського, Ужгородського та Мукачівського районів з яких два перші є прикордонними і він з часом набуде статусу міжнародного біосферного резервату. Це стосується і регіонального природного парку „Закарпатські Бескиди”, який охопить частину гірських лісових екосистем регіону та прилеглих до нього суміжних територій сусідніх держав.

Створення таких природних парків на території Закарпатської області матиме не тільки природоохоронне значення, але й економічне. Такий статус не забороняє використовувати його територію для потреб традиційного природокористування (за винятком ядра). Водночас, розвиток рекреаційної інфраструктури дозволить збільшити надходження в місцеві бюджети і частково вирішити проблему працевлаштування, особливо гостру в сільській місцевості гірських територій Турянської долини Перечинського району, а також Латорицької, Воловецького та Свалявського районів.

Запропоновані нами рекомендації щодо створення нових національних природних та ландшафтних парків є пріоритетними напрямками розширеного відтворення природно-заповідного фонду

Закарпаття. Основу їх діяльності повинні становити здобутки міжнародного досвіду управління гірськими лісовими екосистемами природно-заповідної сфери [31, с. 163-186].

Праліси Закарпаття є природною спадщиною світового значення. Більшість Європейських пралісів мають площу від 50 до 100 га; суцільні масиви з площею понад 1000 га є дуже рідкісними. Особливо це стосується чистих букових лісів. Тому великі пралісові екосистеми, такі як Угольсько-Широколужанський лісовий масив Закарпатської області площею майже 9000 га є взагалі унікальними для Європи. При цьому букові праліси Закарпаття збереглися переважно у важкодоступних місцях високо в горах, а тому вони мають значні порівняльні переваги зі Швейцарськими пралісами. Проведені дослідження свідчать, що букові праліси Угольки (Закарпатська область, Україна) і Сільвальда (Швейцарія) мають майже однакові лісорослинні умови, але характеризуються різноманітною гамою фаз розвитку.

В зв'язку з цим проблема охорони навколишнього природного середовища та збереження природного біорізноманіття, передусім гірських лісових екосистем є складною, і тому вирішувати її зусиллями лише за допомогою окремих країн, їх державних організацій та установ непосильно. Це передусім стосується біосферних резерватів. Запорукою успіху може бути лише тісна співпраця державних адміністративних природоохоронних органів з науковими установами та широкою громадськістю, в першу чергу з громадськими екологічними організаціями.

Будь-яку господарську діяльність, існування людини взагалі можна розглядати як процес ресурсокористування, тобто використання природної речовини для задоволення особистих та суспільних потреб. У такому значенні, на нашу думку, ресурсокористування збігається із процесом суспільного виробництва та споживання. Синонімом цього терміну є також „природокористування”, які в суто науковому значенні застосовуються для оцінки раціонального використання природного

середовища, його охорони та відновлення, а також освоєння деградованих ландшафтів і відтворення природних комплексів.

Із цього приводу О. Маринович визначив природокористування як сферу виробничої та наукової діяльності, спрямовану на комплексне вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорону природного середовища та природних ресурсів із метою розвитку продуктивних сил, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини [245, с. 32]. Таке визначення, як вважають окремі науковці [142, с. 209], з одного боку, є академічним, а з іншого охоплює завдання природоохоронної діяльності. У реальному житті людина, суспільство загалом, у процесі ресурсокористування орієнтуються перш за все на досягнення максимального економічного результату. Поки що масової екологізації свідомості не відбулося, тому на практиці, природокористування а відповідно й ресурсокористування та природоохоронна діяльність ідуть паралельними курсами.

Природокористування як діяльність розглядають під кутом зору мети, засобів і результатів. Мета природокористування – дотримання еколого-економічних засад відтворення відновлювальних ресурсів при невиснажливому їх використанні в екологічній мережі та раціональному ресурсокористуванні в зонах природно-заповідного фонду за винятком заповідної зони (заповідне ядро), у якій будь-яке господарювання принципово виключене, а також із метою задоволення матеріальних потреб.

Відтворення та охорона природних ресурсів гірських територіальних систем тісно пов'язана з їх раціональним природокористуванням, що передбачає комплекс науково-технічних, соціально-економічних, освітніх, культурно-виховних і політико-правових заходів, які пов'язані з успішним задоволенням людських потреб, бережливим ставленням до природних багатств, що у свою чергу, потребує підвищення рівня екологічного мислення працівників усіх сфер діяльності [71, с. 84]. В іншому науковому джерелі стверджується, що природокористування (ресурсокористування), це: 1) використання ресурсів природних, яке складається із сукупності всіх

форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу й засобів його збереження; 2) сукупність продуктивних сил та виробничих відносин, відповідних організаційно-економічних форм і установ, які пов'язані з первинним привласненням, використанням та відтворенням людиною об'єктів навколишнього природного середовища для задоволення її потреб; 3) використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва та споживання для задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства; 4) комплексна наукова дисципліна, яка досліджує загальні принципи раціонального, (для певного історичного моменту) використання природних ресурсів людським суспільством. При цьому об'єктом природокористування є комплекс взаємовідносин між природними ресурсами та умовами життя суспільства, а також його соціально-економічним розвитком [66, с. 152, 153]. Відмічене трактування (пункт 3) не відображає відповідних принципів стосовно раціонального ресурсокористування.

Ми погоджуємось з таким науковим твердженням, що раціональне природокористування це система діяльності, спрямована на забезпечення економічної експлуатації природних ресурсів у процесах суспільного виробництва й споживання та найефективнішого режиму їх відтворення з урахуванням перспективних інтересів розвитку господарства та збереження здоров'я людей. Водночас у природокористуванні доцільно враховувати принцип єдності організму й середовища, який констатує подвійну природу взаємозв'язку між організмом і середовищем [66, с. 141, 153]: постійність та нерозривність (жоден організм не може існувати поза середовищем) і взаємність (середовище впливає на організм, а організм – на середовище).

Важливу роль відіграє також принцип лімітуючих факторів, який об'єднує два фундаментальні закони екології – закон мінімуму (Ю. Лібіха) та закон толерантності (В. Шелфорда). Принцип лімітуючих факторів стосується наслідків взаємодії живих організмів з екологічними факторами. Згідно із цим принципом лімітуючими для живих організмів є мінімальні й максимальні значення певного екологічного фактора, або їх комплексу між ними – зона толерантності,

тобто діапазон значень за яких можливе виживання організмів того чи іншого виду [66, с. 142].

Дотримання цих та інші принципів раціонального природокористування сприятиме еколого-економічним засадам формування, відтворення та збереження екологічної мережі та природо-заповідного фонду.

У сфері ресурсовикористання і розширення природного потенціалу певний інтерес для створення екомережі представляють сільськогосподарські, у т.ч. орні землі, які є частиною середовища існування диких рослин і тварин, а також еродовані та інші деградовані землі, які із часом можуть і відтворити свої природні якості за рахунок заліснення, залуження тощо. При цьому для Закарпаття важливе значення має формування екологічної мережі Карпатської гірської системи в контексті прикордонного співробітництва, оскільки територія регіону межує із сусідніми країнами-членами Євросоюзу, а тому назріла необхідність у формуванні екологічної мережі із цими країнами.

До екомережі в межах Українських Карпат включаються значні території природно-заповідного фонду, водоохоронні зони, землі лісового фонду, а також землі оздоровчого та рекреаційного призначення, пасовища, сіножаті та інші земельні ділянки. Закарпатська область має порівняльні переваги у наявності площ земель природно-заповідного фонду (45,7 % до загальної площі природно-заповідного фонду Українських Карпат).

За статистичними даними, станом на 1 січня 2016 р., площа ПЗФ області (табл. 2.3) становить 146,0 тис. га (11,4 % до загальної площі території та 15,7 % до загальної площі екологічної мережі регіону).

Водночас, за даними Департаменту екології та природних ресурсів Закарпатської обласної державної адміністрації [145] площа природно-заповідного фонду регіону, станом на 01.01.2016 р., становила 178,6 тис. га (на 01.01.2017 р. – 178,8 тис. га), тобто розбіжність порівняно з даними статистики становить 32,6 тис. га (табл. 2.3). Така розбіжність щодо площі ПЗФ зумовлена тим, що статистика наводить дані тільки за

Таблиця 2.3

**Екологічна мережа та державний природно-заповідний фонд (ПЗФ)
Закарпатської області***

(на 1 січня 2016 р.; тис. га)

Назва угідь	Загальна площа території регіону		У тому числі екологічна мережа		З неї землі природно-заповідного фонду	
	тис. га	частка до загальної площі, %	тис. га	частка до загальної площі, %	тис. га	частка до загальної площі, %
Усього земель (територія)	1275,3	100,0	983,9	100,0	146,0	100,0
в тому числі, сіножаті	78,9	6,2	78,9	8,5	0,8	0,5
пасовища	90,8	7,1	90,8	9,8	3,6	2,5
ліси та інші лісовкриті площі, усього	724,0	56,8	724,0	78,0	141,0	96,6
радіоактивно забруднені землі, що не використовуються в господарстві	-	-	-	-	-	-
відкриті заболочені землі	0,8	0,1	0,8	0,1	-	-
відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	14,8	1,1	14,8	1,6	-	-
води	18,3	1,4	18,3	2,0	-	-
Інші землі (рілля, забудовані землі, заказники ПЗФ та ін.)	347,7	27,3	-	-	0,6	0,4

*Розраховано за джерелами: [232, с. 203, 266].

**За даними Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області.

чотирма об'єктами ПЗФ: Карпатському біосферному заповіднику (58,0 тис. га) та Ужанському (39,2 тис. га), Синевірському (42,7 тис. га) й „Зачарований край” (6,1 тис. га) національних природних парках, площа яких становить 146,0 тис. га та. Головне управління статистики в Закарпатській області не враховує даних за 2 регіональними ландшафтними парками, зокрема „Притисянський” (10,4 тис. га) та „Синяк” (4,6 тис. га); 19 об'єктами заказників загальнодержавного значення (9,2 тис. га), 53 об'єктами заказників місцевого значення (6,6 тис. га), а також 9 пам'яток природи загальнодержавного значення (0,2 тис. га) та 329 пам'яток природи місцевого значення (0,4 тис. га), 9 заповідних урочищ (0,9 тис. га), ботанічного саду загальнодержавного значення (0,1 тис. га), 2 дендрологічних парків (0,03 тис. га), парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення

(0,04 тис. га) і 34 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення (0,13 тис. га).

До речі, *історичні довідки* свідчать, що, зокрема:

- *Карпатський заповідник* було створено у 1968 р. в Закарпатській області для збереження унікальної природи Карпат від згубної діяльності людини. Тепер площа всього природоохоронного середовища займає 53630 га. А з 1992 р. заповідник входить до міжнародного переліку біосферних резерватів ЮНЕСКО. Його площа включає в себе: Чорногірський масив; Свидовецький масив; Кузій-Трибушанський масив; Мarmorоський масив; Угольсько-Широколужанський масив; Долину нарцисів. До заповідника також включені ботанічні заказники „Чорна гора” і „Юлівська гора”. На їхній території можна зустріти все різноманіття природи Східних Карпат [93].

У межах сучасної території Ужанського національного природного парку створення природоохоронних об'єктів розпочалося ще на початку минулого століття. У 1908 р. з метою збереження пралісових букових та яворово-букових угруповань у верхів'ях р. Стужичанка Міністерством сільського і лісового господарства Австро-Угорської імперії був створений один з перших в Карпатах лісовий резерват „Стужиця” на площі 331,8 га, а у верхів'ях р. Уж – лісовий резерват „Тиха” площею 14,9 га. Коли Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини (1919-1938 рр.), за ініціативи відомого чеського геоботаніка-лісівника А. Златніка, площа резервату „Стужиця” була розширена до 560 га, а резервату „Тихий” - до 110 га. На горі Явірник був створений однойменний резерват площею 130 га. У 1974 р. за підтримки Державного комітету охорони природи Української РСР створений лісовий ландшафтний заказник „Стужиця” республіканського значення на площі 2542 га. У квітні 1995 року на його базі створений регіональний ландшафтний парк „Стужиця”, а 27 вересня 1999 р. Указом Президента України – Ужанський національний природний парк на площі 39159,3 га. В 1999 р. парк увійшов до складу Міжнародного біосферного резервату „Східні Карпати”, а з 2009 р. є членом федерації Європарк [243];

- *Національний природний парк „Синевир”*, розташований на території Міжгірського району Закарпатської області. (Привододільні Горгани, Воловецько-міжгірна улоговина та Полонинський хребет), у верхів'ї річок Терєблі та Ріки. Площа його становить 42,7 тис. га. Він був створений з метою збереження чарівного творіння природи – Синевирського озера – у 1974 р., коли було організовано ландшафтний заказник державного значення "Синевирське озеро", а через три роки професор С. Стойко обґрунтував спочатку створення ландшафтного, а згодом — національного парку, який було створено у 1989 р. Тепер площа природного парку становить 40 696 га, з них 5807 га відведено під заповідну зону. Його протяжність із півночі на південь – 30 км, а зі сходу на захід – до 20 км. Висота над рівнем моря від 530 до 1719 метрів [208].

Парк призначений для збереження особливо цінних природних комплексів Східних Карпат, організації туризму та відпочинку, проведення наукових досліджень і пропаганди екологічних знань. У парку створено три туристичні маршрути, діє мережа стаціонарних рекреаційних пунктів, влаштовано 6 екологічних та науково-пізнавальних стежок, розроблені кінні та веломаршрути.

- *Національний природний парк „Зачарований край”* розташований на території Іршавського району Закарпатської області. Його було створено Указом Президента України від 21.05.2009 р. № 343. Парк є природоохоронною, рекреаційною, культурно-освітньою, науково-дослідною установою загальнодержавного значення і входить до складу природно-заповідного фонду України.

Територія „Зачарованого краю” займає площу 6101,0 га, яка приурочена до центральної частини Вигорлат-Гутинської Вулканічної гряди передгір'їв Східних Карпат, а саме до хребта Великий Діл, який в адміністративному відношенні розташований у межах Іршавського району Закарпатської області. Цей масив відділений від інших частин Вулканічної гряди долинами річок Латориця з північного-заходу і Боржава з південного-сходу. Найбільшою вершиною парку є гора Бужора висота якої становить 1085 м. На території НПП розташована більша частина водозбірної площі однієї з приток найбільшої річки Закарпаття

Тиси – р. Боржава, значні площі займають водно-болотні угіддя, збереглися букові праліси, багате біологічне різноманіття, значна історико-культурна спадщина, сформувалися унікальні скельні ландшафти. Крім цього, на території парку знаходяться унікальні природні об'єкти [135]:

- Оліготрофне сфагнове болото „Чорне багно” – ботаніко-гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення, що є найглибшим торфовим болотом Українських Карпат (глибина майже 7 м), має виражену опуклу поверхню і займає площу 15 га;
- „Зачарована долина” – геологічний заказник місцевого значення площею 150 га, який відзначається своєрідними рідкісними формами скельного рельєфу. Тут у результаті водно-повітряної ерозії виникли оригінальні кам'яні утвори висотою до 100 м. Окремі з них мають назви Стрімчак, Кам'яна Смерека, Кам'яний Верблюд, Руїни Замку, Тронний камінь, тощо;
- Букові праліси – спонтанно сформовані екосистеми, в яких представлені різні вікові групи та фази розвитку деревостану, рештки незайманих господарським впливом природних лісів, площа яких становить 568,3 га, з яких 451,5 га зростають у заповідній зоні.

87,5 % всієї території НПП „Зачарований край” займають ліси, з яких більше 90 % до загальної площі лісів займають корінні угруповання Бука лісового і тільки 7 % припадає на похідні угруповання, утворені Ялиною (Смерекою). Флора та фауна „Зачарованого краю” характеризується значною біорізноманітністю, оскільки на території парку зростають 165 видів рослин та мешкає 58 видів тварин, з яких 29 видів рослин і 38 видів тварин занесені до Червоної книги України. Унікальні ландшафти і біоріноманіття НПП „Зачарований край” можна побачити пройшовшись промаркованими еколого-пізнавальними стежками які пролягають через скельні утворення, джерела з лікувальними властивостями, геологічні утвори, гірські потоки тощо.

Досліджувані об'єкти знаходяться в межах екологічної мережі, площа якої в Закарпатті становить 983,9 тис. га (77,1 % до загальної площі території регіону). При цьому, за параметрами екологічної мережі та

природно-заповідного фонду стосовно загальної площі, область вигідно виділяється на фоні більшості регіонів України. В екологічну мережу входять усі площі сіножатей, пасовищ, лісів та інших лісовкритих площ загальної території регіону. Однак, маючи розгалужену екологічну мережу, область водночас обмежена в орних землях, якими найменш забезпечена серед усіх регіонів України.

Для екологічної мережі й особливо для природно-заповідного фонду (за винятком заповідної зони, або її ядра, де взагалі заборонена господарська діяльність) необхідно дотримуватися засад та принципів раціонального природокористування, оскільки щодо них пріоритетне значення має природоохоронна діяльність.

У наукових джерелах природно-заповідний фонд трактують як сукупність ділянок суходолу і водного простору, виділених з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу. Його функціонування регулюється Законом України „Про природно-заповідний фонд України”, відповідно до якого включаються природозаповідні території та об’єкти таких категорій: природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам’ятка природи, заповідне урочище, ботанічний сад, дендрологічний і зоологічний парки, парк-пам’ятка садово-паркового мистецтва. Такі території та об’єкти відрізняються завданнями, режимом охорони, рівнем підпорядкування, наявністю або відсутністю статусу юридичної особи та спеціальної адміністрації.

Території та об’єкти перших семи категорій створюються для охорони переважно природних територій або об’єктів, решти для охорони колекцій рослин і тварин, а також цінних в естетичному відношенні окультурених територій з переважанням зелених насаджень. Природні й біосферні заповідники та національні природні парки є територіями та об’єктами загальнодержавного значення і створюються указами Президента України. Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища та інші об’єкти належать до природно-заповідних територій місцевого

значення, а рішення про їх створення приймають обласні ради, ради міст Києва та Севастополя.

У забезпеченні результативності процесу відтворення та охорони природних ресурсів, зокрема становленні природно-заповідної сфери важливу роль відіграли європейські конвенції, в тому числі Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат. Серед багатьох конвенцій, що мають міжнародне значення, особливе місце займає Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат. Конвенції (*лат. convention* – угода), згідно з трактуванням „Економічної енциклопедії”, – міжнародні договори між урядами двох-, кількох або багатьох країн, що передбачають дотримання загальних узгоджених правил в тих чи інших сферах діяльності [72, с. 810]. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (англ. *The Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians*) – міжнародний правовий документ, схвалений 22 травня 2003 р. на П'ятій Всеєвропейській конференції міністрів охорони навколишнього середовища у м. Києві [66, с. 177]. Названу міжнародну угоду (далі Угода) підписали уряди карпатських країн – Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Сербії, Чорногорії, України й Польщі (приєдналася восени 2003 р.). Угода набула чинності 4 січня 2006 р. після ратифікації Угорщиною, Словаччиною, Україною та Чехією. Тимчасовий секретаріат працює у Відні при підтримці ЮНЕП та уряду Австрії, депозитарієм є Міністерство закордонних справ України. Угода складається з преамбули й 23 статей, керівним органом є Конференція Сторін (збирається один раз на 3 роки), виконавчим – секретаріат.

Зазначимо, що розроблення Карпатської конвенції ініціювала Україна на Дунайсько-Карпатському самміті 2001 р. у Бухаресті, метою якої було розв'язання природоохоронних проблем Карпатських гір, що можливо лише за умови узгоджених дій всіх країн Карпатської гірської системи, проведення збалансованої політики та організації співпраці щодо охорони та невиснажливого розвитку гірських територій суміжних країн, зокрема Карпатського Єврорегіону. Основне завдання цієї Конвенції: поліпшення якості життя людей; забезпечення збереження та відтворення

унікальних природних комплексів, які мають естетичне, наукове, рекреаційне значення; запобігання негативному антропогенному впливові на гірські екосистеми та збереження біорізноманіття Карпатської гірської системи, зокрема на основі створення цілісної екомережі Карпат.

Карпатська Конвенція є рамковою, а це означає, що більшість її статей немає прямої дії. У документі визначено лише спільні підходи до проблем, більшою мірою формулюються принципи, ніж встановлюються обов'язкові умови для Сторін, тому впроваджують її через спеціальні рішення – так звані протоколи, які стосуються специфічних питань економічного, соціального, природоохоронного напрямів. Забезпечення виконання спеціальних рішень (протоколів) в нашій державі покладено на Міністерство охорони навколишнього середовища України. Перша конференція Сторін Карпатської конвенції відбулася у Києві (11-13 грудня 2006 р.), де було прийнято правила, в тому числі фінансової процедури та підписано меморандуми про взаємопорозуміння між Карпатською, Альпійською і Рамсарською Конвенціями. Головним підсумком зустрічі стало прийняття Карпатської декларації, в якій підтверджено принципи партнерства у сфері охорони природи і збалансованого розвитку Карпатської гірської системи.

Серед країн Карпатської гірської системи Україна однією з перших ратифікувала Карпатську конвенцію (7 квітня 2004 р.) і нині працює над втіленням її у життя. Стратегію впровадження основних положень Карпатської конвенції, закріплено в проекті Протоколу про збереження біорізноманіття, який складається з 20 статей та 5 додатків, а також плану заходів щодо впровадження її положень на місцевому рівні. З метою реалізації Карпатської конвенції створено Координаційну раду з її виконання (засідання відбулися у Києві в 2005 і Косові в 2006 р.).

Карпатські гори („Зелене серце Європи”) одна з останніх великих гірських екосистем Європи, що залишилася у порівняно непорушеному природному стані, а тому від практичного впровадження Карпатської конвенції залежить і успіх реалізації положень еколого-політичних та економічних документів, а також реальний стан природного довкілля та здоров'я людей значної частини Європи.

Основою формування Карпатської конвенції стало врахування пріоритетних положень європейських конвенцій, зокрема [137, 119]:

1) Альпійської конвенції, яка була прийнята в 1991 р. і об'єднала зусилля всіх країн Альпійської гірської системи Європейської спільноти з метою налагодження співробітництва щодо розвитку та охорони гірських територій і дала потужний імпульс роботі в цьому напрямі, особливо в Європі, Азії, Латинській Америці й Африці. Невипадково 2002 р. був оголошений Міжнародним роком гір, а ЮНЕП (Програма ООН з навколишнього середовища) сприяла початку реалізації європейської гірської ініціативи, спрямованої на розвиток партнерства і розширення співробітництва між урядами та зацікавленими сторонами різних територій з метою охорони транскордонних гірських хребтів і стійкого управління ними. Альпійська конвенція вступила в силу в 1995 р. і стала першою рамковою конвенцією, яка розроблялась на глобальному рівні з метою охорони і стійкого розвитку Альпійської гірської системи. Під егідою цієї рамкової Конвенції шляхом переговорів було прийнято 8 протоколів з широкого кола питань, а саме: охорона природного середовища і збереження ландшафту; сільське господарство гірських територій; просторове планування і стійкий розвиток; транспорт; гірські ліси; енергетика; охорона ґрунтів і туризм, а також спеціальний протокол по урегулюванню спірних питань. Всі ці протоколи вступили в силу в грудні 2002 р. У процесі восьмої наради (2004 р.) Сторони Альпійської конференції домовилися надавати підтримку формуванню партнерства в межах гірських територій. Крім того, на нараді було вирішено питання про розвиток партнерства в межах гірських територіальних систем та затверджено програму роботи на 2005-2010 рр. Під час роботи 9-ої наради Альпійської конференції в листопаді 2006 р. (Альпбахе, Австрія) охоплення партнерством гірських територій та його розширення розповсюдилось на Карпатську, Кавказьку, Центрально-Азіатську та Балканську гірські системи з метою передачі багатостороннього досвіду, нагромадженого в ході реалізації альпійського процесу.

2) Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовища існування

водоплавних птахів. Названий міжнародний правовий документ було підписано 2 лютого 1971 р. у м. Рамсар (Іран) з метою налагодження міжнародного співробітництва у справі охорони водно-болотних угідь (ВБУ), цінних як середовище існування вразливих видів та угруповань, що перебувають під загрозою зникнення. Депозитарій цієї конвенції – Генеральний директор ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури). Відмітимо, що до складу ВБУ включено також озеро Синевир (Україна, Закарпатська область). Поняття „водно-болотні угіддя” в конвенції визначено досить широко. Це райони маршів, боліт, драговин, торфовищ чи проточних, прісних, солонуватих або солоних вод, включаючи морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує 6 м.

3) Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі, яка прийнята 19 вересні 1979 р. у м. Берн (Швейцарія), депозитарієм якої виступив Генеральний секретар Ради Європи;

4) Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, прийнята у жовтні 1995 р., м. Софія, Болгарія, депозитарієм якої був також Генеральний секретар Ради Європи.

Заслужують на увагу об'єкти, які внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, серед яких і букові праліси Карпат, які найкраще збереглися в Закарпатській області (2007 р. внесення до Списку). Крім того, до біосферного резервату за програмою ЮНЕСКО („Людина і біосфера”) також внесено гірські дубово-букові й модриново-соснові праліси та субальпійські луки з природними угрупованнями нарцисів, а також ялинові, модринові та кленово-буково-дубові праліси та субальпійські луки Східних Карпат. Закарпатська область також є учасником біосферного резервату, де найкраще збереглися такі праліси. Потоки та річки (9,5 тис. од.) гірської системи Закарпаття, з них міжнародна ріка Тиса, а також ріки Уж та Латориця приймають участь у формуванні басейну ріки та дельти Дунай.

Україною, на основі відмічених вище та інших конвенцій було ініційовано прийняття низки законів та постанов Кабінету Міністрів про

природні території та об'єкти особливої охорони (природоохоронне законодавство), серед яких: Закони України: „Про природно-заповідний фонд України” від 16 червня 1992 р.; „Про виключну (морську) економічну зону України” від 16 травня 1995 р.; Положення „Про Червону книгу України”, яке затверджено постановою Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р.; Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні („Заповідники”), яка затверджена постановою ВР України від 22 вересня 1994 р. та ін.

Серед нормативних документів Кабінету Міністрів України виділимо такі: положення про головне управління національних природних парків і заповідної справи Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки (затверджена 13 березня 1995 р. № 170); Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд України (від 3 квітня 1995 р., № 239); положення про республіканський позабюджетний фонд охорони навколишнього природного середовища (від 13 січня 1992 р., № 18); перелік видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів (від 17 вересня 1996 р., № 1147) та ін.

Нормативний характер також мають інструкції та положення Міністерства природи України (нині Міністерство екології та природних ресурсів України). Серед них: інструкція „Про порядок встановлення лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення” (від 12 березня 1993 р., № 19); положення „Про єдині державні знаки та аншлаги на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України” (від 29 березня 1994 р., № 30); інструкція „Про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України” (від 1 лютого 1993 р., № 3); положення про екологічні фонди природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків (від 26 лютого 1993 р., № 16) та ін.

У Законі України „Про природно-заповідний фонд України” (від 16 червня 1992 р.) у главі 2 „Біосферні заповідники” та 3 „Національні

природні парки” чітко визначено статус, завдання та особливості діяльності на території цих об'єктів. У главах 4: „Регіональні ландшафтні парки”; 5 – „Заказники”; 6 – „Пам'ятки природи”; 7 – „Заповідні урочища” визначено статус і завдання та основні вимоги щодо режиму їх охорони. Однак, у статщорічниках як України, так і Закарпатської області (це ж стосується статщорічників „Регіони України”) площа таких об'єктів не подається і тим самим занижено територію та кількість об'єктів природно-заповідного фонду. Така розбіжність між статистичними та реальними даними свідчить про необхідність досліджень багатогранної природоохоронної сфери регіону. У складі природно-заповідного фонду функціонують також ботанічні сади, дендрологічні, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, які є об'єктами штучного походження.

Названим законом також визначено мету наукових досліджень на територіях та об'єктах ПЗФ, передусім в Карпатському біосферному заповіднику та національних природних парках регіону, а також на окремих інших територіях та об'єктах ПЗФ. При цьому в цитованому законі природно-заповідний фонд поділяється на території та об'єкти загальнодержавного і місцевого значення. Однак, статистичні матеріали не відображають територію та кількість об'єктів місцевого значення, а державного значення – лише частково.

На територіях та об'єктах Карпатського біосферного заповідника та НПП функціонують відповідні підрозділи та служби (лісництва, адміністрації), в тому числі науково-дослідні. В Карпатському біосферному заповіднику під керівництвом Ф. Гамора здійснюється багатогранна і плідна наукова діяльність. Тут проведено ряд міжнародних наукових конференцій та видано монографії з природно-заповідної справи. Враховуючи наявність сотень об'єктів ПЗФ на території області, в тому числі 227 джерел мінеральних вод, які віднесені до природно-заповідного фонду, доцільно розширити діапазон досліджень з цієї багатогранної проблеми з боку науковців: екологів, економістів, біологів, географів та інших сфер, а також академічних установ, що функціонують в регіоні.

У відміченому вище законі, у розділі 5 „Науково-дослідні роботи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду” відмічається, що наукові дослідження на території природоохоронних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків та інших об'єктах можуть здійснюватись іншими науково-дослідними установами та організаціями на основі єдиних програм і планів науково-дослідних робіт чи спеціальних угод між цими установами та організаціями і адміністраціями державних заповідників й інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Вважаємо, що такі дослідження може здійснювати Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України спільно з кафедрами економіки підприємства (економічний факультет) та лісівництва (географічний факультет) ДВНЗ „Ужгородський національний університет” та Мукачівської лісодослідної станції, оскільки відокремлені моніторингові дослідження з досліджуваної проблематики не дають змоги здійснити комплексні наукові розробки.

Збереження природно-заповідного фонду регіону відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 р., № 1147 „Перелік видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів” стосується передусім: будівництва, обладнання, реконструкції і розширення приміщень, призначених для проведення науково-дослідних робіт, пропаганди природоохоронних знань і створення експозицій, а також інших об'єктів (майстерень, кордонів, установок для миття машин з безстічним циклом, мостів, доріг, серпантин, огорож і вольєрів), будівництво гідротехнічних та ін. споруд, об'єктів зв'язку в заповідниках, національних природних парках та на ін. територіях ПЗФ) з метою збереження та відтворення природних екологічних систем і пов'язаних з діяльністю цих установ, а також витрати на утримання об'єктів ПЗФ; створення центрів для розселення рідкісних та зникаючих тварин і рослин; придбання спеціального обладнання, транспортних засобів і засобів зв'язку для організацій заповідників та ін. природоохоронних установ; проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ;

витрати на резервування територій для заповідників; створення екологічних фондів при природно-заповідних об'єктах та ін.

Таким чином, у процесі розроблення наукових підходів до відтворення, збереження та охорони природних ресурсів у межах гірських територіальних систем доцільно керуватися положеннями європейських конвенцій, зокрема Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат, де враховано пріоритети окреслені Альпійською, Рамсарською, про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі, а також Всеєвропейською стратегією збереження біологічного та ландшафтного біорізноманіття. На виконання європейських рамкових конвенцій Україною ініційовано законодавчі акти з природно-заповідної сфери, серед яких важливу роль відіграє Закон України „Про природно-заповідний фонд України”, яким чітко визначено категорії територій та об'єктів ПЗФ як загальнодержавного, так і місцевого значення. Майже усі категорії природно-заповідного фонду притаманні й Закарпатській області. Ряд природно-заповідних територій та об'єктів регіону внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, серед них букові праліси Карпат, гірські дубово-букові та модринові праліси, а також субальпійські луки з природними угрупованнями нарцисів та ін.

РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

3.1. Природні передумови та властивості розвитку гірських територій регіону

Господарська діяльність людини та екологічна ситуація у будь-якому з регіонів значною мірою залежить від природно-кліматичних умов, природно-ресурсного потенціалу та особливостей їх використання. Унікальність і своєрідність геоекономічного розташування гірських територіальних систем Карпатського регіону, природних умов, ресурсного та виробничого потенціалу, стану і тенденцій зростання економіки і трансформаційних процесів у системі суспільного розвитку у зв'язку із зміною соціальних орієнтирів, породжує чимало проблемних питань на шляху економічного зростання. Відмічене дає підстави стверджувати про важливість природних передумов і зокрема ресурсної складової, для забезпечення соціально-економічного розвитку гірських територій.

Карпатська гірська система належить до важливих у соціально-економічному та екологічному аспектах регіонів України, площа якої становить 37 тис. км² (4,3 % площі України), населення – 5,5 млн осіб (11,7 % населення України). Середня висота гірської системи – 1000 м. Шість вершин сягають висоти понад 2000 м вище рівня моря: – Говерла (2061 м), Бребенескул (2036), Піп-Іван Чорногірський (2022), Петрос (2020), Гутин-Томнатик (2016) і Ребра (2001). Карпатський регіон, як ми вже й відмічали, багатий на природні ресурси. Тут зосереджено 35 % запасу деревини держави, 50 % генофонду флори та фауни, 25 % джерел мінеральних вод, 32 % водних ресурсів. Завдяки трудовим ресурсам та природним багатствам гірська система має вагомое економічне і соціальне значення для України [237, с. 50]. Гірська система Українських Карпат, до якої в більшій мірі відноситься і територія Закарпатської області простягається в довжину з північного заходу на південний схід на 280 км, а в ширину з північного сходу на південний захід – на 100-110 км. Площа

гірської системи 24 тис. км², а разом з Передкарпатською височиною і Закарпатською низовиною – 37 тис. км², або ж 20 % до загальної Карпатської гірської системи [43], охоплює всю територію Закарпатської та частково трьох областей України: 37,5 % – Івано-Франківської, 18,6 % Львівської та 15,8 % Чернівецької [117, с. 43]. Ця система є унікальною еко-, лісо- і агросистемою, яка має передумови щодо перспективного розвитку передусім рекреації, туризму, вирощування органічної продовольчої продукції і побічного користування лісу.

Регіональні особливості Закарпатської області полягають передусім у вигідності геополітичного і геостратегічного її розташування, оскільки вона межує з чотирма країнами Карпатського Єврорегіону – Угорщиною, Польщею, Словаччиною і Румунією. Унікальне геополітичне розташування області на перехресті міжнародних транспортних, економічних, торговельних, культурних шляхів сприяє розвитку і подальшому поглибленню всебічного міждержавного співробітництва, відводить важливу роль регіону в інтеграції України в європейські структури [234, с. 19].

Площа Закарпаття становить 12,8 тис. кв. км, або 2,1 % території України і є однією з найменших серед областей Західного регіону, займаючи 11,6 % його території. У Закарпатті протікає близько 9,5 тис. потоків і річок, в основному гірських. Влітку середня температура становить плюс 21°C, взимку – мінус 4°C. Вегетаційний період на низовині триває до 230, у передгір'ях – 210-230, у горах – 90-210 днів. Значним потенціалом регіону є ліси (57 % до загальної площі) і лісовкриті території. При цьому регіон посідає перше місце в Україні за запасами деревини, які оцінюються майже у 200 млн м³. Володіє унікальними за своїми лікувальними властивостями та енергетичними потужностями мінеральними та термальними водами, які поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Польщі, Франції.

Мінерально-сировинна база області налічує понад 220 родовищ більш як 30 видів корисних копалин, серед яких нетрадиційні для України (поліматеріали, алуніти, перліти, цеоліти, ліпарити). Із неметалевих корисних копалин значними є запаси кам'яної солі Солотвинського родовища, які становлять 3,5 млрд.т. Надзвичайно перспективні для освоєння єдині в Україні поклади цеолітів, прогностичні запаси яких складають

1 млрд.т. Область має великі можливості у розвитку фарфоро-фаянсової промисловості, сировиною якої є каолін. Закарпатські каоліни, запаси яких становлять понад 5 млнт, виняткові за своєю білизою і не мають аналогів в Україні, а за хімічним складом нагадують каоліни Китаю [234, с. 20].

Таким чином територію Закарпаття біля двох третин займають гори – Карпати, які є важливою частиною екологічного, економічного, культурного, рекреаційного довкілля у серці Європи, спільного для багатьох народів та країн. Так, майже 80 % території Закарпатської області гірські території, серед яких найвища точка України – г. Говерла (2061 м). Як специфічна територіальна система, регіон поділяється на три природно-економічні зони, а саме [133, с. 237]: низинну, передгірну і гірську. Гори займають 66 % її загальної площі, передгір'я – 14, рівнинна частина – 20 %. В основному поділ здійснюється за тепловим режимом, вологозабезпеченням, тривалістю вегетаційного періоду залежно від абсолютних висот і характеру рельєфу.

Виокремлення активізаційних підходів щодо перспективного розвитку гірських територіальних систем Закарпаття повинно базуватися на дослідженні властивостей гірської території, серед яких пріоритетними щодо впливу на забезпечення збалансованого розвитку досліджуваної місцевості є природні, зокрема природнокліматичні умови, природне довкілля і його якість, природні ресурси, та суспільні властивості, що зумовлюються місткістю і освоєністю території, а також демографічними, соціальними господарськими (економічними) та екологічними властивостями території.

1. Природні властивості гірських територій регіону. Для гірської системи Карпат України характерним є помірно-континентальний, теплий і вологий клімат. Однак температурний режим в розрізі висотної зональності різко змінюється. Так, середні річні температури повітря змінюються від 7-10° на рівнинах до 5° в низькогір'ях, від 3° в середньогір'ях до 0,6° у верхньому ярусі гір. На вершинах Свидовця і Чорногори вона близька до 0°. Так, у Закарпатті холодний період триває 2,5 місяці, в Прикарпатті -3 (грудень - лютий), у горах вище 800-1000 м – 5 місяців (листопад - березень). Найнижчі температури повітря бувають у січні: -3° в Закарпатті і -4, -5° у Прикарпатті. З підняттям угору на кожні 100 м температура знижується на

0,4°. На висоті 1200 м (Турбат) середня температура січня -7,9°, на Свидовці і Чорногорі -12°. Найвищі середньомісячні температури в Закарпатті +20°, в Прикарпатті +18°, +19°. В поясі гір до висоти 1500 м середня температура липня знижується до 10°. Ще вище максимальні температури відзначаються в серпні: +9°, +8°. Вертикальний термічний градієнт влітку 0,7° [252].

Таким чином зимовий період триває до 6-и місяців у високогір'ї, п'ять місяців – у горах, чотири – в північно-східному та три – в південно-західному передгір'ї Українських Карпат. Весна найшвидше настає в Закарпатському передгір'ї в кінці лютого та на початку березня. Як правило, вона є тривалою, а інколи навіть затяжною, тобто зміщується до зимового, а рідше до літнього періоду. На Прикарпатті весна настає у другій половині березня і досягає стабільного розмаху в кінці квітня. З підняттям на кожні 100 м н.р.м. початок весни затримується на 2 дні, а кінець – на 8 днів. Літо приходить у передгір'я і гори з запізненням на 8-9 днів на кожні 100 м і закінчується раніше на 5-6 днів. Літні дні в низині і передгір'ї часто засушливі, а в горах – дощові, зі зливами і навіть градом. Осінь в Карпатах триває 95-100 днів. Раніше вона настає в горах і поступово спускається в передгір'я [117, с. 49, 50; 15].

Природний потенціал гірських територій Українських Карпат відзначається багатством і різноманітністю, де зосереджено значні лісові, водні, рекреаційні, туристичні ресурси. При цьому важливою складовою є екологічний потенціал території, зокрема, як уже й відмічалось, клімат водозабезпеченість, екологічні властивості рельєфу, ґрунтів тощо.

Важливою складовою природних властивостей території є земельні ресурси. Однак, як свідчить порівняльний аналіз, Закарпатська область характеризується низькою землезабезпеченістю, оскільки у розрахунку на одного жителя припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,15 га ріллі, коли середньоукраїнський показник – 0,82 га та 0,65 га, а в цілому по Карпатському регіону – 0,4 га та 0,27 га відповідно. У Закарпатській області (табл. 3.1) значну частку займають гірські території (44,8 %), де на сільськогосподарські угіддя припадає всього 28,8 % (або 130,2 із 450,9 тис. га в цілому по області), частка ріллі також є найнижчою до середньообласного показника (14,6 %, або 29,2 до 199,7 тис. га).

Таблиця 3.1

**Земельна площа та сільськогосподарські угіддя гірських територій
Закарпатської області***

(на 1 січня 2015 р.; тис. га)

Адміністративні райони	Загальна земельна площа	Земельна площа сільськогосподарських підприємств і господарств громадян	У т. ч. сільськогосподарські угіддя	з них		% до сільгоспугідь	
				рілля	сіножаті та пасовища	ріллі	сіножатей та пасовищ
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобerezнянський	81,0	18,5	18,3	4,9	13,3	26,8	72,6
Воловецький	54,4	15,8	14,9	5,7	9,0	38,3	60,4
Міжгірський	116,6	34,1	33,4	8,1	25,4	24,3	76,0
Перечинський	63,1	16,3	15,9	5,3	10,5	33,3	66,0
Рахівський	189,2	36,0	35,5	1,9	33,4	5,3	94,1
Свалявський	67,3	12,6	12,2	3,3	8,5	27,0	69,6
Разом по зоні:	571,6	133,3	130,2	29,2	100,1	22,4	76,9
<i>Довідково:</i>							
<i>Низинна</i>	327,8	209,7	199,1	133,3	52,2	67,0	26,2
<i>Передгірна</i>	375,9	126,4	121,7	37,2	72,0	30,6	59,2
Закарпатська область	1275,3	469,4	450,9	199,7	224,3	44,3	49,7
Україна	60354,9	37827,1	41557,6	32498,5	7886,0	78,2	19,0
Закарпатська область, % до України	2,1	1,2	1,0	0,6	2,3	x	x
<i>Гірська, % до природно-економічних зон/області</i>							
Низинна	25,7	44,7	44,2	66,8	23,3	x	x
Передгірна	29,5	26,9	27,0	18,6	32,1	x	x
Область в цілому	44,8	28,4	28,8	14,6	44,6	x	x

*Розраховано на основі Додатку А.

Найвищою є частка сіножатей і пасовищ, що в 1,9 рази вищий за показник по низинній та майже 1,4 рази по передгірній природно-економічній зоні. Найбільшим багатством Українських Карпат є лісові ресурси (32 %). Загальний запас деревостанів станом на 1.01.2015 р. становив 1 млрд 512 млн м³. Серед областей Карпатського регіону вигідно виділяється Закарпатська область, де загальна площа лісів та інших лісовкритих площ становить 723,9 тис. га і зосереджено 207,5 млн куб.м запасів деревини. Крім того, ліси та інші лісовкриті площі земель запасу сільських рад становлять 29,9 тис. га [234, с. 469; 110, с. 5; 139, с. 12]. Для порівняння: загальна площа лісів та лісовкритих площ України становить 10630,3 тис. га, або 17,6 % до всього земель країни, 6,8 % з яких належить лісовкритим територіям Закарпаття [235, с. 164]. Найбільша площа лісових земель зосереджена у гірській природно-економічній зоні – 57,5 %. Друге місце належить

передгірній – 27,2 %, і третє низинній – 15,3 %. За площею лісового фонду область входить до першої п'ятірки в країні, а щодо букових лісів займає першість в регіоні Українських Карпат та серед інших адміністративних областей України [64, с. 13]. В Українських Карпатах збережені найбільші в Європі ділянки пралісів, унікальні угруповання альпійського поясу флори і фауни. Гарантом забезпечення збереження і відтворення генофонду рослинного і тваринного світу, різноманіття природних екосистем є заповідники та національні природні парки.

Вагомим потенціалом розвитку аграрної сфери гірських територій Закарпаття є придатні для використання полонинські угіддя – близько 39,0 тис. га. Історична довідка свідчить, що в 1941 р. на полонинах області площею 41,9 га випасалося 103,5 тис. голів худоби, або на той час 24,3 % всієї домашньої худоби населення краю. Для порівняння: станом на 1 січня 2015 р. у господарствах усіх категорій гірських районів утримувалося 42,4 тис. голів великої рогатої худоби (ВРХ) та 50,6 тис. голів овець та кіз [234, с. 111]. Природнокліматичні умови гірських територій забезпечують випасання худоби на полонинах протягом 100-115 днів у році, що сприяє розвитку тваринницької галузі у гірській місцевості.

Відродженню і збереженню полонинських угідь значну увагу приділяв уряд Чехословаччини ще в довоєнні роки [109, с.159], оскільки за період 1925-1928 рр. для розвитку полонин Міністерство землеробства Чехословаччини виділило 1734,5 тис. крон, а громадяни, що користувалися полонинами поряд з цим зібрали 80 тис. крон для цих цілей. У 1929 р. з державного бюджету Чехословаччини було асигновано на розвиток полонин 280,7 тис. крон, а Земельна управа Підкарпатської Русі виділила 280 тис. крон. Про значимість капітальних вкладень свідчать такі дані: у 1929 р. одна корова коштувала в середньому 800 крон. Отже, за кошти, використані на розвиток полонин тільки в 1929 р., можна було придбати 663 корови, або капіталовкладення на одну голову ВРХ, що випасались на полонинах, становили 91,8 крон. [109, с. 15]. Нині постає необхідність відтворення полонинських угідь, оскільки значна їх частина є занедбаною.

Доцільно відмітити, що значним ресурсом для розвитку тваринництва у гірській місцевості є луки лісових площ та використання площ лісового

фонду для випасання худоби, що становить близько 150 тис. га. Частину названих плантацій можна використати для сіножатей, а також, заготівлі лікарської сировини та промислового бджільництва [28, с. 45].

На гірських територіях є можливість використання ресурсів побічного користування лісу, зокрема грибів, плодів, ягід, в тому числі лікарських, технічних та медоносних рослин. Експлуатаційний запас грибів в цілому становить 6,5 тис. тонн та 4,7 тис. тонн окремих видів ягід (чорниць, малини, ожини). В цілому на гірських та передгірних територіях зосереджено 75,1 тис. га, або 90,0 % рентонесучих лісочагарникових угідь [65, с. 451-459].

На гірських територіях (табл. 3.2) зосереджено значний експлуатаційний запас грибних ресурсів, за окремими видами грибів цей показник коливається від 77,2 до 87,8 % порівняно з середнім показником по області в цілому. Також значною є перевага щодо наявних площ зосередження грибних ресурсів відносно низинної та передгірної природно-економічних зон регіону.

Таблиця 3.2

Експлуатаційний запас за окремими видами грибів на гірських територіях Закарпатської області*

Природно-економічні зони	Площа угідь, га				Експлуатаційний запас на них при середній врожайності, тонн			
	всього	у тому числі з грибами			всього	у тому числі з грибами		
		білими	підосиковими, підберізниками	іншими		білими	підосиковими, підберізниками	іншими
Гірська	23995,1	8037,7	1563,4	14394,0	1802,3	255,1	113,4	1433,8
<i>Довідково:</i>								
Низинна	1029,4	334,0	202,4	493,0	70,0	3,0	-	67,0
Передгірна	3815,4	2183,4	322,0	1310,0	239,5	72,3	35,0	132,2
Область в цілому	28829,9	10555,1	2087,8	16197,0	2111,8	330,4	148,4	1633,0
<i>Гірська, % до природно-економічних зон/області</i>								
Низинна	2330,1	2406,5	772,4	2920,0	2574,7	8503,3	-	2140,0
Передгірна	628,9	368,1	485,5	1099,0	752,5	352,8	324,0	1084,6
Область в цілому	83,2	76,1	74,9	88,8	85,3	77,2	76,4	87,8

*Розраховано за джерелом: [31, с. 117].

Значним є, як ми вже й відмічали, експлуатаційний запас окремих видів лісових ягід на територіях гірської місцевості (табл. 3.3).

Експлуатаційний запас за окремими видами лісових ягід на гірських територіях Закарпатської області*

Природно-економічні зони	Площа угідь, га				Експлуатаційний запас на них при середній врожайності, тонн			
	всього	у тому числі з ягодами			всього	у тому числі з ягодами		
		чорниці	малини	ожини		чорниці	малини	ожини
Гірська	6777,5	580,3	3004,5	3192,7	952,5	173,5	455,0	324,0
<i>Довідково:</i>								
Низинна	7101,7	-	776,1	6325,6	734,0	-	114,0	620,0
Передгірна	1000,7	165,4	569,4	265,9	145,0	69,0	76,0	-
Область в цілому	14879,9	745,7	4350,0	9784,0	1831,5	242,5	645,0	944,0
<i>Гірська, % до природно-економічних зон/області</i>								
Низинна	95,4	-	387,1	50,5	129,8	-	399,1	52,2
Передгірна	677,3	350,8	527,7	1200,7	656,9	251,4	598,7	-
Область в цілому	45,5	77,8	69,1	32,6	52,0	71,5	70,5	34,3

*Розраховано за джерелом: [31, с. 119].

На гірських територіях зосереджено 45,5 % (або майже 6,8 із 14,9 тис. га) площ лісових та полонських угідь, де наявними є ресурси лісових ягід з експлуатаційним запасом 952,5 тонн/рік при середній врожайності (або 52 % до середньообласного показника). Значною є частка угідь під такими видами лісових ягід, як малина та ожина, їх експлуатаційний запас також є найвищим як до середньообласного показника, так і в розрізі природно-економічних зон.

Закарпатська область багата на водні ресурси займаючи перше місце в державі за водозабезпеченістю. Гідроенергетичний потенціал річок регіону становить $\frac{1}{4}$ потенціалу України. На її території беруть початок 9429 рік, річок і потічків, знаходиться 137 природних і штучних водойм. Загальна площа водного басейну області становить 15 тис. га. У Карпатах бере початок багато річок: Прут, Дністер, Тиса, Лімниця, Черемош, Латориця, Уж, Тересля, Надвірнянська і Солотвинська Бистриці. Річки Закарпаття мають типово гірський характер: русла мають значний ухил, швидку та бурхливу течію, незначну глибину. Однак, в регіоні відчутна нестача води, особливо для забезпечення населення [238, с. 15; 162, с. 140].

Унікальністю відмічаються гірські території в плані зосередження на них джерел мінеральних вод, які при раціональному їх використанні, збереженні й охороні сприятимуть активізації розвитку гірського краю (табл. 3.4). Тут зосереджена найбільша кількість джерел мінеральних вод (141 об'єкт із 227,

або 62,1%), з них 80 об'єктів водопроявів (56,7% до всієї кількості розташованих на гірських територіях) знаходиться на території сільських, селищних і міських рад гірської місцевості; 43 од. на підвідомчих територіях держлісгоспів та держмисливгоспів, інші 13 од. (16,2%) зосереджені на територіях національних природних парків розміщених у гірській місцевості.

Територія гірської системи Українських Карпат є привабливим рекреаційним регіоном з гірськими ландшафтами, на яких зростають високопродуктивні хвойні та широколистяні ліси, строката трав'яниста рослинність на гірських і високогірних луках (полонинах) з широким біорізноманіттям тваринного світу, великі запаси лікувальних, мінеральних та термальних вод, сприятливі кліматичні умови, чисте, насичене озоном, повітря та густа мережа оздоровниць серцево-судинного, шлунково-кишкового, опорно-рухового, туберкульозного та інших напрямів, висока насиченість турбазами, кемпінгами, гостинними дворами, багатством етнографічних і культурних надбань та пам'яток.

Таблиця 3.4

Джерела мінеральних вод на гірських територіях Закарпатської області*

(одиниць)

Адміністративне розташування об'єктів мінеральних і мінерально-термальних вод (міста, райони)	Кількість водопроявів	Площа, га	Відомче підпорядкування				
			сільські, селищні й міські ради	держлісгоспи та держмисливгоспи	туристичні бази, санаторії та ін.	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	національні природні парки (НПП)
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобerezнянський	13	6,4	2	3	-	-	8
Воловецький	8	8,6	3	5	-	-	-
Міжгірський	43	26,1	25	13	-	-	5
Перечинський	5	4,4	4	1	-	-	-
Рахівський	61	35,3	35	21	5	-	-
Свалявський	11	4,7	11	-	-	-	-
Разом по зоні:	141	85,5	80	43	5	-	13
<i>Довідково:</i>							
Низинна	23	34,5	16	4	3	-	-
Передгірна	63	65,1	49	-	-	5	-
Область в цілому	227	185,1	145	56	8	5	13
<i>Гірська, % до природно-економічних зон/області</i>							
Низинна	613,0	247,8	500,0	1075,0	166,6	-	-
Передгірна	223,8	131,3	163,3	-	-	-	-
Область в цілому	62,1	46,2	55,2	76,8	62,5	-	100,0

*Розраховано на основі Додатку Б.

З метою збереження, відновлення та розвитку природних властивостей гірських територій важливе значення приділяється формуванню природно-заповідного фонду регіону і його розширенню. Станом на 1 січня 2015 р. природно-заповідний фонд (ПЗФ) області налічує 453 об'єкти (площа 159,4 тис. га), і становить майже 12,7 % до загальної площі території регіону, для порівняння середньоукраїнський показник становить 4,2 %. Найбільша частка об'єктів ПЗФ розташована на гірських і передгірних територіях. Так, одним з найбільших об'єктів є Карпатський біосферний заповідник, 72,0 % (41,8 до 58,0 тис. га) знаходиться у гірській місцевості переважно у Рахівському районі, понад 80 % території заповідника це лісові екосистеми (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Об'єкти і території Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) та природних національних парків (НПП) Закарпатської області в розрізі природно-економічних зон*

Природно-заповідні території та об'єкти загальнодержавного значення	Разом, га	Місцезнаходження в розрізі природно-економічних зон					
		низинна		передгірна		гірська	
		площа, га	% до всієї площі	площа, га	% до всієї площі	площа, га	% до всієї площі
Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	58035,8	941	1,6	15298	26,4	41796,8	72,0
Ужанський НПП	39159,3	-	-	-	-	39159,3	100,0
НПП „Синевир”	42704,0	-	-	-	-	42704,0	100,0
НПП „Зачарований край”	6101,0	-	-	6101,0	100,0	-	-
Разом НПП:	87964,3	-	-	6101,0	6,9	81863,3	93,1
Всього:	146000,1	941	0,6	21399	14,7	123660,1	84,7

*Сформовано і розраховано за джерелом: [58].

На гірських територіях розташовано два (Ужанський та „Синевир”) з трьох національних природних парків регіону, один з них НПП „Зачарований край” знаходиться у передгірних районах.

У гірських районах знаходиться 84,7 % природно-заповідних об'єктів. Найбільшим з них є, як ми вже й відмічали, Карпатський біосферний заповідник на території якого представлені всі найважливіші лісові угруповання Закарпатської області, причому більше половини лісової площі (56 %) займають листяні деревостани. Близько $\frac{3}{4}$ лісів

заповідника належить до природних лісів і пралісів, з яких дещо менше половини, загалом 14,6 тис. га, можна вважати пралісами [165, с. 64]. На території заповідника знаходиться найвища гора Українських Карпат – Говерла (2061 м над рівнем моря).

Відмітимо, що Ужанський НПП входить до складу українсько-польсько-словацького біосферного резервату „Східні Карпати”. Він є першим в Україні транскордонним заповідним масивом, який Комісія ЮНЕСКО „Людина і біосфера” внесла у 1999 р. у Світову мережу біосферних резерватів [31, с. 114].

Рекреаційні властивості території. Завдяки геополітичному розташуванню і природнокліматичним властивостям, область має надзвичайно сприятливі умови для розвитку туризму і оздоровлення людей, оскільки природно-рекреаційні можливості її становлять 5,2 % об'ємного і 5,1 % вартісного потенціалу природно-рекреаційних ресурсів України [162, с. 12]. За висновками фахівців мінеральні та термальні води краю за своїм хімічним складом і лікувальними властивостями не поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Франції. В області вивчено понад 700 водопороявів у складі 67 основних родовищ мінеральних вод. Із 36 типів мінеральних вод країни 32 знаходяться в Закарпатті, діє 56 спеціалізованих засобів розміщування (до 2011 р. санаторно-курортні та оздоровчі заклади).

Найбільша частка бальнеологічних груп мінеральних вод регіону припадає на наступні (рис. 3.1): вуглекислі – 66 %, сульфідні – 17, залізисті-поліметалеві – 5 % і на інші чотири групи – по 3 %, до яких входять: бромні, йодно-бромні, йодні; кременисті; термальні; води без специфічних компонентів і властивостей. В цілому, частка родовищ мінвод Закарпаття становить 5 % до загального дебіту мінвод України.

В Закарпатті діє понад 60 санаторно-курортних та оздоровчих закладів. Регіон має сприятливі умови і потенціал для подальшого розвитку туризму і рекреації європейського рівня. Набуває розвитку сільський зелений туризм, який позитивно впливає на соціально-економічне становище сільських населених пунктів. В області наявний унікальний туристичний продукт: ”Центр Європи”, Синевірське озеро,

Долина нарцисів. Надзвичайно привабливими для туристів є біосферний заповідник, регіональні ландшафтні парки. Зареєстровано понад 2000 пам'яток історії, культури та архітектури, проводяться заходи з їх збереження [234, с. 20].

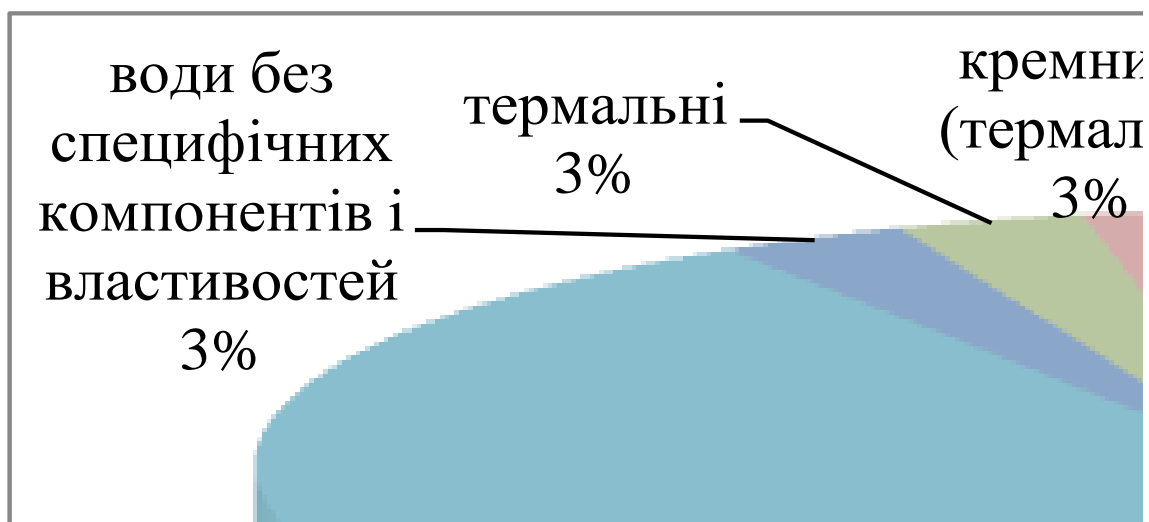

Рис. 3.1. Частка бальнеологічних груп мінеральних вод Закарпаття*

*Джерело: [234, с. 275].

В Українських Карпатах збережені рідкісні в Європі ділянки пралісів, унікальні угруповання альпійського поясу флори і фауни. Екосистема Карпатського біосферного заповідника, як ми вже й відмічали, віднесена до найцінніших екосистем Землі і входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО [88, с. 9]. В цілому в області виділено 10 лікувально-оздоровчих зон, зокрема Ужгородська рекреаційна зона, Мукачівська, Великоберезнянсько-Перечинська, Міжгірсько-Воловецька, Свалявська, Іршавська, Брегівська, Хустсько-Виноградівська, Тячівська та Рахівська, з яких близько 7 рекреаційних зон (крім Ужгородської, Мукачівської, Брегівської та Виноградівської) відноситься до передгірних і гірських територій регіону.

На гірських територіях регіону можна виділити такі основні санаторно-курортні зони [147, с. 72]: Свалявська, Шаянська, Поляно-Квасівська. За останнє десятиліття відкрито великі і цінні родовища лікувальних мінеральних вод, що сприятимуть перспективному розвитку таких зон санаторно-курортного лікування як Ужоцька та Великобіганська.

Активізації розвитку гірських територіальних систем також сприятиме рекреаційна їх функціональність. Гірська місцевість, як ми вже й відмічали має унікальний рекреаційний потенціал, тут розміщена значна кількість санаторно-курортних закладів з оздоровлення та відпочинку (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Санаторно-курортні й дитячі заклади оздоровлення та відпочинку в гірських районах Закарпатської області*

(на кінець року, од.)

Адміністративні райони	Санаторно-курортні заклади, санаторії профілакторії, пансіонати з лікуванням, будинки і бази відпочинку та інші				Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку			
	2000		2014		2000		2014	
	кількість	в них ліжок	кількість	в них ліжок	кількість	в них місць	кількість	в них місць
Великобerezнянський	6	472	1	105	1	-	14	-
Воловецький	-	-	1	28	-	-	1	90
Міжгірський	6	359	2	182	1	-	38	110
Перечинський	5	361	3	296	2	380	16	493
Рахівський	4	408	1	248	1	-	4	490
Свалявський	7	1745	9	1826	3	190	29	338
Разом по зоні:	28	3345	17	2685	8	570	102	1521
<i>Довідково:</i>								
Низинна	25	2444	16	3108	35	2268	145	2242
Передгірна	12	1124	25	1976	7	824	74	1163
По області	65	6913	58	7769	50	3662	321	4926
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>								
Гірська	43,0	48,4	27,6	40,0	16,0	15,6	31,8	30,9
Низинна	38,5	35,3	43,1	25,4	70,0	61,9	45,2	45,5
Передгірна	18,5	16,3	29,3	34,6	14,0	22,5	23,0	23,6

*Розраховано на основі Додатку В.

За період 2000-2014 рр. кількість санаторно-курортних закладів має тенденцію щодо зменшення як у гірській природно-економічній зоні (на 39,3 %, або на 11 од.), так і по області в цілому (на 10,8 %, або 7 од.). Однак якщо по області в цілому кількість ліжок в санаторно-курортних закладах збільшилася у 1,3 рази, то у гірських районах у 2,7 рази. Стосовно дитячих закладів з оздоровлення та відпочинку відмічаються позитивні тенденції щодо збільшення їх кількості за аналізований період. Так у гірських районах їх кількість збільшилася на 94 од., або у 12,8 рази,

а в цілому по області на 271 од., або у 6,4 рази. Аналогічна тенденція і щодо кількості місць у дитячих оздоровчих закладах.

Зазначимо, що рекреаційні та екологічні можливості території виходять за рамки природних можливостей і включають соціальний (людський) чинник, як потужний фактор їх формування та розвитку через створення інфраструктури, інвестиційного клімату, інформаційного забезпечення, політичної та криміногенної ситуацій, візового режиму тощо.

Таким чином, в результаті аналізу природних властивостей гірських територіальних систем Закарпаття є підстави стверджувати, що вони багаті на унікальні природні ресурси в тому числі й рекреаційні, що створює сприятливі передумови для їх розвитку за умови раціонального управління, використання і збереження.

3.2. Суспільні та економічні властивості регіонального розвитку гірських територій

Забезпечення розвитку гірських територіальних систем, окрім наявних природних передумов і властивостей, зумовлюється суспільним чинником, під яким слід враховувати сукупність факторів впливу що виникли не природно, а як наслідок впливу людини, яка у процесі соціальної та господарської діяльності змінює властивості території, і ці зміни можуть бути як негативними так і мати позитивний вплив. *Суспільні властивості гірських територій регіону* – місткість території, її освоєність, а також демографічні, екологічні, соціальні та господарські.

Демографічні властивості гірської території. Оскільки, як ми вже й відмічали, Закарпатська область зумовлюється вертикальною зональністю території, наявність сільських населених пунктів, що мають статус гірських становить 43,0 % до усіх поселень по області. Розвиток гірської місцевості взаємозумовлюється з просторово-територіальним розміщенням сільських населених пунктів в розрізі сільських і селищних рад гірського краю (табл. 3.7).

Кількість сільських населених пунктів розміщених у гірській місцевості станом на 01.01.2015 р. становила 178 од., або 30,7 % до обласного показника.

Чисельність наявного сільського населення за аналізований період становила 193,9 тис. осіб, або 24,5 % до середньообласного показника. Кількість жителів у розрахунку на одну сільську раду становила у гірському краї 1847 особи (76,0 %), коли в цілому по області 2430 особи. При цьому середня людність сільського поселення становила 1089 осіб, або 79,6 % до області (або 1368 осіб), а щільність населення – 35,2 особи на 1 км². Порівняльні показники свідчать, що у Закарпатській області проживає 6,0 % сільського населення України. Суттєво переважають і показники щодо кількості жителів з розрахунку на одну сільську раду (2430 до 1290 осіб, або ж 188,4 %); середньої людності сільського поселення (1368 до 467 осіб, або більш як у 2 рази), а також щільності населення (61,9 проти 22,0 осіб/км²).

Таблиця 3.7

**Адміністративно-територіальний поділ поселень гірських територій
Закарпатської області***

(на 1 січня 2015 р.; од.)

Адміністративні райони	Територія, тис. км ²	Міста, од.	Селища міського типу, од.	Сільські/селищні ради, од.	Сільські населені пункти, од.	Чисельність наявного сільського населення, тис. осіб	Кількість жителів з розрахунку на одну сільську раду, осіб	Середня людність сільського поселення, осіб	Щільність населення, осіб на 1 км ²
<i>Гірська природно-економічна зона</i>									
Великоберезнянський	0,8	-	1	20	31	19,2	960	619	33,2
Воловецький	0,5	-	2	15	24	18,1	1207	754	48,6
Міжгірський	1,2	-	1	23	43	38,5	1674	895	40,1
Перечинський	0,6	1	-	14	24	25,0	1786	1042	53,0
Рахівський	1,9	1	3	20	28	55,5	2775	1982	48,6
Свалявський	0,7	1	-	13	28	37,6	2892	1343	78,0
Разом по зоні:	5,5	3	7	105	178	193,9	1847	1089	35,2
<i>Довідково:</i>									
<i>Низинна</i>	3,4	5	6	134	240	287,6	2146	1198	84,6
<i>Передгірна</i>	3,9	3	6	87	161	310,8	3572	1942	79,7
Закарпатська область	12,8	11	19	326	579	792,3	2430	1368	61,9
Україна	603,5	460	885	10279	28388	13256,2	1290	467	22,0
Закарпатська область, % до України	2,1	3,1	2,1	3,2	2,0	6,0	188,4	292,9	x
<i>Гірська природно-економічна зона, % до області</i>	43,0	27,3	36,8	32,2	30,7	24,5	76,0	79,6	x

*Розраховано за джерелами: [234, с. 291-293; 235, с. 321, 25].

Демографічна місткість гірської території (табл. 3.7) має можливості до розширення, оскільки щільність населення у гірському краю майже у 2 рази є нижчою до середньообласного показника. Однак, за даними статистики в досліджуваному періоді (1990-2014 рр.), чисельність постійного населення у гірських районах має тенденцію до зниження (табл. 3.8). Якщо у 1990 р. чисельність постійного населення гірських районів становила 285,7 тис. осіб, то у 2014 р. на 2,8 % менше (або на 7,9 тис. осіб).

Таблиця 3.8

**Чисельність постійного населення в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

(тис. осіб)

Адміністративні райони	1990		1995		2000		2005		2010		2014	
	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське
<i>Гірська природно-економічна зона</i>												
Велико-березнянський	30,7	23,4	30,4	23,1	29,6	22,3	27,3	20,6	26,6	19,7	26,8	19,6
Воловецький	27,6	11,0	27,4	20,2	26,8	19,6	24,9	18,7	24,5	18,3	24,5	18,2
Міжгірський	50,7	33,6	50,9	40,7	50,1	39,9	48,9	39,6	48,0	38,7	47,9	38,5
Перечинський	32,7	21,7	32,9	25,3	32,4	25,0	31,5	24,7	31,4	24,7	32,0	25,3
Рахівський	86,9	47,4	90,9	53,0	91,6	53,6	90,4	54,4	91,0	55,0	92,5	55,9
Свалявський	57,1	34,3	57,8	38,9	57,0	38,5	54,6	37,7	53,6	36,9	54,1	37,2
Разом по зоні:	285,7	171,4	290,3	201,2	287,5	198,9	277,6	195,7	275,1	193,3	277,8	194,7
<i>Довідково</i>												
Низинна	588,5	287,4	596,7	283,2	593,9	283,0	567,1	282,0	571,0	284,5	576,6	288,3
Передгірна	391,7	277,8	401,6	300,9	400,6	301,0	398,3	307,8	398,4	308,1	402,3	311,6
В цілому по області	1265,9	736,6	1288,6	785,3	1282,0	782,9	1242,6	786,0	1244,5	785,9	1256,7	794,6
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>												
Гірська	22,6	23,3	22,6	25,6	22,4	25,4	22,3	24,9	22,1	24,6	22,1	24,5
Передгірна	30,9	37,7	31,1	38,3	31,3	38,4	32,1	39,2	32,0	39,2	32,0	39,2
Низинна	46,5	39,0	46,3	36,1	46,3	36,2	45,6	35,9	45,9	36,2	45,9	36,3

*Розраховано на основі Додатку Д (табл. Д 1).

Якщо у 1990 р. чисельність постійного населення у сільській місцевості гірських районів становила 171,4 тис. осіб, то у 2014 р. – 194,7 тис. осіб, проте якщо у 1990 р. частка сільського населення становила 60,0 % до підсумку, тобто в цілому до показника гірської природно-економічної зони, то у 2014 р. – 70,1 %. Такі тенденції відмічені

починаючи з 1995 р. Це свідчить, на нашу думку, про поступові тенденції змін на користь розширеного відтворення територій сільської місцевості, можливо привабливості у напрямі зацікавленості підприємців для розвитку малого бізнесу у пріоритетних видах економічної діяльності гірського краю, тим більше, що для цього є значний потенціал людського капіталу, оскільки близько 70,0 % населення віком 15-64 роки, які відносяться до економічно активного, проживають у гірських районах (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Розподіл постійного населення за окремими віковими групами в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на 1 січня 2015 р.)

Адміністративні райони	Кількість населення, осіб			Відсотків до всього населення		
	0-14	15-64	65 років і старшому	0-14	15-64	65 років і старшому
<i>Гірська природно-економічна зона</i>						
Великобerezнянський	5175	18120	3491	19,3	67,6	13,0
Воловецький	4825	16339	3294	19,7	66,8	13,5
Міжгірський	9758	32333	5836	20,4	67,5	12,2
Перечинський	7139	21116	3800	22,3	65,9	11,9
Рахівський	20313	62527	9384	22,3	67,6	10,1
Свалявський	10789	37179	6090	20,0	68,8	11,3
Разом по зоні:	57999	187614	31895	20,9	67,6	11,6
<i>Довідково:</i>						
Низинна	108076	403486	65088	18,7	70,0	11,3
Передгірна	79945	276770	45564	19,9	68,8	11,3
По області, всього:	246320	867870	142547	19,6	69,1	11,3
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>						
Гірська	23,6	21,6	22,3	x	x	x
Низинна	43,9	46,5	45,7	x	x	x
Передгірна	32,5	31,9	32,0	x	x	x

*Розраховано на основі Додатку Д (табл. Д 2).

Найбільша кількість постійного населення гірської природно-економічної зони Закарпатської області, що відноситься до економічно активного проживає на території Рахівського району – 62,5 тис. осіб (33,3 % до всього населення по району), друге місце належить Свалявському – 37,2 тис. осіб (19,8 %) і третє Міжгірському району 32,3 тис. осіб (17,2 %), і відповідно найменша кількість у Воловецькому районі, де досліджуваний показник становить 16,3 тис. осіб (8,7 %).

Порівняно з середньообласними показниками, кількість постійного населення гірських районів, в розрізі окремих вікових груп, має таке відсоткове співвідношення: кількість осіб у віковій групі „0-14” становило майже 58,0 тис. осіб, або 23,5 %; „15-64” – 187,6 тис. осіб, або 21,6 % і „65 років і старшому” – 31,9 тис. осіб, або 22,3 %. Порівняльний аналіз свідчить, що частка населення у віковій групі „0-14” щодо всього населення гірської природно-економічної зони становить 20,9 %; „15-64” – 67,6 % і „65 років і старшому” – 11,5 %.

Розвиток малого бізнесу, як ми вже й відмічали, у гірських районах потребує особливої уваги з боку владних структур, оскільки показники їх функціонування є найнижчими порівняно з іншими природно-економічними зонами Закарпатської області (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Кількість та основні показники функціонування підприємств малого бізнесу у гірських районах Закарпатської області у 2014 р.¹

Адміністративні райони	Кількість підприємств, од.		Кількість зайнятих працівників, осіб		Кількість найманих працівників, осіб		Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн грн	
	малі	усього ²	малі	усього ²	малі	усього ²	малі	усього ²
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Великобerezнянський	58	69	271	1027	249	988	16,1	123,5
Воловецький	74	76	307	550	282	521	15,0	49,1
Міжгірський	108	112	591	1003	546	960	41,3	113,8
Перечинський	72	76	497	1657	467	1634	87,6	691,3
Рахівський	228	234	1329	2443	1212	2353	127,2	410,0
Свалявський	219	238	1092	4179	999	4089	241,8	900,2
<i>Разом по зоні:</i>	<i>759</i>	<i>805</i>	<i>4087</i>	<i>10858</i>	<i>3755</i>	<i>10545</i>	<i>529,0</i>	<i>2287,9</i>
<i>Довідково:</i>								
<i>Низинна</i>	<i>4212</i>	<i>4422</i>	<i>21181</i>	<i>63070</i>	<i>19008</i>	<i>60809</i>	<i>4206,7</i>	<i>31035,2</i>
<i>Передгірна</i>	<i>828</i>	<i>844</i>	<i>4833</i>	<i>8418</i>	<i>4321</i>	<i>8036</i>	<i>615,3</i>	<i>1565,1</i>
<i>Всього по області:</i>	<i>5799</i>	<i>6071</i>	<i>30101</i>	<i>82347</i>	<i>27084</i>	<i>79390</i>	<i>5351,0</i>	<i>34888,2</i>
<i>Природно-економічні зони в % до області</i>								
Низинна	72,6	72,8	70,4	76,6	70,2	76,6	78,6	89,0
Передгірна	14,3	13,9	16,1	10,2	16,0	10,1	11,5	4,5
Гірська	13,1	13,3	13,6	13,2	13,8	13,3	9,9	6,5

¹Розраховано на основі Додатку Е.

²Усього по підприємствам-суб'єктам підприємницької діяльності.

³Інформація конфіденційна відповідно до Закону України "Про державну статистику".

У гірських районах у 2014 р. функціонувало 759 суб'єктів господарювання малого бізнесу (13,1 % до середньообласного показника). При цьому підприємницькою діяльністю було зайнято 4087 працівників (13,6 %), кількість найманих працівників становила 3755 осіб (13,8 %). Низьким був і обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), який у 2013 р. становив всього 9,9 %, або 529,0 млн грн.

Найбільша кількість суб'єктів господарювання малого бізнесу серед гірських районів належить Рахівському району – 228 од. (30,0 %), друге Свалявському – 219 од. (28,8 %), третє – Міжгірському району – 108 од. (14,2 %), і відповідно найменша їх кількість функціонує у Перечинському – 72 од. (9,5 %) та Воловецькому – 74 од. (9,7 % до гірської природно-економічної зони в цілому).

Таким чином, існує негативна тенденція щодо функціонування суб'єктів малого бізнесу саме у гірських районах, оскільки, як підтверджує дослідження, вони відстають порівняно з іншими природно-економічними зонами регіону як за кількістю суб'єктів господарювання, так і за обсягами реалізованої ними продукції (робіт, послуг).

З метою активізації розвитку малого бізнесу у гірських районах доцільним є застосування мотиваційних підходів, підтримка та сприяння з боку органів державної влади і місцевого самоврядування для зацікавлення гірських мешканців у започаткуванні власної справи передусім у пріоритетних видах економічної діяльності на гірських територіях.

Аналогічною є і тенденція щодо наявності виробників продукції сільського господарства і кількості господарств населення, де показники по гірській природно-економічній зоні свідчать, що станом на 01.01.2015 р. частка виробників сільськогосподарської продукції, серед інших природно-економічних зон, регіону становила всього 10,0 %, або 14 господарств із 140 по області і кількості господарств населення відповідно 25,4 %, або 64,2 тис. проти 252,4 тис. (табл. 3.11).

За аналізований період (2014 до 2002 р.) кількість господарств у гірській природно-економічній зоні різко зменшилася (у 5,6 рази, або на 65 од.). Найнижчими є і показники щодо кількості господарств

населення гірських районів. Їх кількість за досліджуваний період знизилася у 1,2 раза, або на 12,5 тис. од. Частка гірської природно-економічної зони до середньообласного показника становила у 2014 р. відповідно 10,2 і 25,4 %.

Таблиця 3.11

Кількість виробників сільськогосподарської продукції по гірській природно-економічній зоні Закарпатської області*

Райони Закарпатської області	Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств), од.						Господарства населення, тис. од.					
	2002	2005	2010	2012	2013	2014	2002	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Гірська природно-економічна зона</i>												
Велико-березнянський	15	11	2	3	4	3	7,8	7,7	6,3	6,6	6,6	6,5
Воловецький	4	2	-	1	1	1	7,0	7,0	5,7	5,38	5,9	5,9
Міжгірський	16	10	1	4	3	3	15,5	15,9	13,9	14,6	14,6	14,6
Перечинський	15	15	2	3	3	3	8,6	8,5	7,5	7,5	7,6	7,6
Рахівський	9	13	6	3	4	3	27,3	27,4	19,1	19,3	19,3	19,3
Свалявський	20	22	4	2	2	1	10,5	10,5	10,1	10,2	10,2	10,3
Разом:	79	73	15	17	17	14	76,7	77,0	62,6	63,6	64,2	64,2
<i>Довідково:</i>												
<i>Низинна</i>	155	217	111	119	105	103	108,9	107,6	86,8	90,8	90,9	91,1
<i>Передгірна</i>	73	91	24	27	18	20	110,4	111,2	95,0	95,9	93,5	97,1
По області	307	381	150	163	140	137	296,0	295,8	244,4	250,7	251,6	252,4
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>												
Низинна	50,5	56,9	74,0	73,0	75,0	75,2	36,8	36,4	35,5	36,3	36,2	36,1
Передгірна	23,8	23,9	16,0	16,6	12,8	14,6	37,3	37,6	38,9	38,3	37,2	38,5
Гірська	25,7	19,2	10,0	10,4	12,2	10,2	25,9	26,0	25,6	25,4	25,6	25,4

* Розраховано на основі Додатку Ж (табл. Ж 1).

Особливої уваги і підтримки потребує і сфера розвитку фермерських господарств гірського краю, оскільки їх частка у середньообласному показнику є найнижчою. Так, у 2014 р. вона становила 9,2 %, або ж 137 од. до 1485 од. до підсумку (табл. 3.12). У розрізі гірських районів, найменша кількість фермерських господарств у 2014 р. була у Воловецькому (8 од.), Великоберезнянському (9 од.), та Перечинському (11 од.). Порівняно з 2002 р. їх кількість зросла у Міжгірському районі у 2,1 рази (з 9 до 19 од.), Свалявському у 1,6 рази (з 22 до 36 од.), Перечинському – у 1,4 рази (з 8 до 11 од.) та Рахівському – у 1,1 рази (з 52 до 54 од.). І навпаки зменшилася їх кількість у Воловецькому у 2,0 рази (з 16 до 8 од.) та у Великоберезнянському у 1,2 рази (з 11 до 9 од.).

Таблиця 3.12

**Кількість фермерських господарств гірської природно-економічної зони
Закарпатської області***

(на 1 січня, од.)

Адміністративні райони	2002	2005	2010	2012	2013	2014	2015
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобerezнянський	11	8	9	9	9	9	9
Воловецький	16	14	11	10	10	8	8
Міжгірський	9	11	18	19	19	19	19
Перечинський	8	10	13	13	12	12	11
Рахівський	52	55	58	54	55	57	54
Свалявський	22	20	23	31	35	35	36
Разом:	118	118	132	136	140	140	137
<i>Довідково:</i>							
<i>Низинна</i>	1157	1111	1235	1191	1159	1133	1123
<i>Передгірна</i>	145	160	249	255	238	228	225
По області	1420	1389	1616	1582	1537	1501	1485
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>							
Низинна	81,5	80,0	76,4	75,3	75,4	75,5	75,6
Передгірна	10,2	11,5	15,4	16,1	15,5	15,2	15,2
Гірська	8,3	8,5	8,2	8,6	9,1	9,3	9,2

*Розраховано на основі Додатку Ж (табл. Ж 2).

Таким чином, за даними дослідження, сфера аграрного розвитку, передусім виробництво сільськогосподарської продукції потребує вагомій підтримки, як один з пріоритетних видів діяльності гірських територій регіону.

Соціальні властивості гірських територій, або ж їх функціональність реалізується через формування дієвого соціального осередку, зокрема сільської громади. Результативність цієї функції проявляється в ефективному і раціональному використанні наявного територіального потенціалу, збереженні і відтворенні навколишнього природного середовища, а також створенні передумов для забезпечення стійкого розвитку сільських територій. При цьому важливим є врахування інтересів сільських мешканців стосовно поліпшення добробуту і якості їх життя.

У процесі забезпечення життєдіяльності населення гірського краю важливою складовою є ринок праці, який впливає на всі сфери економіки регіону (території) регулюючи рух трудових ресурсів у господарському комплексі регіону, де формується попит і пропозиція на робочу силу. Інформаційні дані щодо тенденцій змін на ринку праці за період 2005-2014 рр.

у гірській природно-економічній зоні Закарпатської області відображає табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Стан ринку праці у гірській природно-економічній зоні Закарпатської області за період 2005-2014 рр.*

Показники	Гірська природно-економічна зона (райони)						Разом по зоні	Довідково: Закарпатська область	Гірська природно- економічна зона, % до області	
	Велико- березнянський	Воловецький	Міжгірський	Перечинський	Рахівський	Свалявський				
Кількість зареєстрованих безробітних на кінець року, осіб	2005	1264	1953	2292	1280	3956	1635	12380	25738	48,1
	2010	641	1009	1251	5678	1424	566	10569	13897	76,0
	2013	489	554	608	355	692	236	2934	8719	33,6
	2014	614	699	979	398	947	232	3869	10041	38,5
з них, жінки	2005	694	1109	1549	659	2587	1122	7720	17204	44,9
	2010	365	603	883	294	888	388	3421	8711	39,3
	2013	270	352	439	277	447	178	1963	5639	34,8
	2014	339	444	707	310	612	175	2587	6497	39,8
молодь до 35 років,	2005	510	756	976	561	1646	689	5138	10676	48,1
	2010	255	471	556	242	533	269	2321	6090	38,1
	2013	200	243	253	167	283	114	1260	3839	32,8
	2014	251	306	407	187	387	112	1650	4418	37,3
Працевлаштовано, осіб	2005	990	1140	2244	1401	2815	1909	10499	30443	34,5
	2010	769	652	1186	770	1569	1045	5991	19518	30,7
	2013	457	434	707	655	1061	463	3777	11653	32,4
	2014	441	400	716	655	1117	395	3724	11713	31,8
Рівень працевлаштування, %	2005	32,6	27,4	35,7	41,1	28,2	35,5	x	37,8	x
	2010	42,3	29,38	34,1	42,5	37,3	50,7	x	42,9	x
	2013	24,5	22,8	23,8	39,0	35,0	41,3	x	32,5	x
	2014	25,5	25,7	25,9	47,5	38,9	50,8	x	36,8	x
Кількість охоплених безробітних професійним навчанням, осіб	2005	194	83	354	175	179	213	1198	4617	25,9
	2010	212	228	281	204	251	238	1414	4333	32,6
	2013	230	260	377	230	385	224	1706	4803	35,5
	2014	-	34	17	96	51	530	-	5484	-
Мали статус безробітного протягом січня-грудня, осіб	2005	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2010	1579	1838	2636	1431	3189	1567	12240	32359	37,8
	2013	1867	1907	2966	1681	3033	1120	12574	35907	35,0
	2014	1727	1554	2765	1380	2873	778	11077	31832	34,8
Кількість вільних робочих місць на кінець року, од.	2005	22	85	82	87	165	205	646	3357	19,2
	2010	2	4	11	10	21	30	78	932	8,4
	2013	11	1	11	6	1	21	51	552	9,2
	2014	-	6	28	19	15	38	106	543	19,5

*Розраховано за джерелом: [126, с. 65-67; 234, с. 327, 325, 333].

За період 2005-2014 рр. відбулися суттєві зміни на ринку праці у гірській природно-економічній зоні Закарпатської області. Поступово знижується рівень безробітних зареєстрованих у службі зайнятості порівняно із середньообласним показником (із 48,1 % у 2005 р. до 38,5 % у 2014 р.), це ж стосується і категорії „жінки” та „молодь до 35 років”. За показником працевлаштованих осіб у 2005 р. було працевлаштовано 10,5 тис. осіб, у 2014 р. 3,7 тис. осіб, порівняно з середньообласним показником тенденції майже не змінилися, оскільки у процентному співвідношенні це становить близько 30,0 %. Рівень працевлаштування у гірських районах (2014 р.) коливався в межах від 50,8 % (Свалявський район) до 25,5 % (Великобerezнянський район).

Однак знижується кількість осіб (безробітних) охоплених професійним навчанням. Якщо у 2005 р. їх кількість становила 1198, або 25,9 %, то у 2014 р. таких осіб було всього 728, або 13,3 % середньообласного показника. Показники щодо осіб, які мали статус безробітного протягом січня-грудня аналізованого року мали тенденцію до зниження. При цьому кількість вільних робочих місць за досліджуваний період різко зменшилася, при зареєстрованих безробітних у 3869 особи, вільних робочих місць у гірських районах всього 106 од.

В певній мірі зайнятість населення гірських районів прослідковується через показник середньооблікової кількості штатних працівників, що перебувають у трудових відносинах з підприємством та отримують заробітну плату (табл. 3.14).

В розрізі природно-економічних зон Закарпатської області, найнижчу частку за показником середньооблікової кількості штатних працівників має гірська природно-економічна зона. За досліджуваний період (2005-2014 рр.) відмічена негативна тенденція до зменшення кількості штатних працівників. Так, якщо у 2005 р. їх кількість становила 35,8 тис. осіб, то у 2014 р. – 29,8 тис. осіб, що на 16,8 % менше до порівнюваного періоду (або на 6,0 тис. осіб), що у 2005 р. становило 28,1 % до низинної, 85,4 % до передгірної природно-економічної зони та 17,5 % до середньообласного показника і відповідно у 2014 р. відповідно 25,6; 89,4 і 16,6 %.

Таблиця 3.14

**Середньооблікова кількість штатних працівників* в розрізі
природно-економічних зон Закарпатської області****

(тис. осіб)

Адміністративні райони	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Гірська природно-економічна зона</i>					
Великоберезнянський	3,9	3,4	3,2	3,4	3,1
Воловецький	3,4	2,8	2,7	2,5	2,5
Міжгірський	5,6	4,8	5,0	5,1	5,0
Перечинський	4,5	5,0	4,9	4,1	3,7
Рахівський	9,8	7,8	7,7	7,9	7,9
Свалявський	8,6	8,7	8,0	7,4	7,6
Разом по зоні:	35,8	32,5	31,5	30,4	29,8
<i>Довідково:</i>					
<i>Низинна</i>	127,2	130,2	123,0	118,5	116,3
<i>Передгірна</i>	41,9	38,4	35,8	34,5	33,3
Область в цілому	204,9	201,1	190,3	183,4	179,3
<i>Гірська, % до природно-економічних зон/області</i>					
Низинна	28,1	25,0	25,6	25,6	25,6
Передгірна	85,4	84,6	88,0	88,1	89,4
Область в цілому	17,5	16,2	16,6	16,6	16,6

*Розраховано на основі Додатку 3.

Відмічене вище свідчить про зменшення кількості підприємств, що функціонують на території гірської місцевості.

Вагомим чинником підвищення матеріального добробуту населення є заробітна плата. Тенденції змін щодо показника середньомісячної заробітної плати штатних працівників у розрізі природно-економічних зон Закарпатської області за період 2005-2014 рр. подано у табл. 3.15. Аналіз показників свідчить, що у 2014 р. середньомісячний показник заробітної плати в межах гірської природно-економічної зони найвищим був у

Рахівському районі і становив 2849 грн, що порівняно з 2013 р. на 5,3 % вище, однак щодо середньообласного показника – нижче на 2,2 в.п. Найнижчим цей показник був у Великоберезнянському районі – 2372 грн, однак порівняно з попереднім роком (2013) аналогічні тенденція як і в Рахівському районі.

Таблиця 3.15

Середньомісячна заробітна плата штатних працівників* в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області**

(грн)

Природно-економічні зони	2005	2010	2012	2013	2014	2014, % до 2013
<i>Гірська природно-економічна зона</i>						
Великоберезнянський	574	1660	2277	2253	2372	105,3
Воловецький	607	1955	2180	2464	2574	104,5
Міжгірський	637	1718	2403	2649	2781	105,0
Перечинський	607	1899	2287	2641	2769	104,9
Рахівський	630	1821	2474	2706	2849	105,3
Свалявський	533	1566	2056	2330	2461	105,6
Довідково:						
<i>Низинна природно-економічна зона</i>						
м.Ужгород	808	2099	2629	2829	3011	106,4
м.Мукачево	718	1845	2381	2718	2931	107,9
м.Берегово	557	1519	2020	2008	2199	109,5
м. Чоп	1069	2427	3017	3195	3333	104,3
Берегівський	561	1501	1977	2001	2294	114,6
Виноградівський	636	1886	2195	2392	2706	113,1
Мукачівський	547	1583	2178	2232	2445	109,5
Ужгородський	751	2047	2515	2709	3111	114,8
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>						
м. Хуст	563	1594	2144	2245	2410	107,3
Іршавський	490	1505	1936	2043	2173	106,4
Тячівський	537	1740	2205	2444	2549	104,3
Хустський	598	1789	2301	2504	2596	103,7
<i>По області, всього:</i>	<i>665</i>	<i>1846</i>	<i>2351</i>	<i>2553</i>	<i>2744</i>	<i>107,5</i>

*За 2010-2013 рр. дані наведено по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб. Безпосереднє співставлення даних з відповідними даними попередніх років є некоректним.

**Розраховано на основі джерела: [126, с. 78; 234, с. 343].

Поряд з матеріальним стимулюванням важливою соціальною складовою є житлове забезпечення населення гірського краю. В цілому

житловий фонд Закарпатської області в розрізі природно-економічних зон відображає табл. 3.16. На початок 2015 р. житловий фонд Закарпатської області становив 30,1 млн м² загальної площі, в тому числі на гірську природно-економічну зону припадає майже $\frac{1}{5}$ середньообласного показника. Порівняно з 1990 р. житловий фонд гірських районів зріс на 40,1 % (із 4477 до 6273 тис. м²).

Таблиця 3.16

**Житловий фонд в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

(на кінець року; тис. м² загальної площі)

Природно-економічні зони	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Великобerezнянський	424	482	499	523	544	550	550	553
Воловецький	399	419	450	494	532	540	542	549
Міжгірський	756	852	905	939	1001	1031	1039	1044
Перечинський	515	550	595	640	691	707	707	711
Рахівський	1501	1590	1713	1818	2007	2064	2072	2088
Свалявський	892	989	1060	1155	1210	1243	1251	1328
Разом по зоні:	4477	4882	5222	5569	5985	6135	6161	6273
<i>Довідково:</i>								
<i>Низинна</i>	9812	10761	11448	11958	12700	13138	13250	13568
<i>Передгірна</i>	6979	7978	8558	8860	9629	10081	10163	10300
По області	21279	23621	25228	26387	28314	29354	29574	30141

*Розраховано на основі Додатку И (табл. И 1).

Серед гірських районів найвища частка житлового фонду припадає на Рахівський район (33,3 % до показника гірської природно-економічної зони, або 6,9 % до середньообласного показника). Найнижчим є показник у Воловецькому районі (відповідно 8,8 % та 1,8 %). При цьому житловий фонд сільської місцевості становить майже дві третини (64,0 %) житлового фонду області. При цьому забезпеченість населення житлом має тенденцію до зростання (табл. 3.17). Станом на 1 січня 2014 р. порівняно з 1990 р. середній розмір загальної площі житла в цілому по області на одного жителя зріс на 38,5 %, в тому числі у сільській місцевості на 33,76 %. В розрізі районів гірської місцевості цей показник коливався відповідно від 20,8 до 23,1 м², та у сільській місцевості від 21,0 до 23,7 м².

Таблиця 3.17

Забезпеченість населення житлом в гірській природно-економічній зоні Закарпатської області*

(на кінець року в середньому на одного жителя; м² загальної площі)

Гірські райони	1990		1995		2000		2005		2010		2013	
	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості
<i>Гірська природно-економічна зона</i>												
Велико-березнянський	14,0	14,7	16,0	16,5	17,1	17,9	19,2	19,7	20,4	21,1	20,6	21,3
Воловецький	14,7	15,1	15,5	14,6	17,0	16,4	19,8	19,1	21,7	20,8	22,1	21,4
Міжгірський	15,0	17,8	16,7	18,7	18,1	20,2	19,2	20,8	20,8	22,0	20,9	21,7
Перечинський	15,7	17,3	16,6	17,3	18,3	19,6	20,3	19,9	22,0	20,9	22,2	21,0
Рахівський	17,4	21,4	17,7	21,7	18,8	22,5	20,1	22,6	22,0	23,7	22,5	23,7
Свалявський	15,8	16,6	17,3	17,6	18,9	19,0	21,4	21,5	22,5	22,9	23,1	23,7
По області	16,9	17,8	18,4	19,5	19,8	21,2	21,2	21,8	22,6	23,2	23,4	23,8

*Сформовано на основі Додатку И (табл. И 2).

Найвища забезпеченість житлом у сільській місцевості, в розрахунку на одного жителя, відмічається у Рахівському та Свалявському районах, а найнижча у Перечинському районі. Таким чином, порівняно з середньообласним показником відмінності є незначними.

На забезпеченість житлом мешканців гірського краю негативний вплив мають природні катаклізми, оскільки гірська місцевість є паводконебезпечною, це підтверджується руйнівними паводками 1998 та 2001 рр.

За період паводку 1998 р. було підтоплено 40793 житлових будинків, з них 2695 зруйновано та 2877 пошкоджено, зруйновано 12 мостів, 48,6 км автодоріг тощо. Сума завданих паводком збитків області сягнула 810 млн грн, водогосподарським об'єктам – 12,1 млн грн. На відновлення та будівництво пошкодженого стихією житла 10128 сім'ям видано кредитів на суму 42,2 млн грн. За повідомленням Закарпатської облдержадміністрації [136], станом на 27.05.01 внаслідок паводка зруйновано 1924 будинків, відселено 4948 мешканців. Зруйновано 6 та пошкоджено 17 мостів. Пошкоджено 52,7 км автодоріг. Зруйновано 1,4 км та пошкоджено 9,15 км залізничних доріг.

За інформацією Закарпатської геологорозвідувальної експедиції, додатково виявлено 539 активних зсувів загальною площею 6,4 км² і об'ємом 18,5 млн м³, 88 селевих потоків площею 0,5 км², об'ємом 0,6 млн м³, 143 ділянки бічної ерозії загальною довжиною 26 км. В результаті дій цих процесів пошкоджено 231 та зруйновано 17 будинків. В зонах зсувоселевих та ерозійних процесів, за якими рекомендовано спостереження, знаходиться 749 будинків. Сума збитків області сягнула 317 млн грн.

Негативні наслідки паводка 4-5 березня 2001 р. спонукали до прийняття Закону України „Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації” від 15 березня 2001 р. [176], де було оголошено окремі райони області (Берегівський, Вино-градівський, Іршавський, Міжгірський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський і Хустський), що підпадають під зону надзвичайної екологічної ситуації.

Важливим індикатором забезпечення комфортного життєвого середовища населення є благоустрій сільських населених пунктів (табл. 3.18).

Статистичні дані свідчать, що у 2014 р. у Закарпатській області водопроводом було оснащено всього 3,1 % сільських населених пунктів, коли в цілому по Україні цей показник становить 16,6 %, каналізацією – показники ідентичні (1,9 %). Якщо водопроводом і каналізацією оснащені всі міста Закарпатської області, то з 579 сіл лише 18 та 11. Вищим, порівняно з середньоукраїнським, є показник забезпеченості сільських населених пунктів регіону природним та природним і зрідженим газом (61,5 проти 51,9 %, тобто на 9,6 в.п.). Сільська місцевість не має достатньої фінансової підтримки з боку держави, зокрема щодо розбудови соціальної інфраструктури, за останніх 14 років припинили своє існування понад 200 сільських населених пунктів України. Водночас у Закарпатській області всі сільські поселення за аналізований період збереглися.

Таблиця 2.18

Кількість та благоустрій населених пунктів Закарпатської області*

Типи населених пунктів та види благоустрою	Закарпатська область				Довідково: Україна			
	2000	2005	2013	2014	2000	2005	2013	2014
<i>Кількість населених пунктів:</i>								
Міст	10	11	11	11	451	457	460	460
Селищ міського типу	20	19	19	19	893	885	885	885
Сільських населених пунктів	579	579	579	579	28651	28562	28397	28388
<i>З них мають: водопровід</i>								
Міст	10	11	11	11	448	452	457	397
Селищ міського типу	14	13	13	12	796	767	758	570
Сільських населених пунктів	14	12	17	18	6651	6305	6292	4709
<i>каналізацію</i>								
Міст	10	11	11	11	426	438	445	385
Селищ міського типу	13	12	11	10	518	489	506	397
Сільських населених пунктів	6	6	9	11	841	746	694	530
<i>газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом</i>								
Міст	9	10	10	101	386	411	429	388
Селищ міського типу	10	10	14	14	476	545	646	562
Сільських населених пунктів	150	261	403	356	8086	10318	15175	14733
<i>газифіковані тільки зрідженим газом</i>								
Міст	1	1	1	1	57	42	26	19
Селищ міського типу	10	10	5	5	384	316	177	155
Сільських населених пунктів	360	315	176	87	18807	16306	11497	9981
<i>% сільських населених пунктів, що мають:</i>								
Водопровід	2,4	2,1	2,8	3,1	23,23	22,1	22,2	16,6
Каналізацію	1,0	1,0	1,6	1,9	2,9	2,6	2,4	1,9
Газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом	25,9	45,0	69,6	61,5	28,2	36,1	53,4	51,9
Газифіковані тільки зрідженим газом	62,2	54,4	30,4	15,0	65,6	57,1	40,5	35,2

*Розраховано за джерелами: [234, с. 392; 227, с. 400, 24; 235, с. 406].

Відсоткове співвідношення обладнаності житлового фонду сільських населених пунктів у розрізі районів гірської природно-економічної зони регіону відображають дані табл. 3.19. За аналізований період (2005-2014 рр.) відмічаються певні позитивні тенденції щодо зростання частки загальної житлової площі, обладнаної водопроводом, каналізацією, опаленням, газом та гарячим водопостачання. Так, найвища забезпеченість житлової площі водопроводом у 2014 р. відмічена у Свалявському (80,6 %, що на 6,8 відсоткових пункта (в.п.) є вищим за середньообласний показник), Воловецькому (71,5 %) та Перечинському (65,5 %) районах. Найнижча – у Міжгірському районі (39,3 %), однак

порівняно з 2005 р. ця частка збільшилася на 6,8 в.п. Аналогічна ситуація і щодо наявності каналізаційних споруд і опалення.

Таблиця 3.19

Обладнання житлового фонду сільських населених пунктів у розрізі районів гірської природно-економічної зони Закарпатської області*

(відсотків)

Показники	Гірська природно-економічна зона (райони)						Довідково: Закарпатська область	
	Велико-березнянський	Воловецький	Міжгірський	Перечинський	Рахівський	Свалявський		
<i>Питома вага загальної житлової площі, обладнаної:</i>								
водопроводом	2005	51,8	45,4	32,5	62,9	34,7	63,4	57,3
	2010	55,9	51,3	26,8	64,5	37,8	67,2	63,3
	2013	57,0	63,5	30,5	65,3	39,2	67,7	66,7
	2014	57,6	71,5	39,3	65,5	39,6	80,6	73,8
каналізацією	2005	51,6	45,1	32,5	62,8	34,7	63,0	56,3
	2010	55,4	50,9	26,8	64,4	37,8	66,9	62,3
	2013	56,5	63,2	30,5	65,1	39,2	67,6	66,1
	2014	57,7	71,5	39,3	65,2	39,8	77,1	73,0
опаленням	2005	15,2	21,5	8,4	20,6	16,2	42,5	43,3
	2010	28,9	24,7	14,4	38,0	23,6	47,3	51,0
	2013	29,4	44,0	19,7	38,5	25,4	48,9	56,8
	2014	36,5	56,3	25,4	47,1	29,7	58,3	70,8
газом	2005	59,3	60,9	62,6	76,5	55,8	74,6	78,1
	2010	60,8	61,9	65,3	75,6	56,2	76,3	79,4
	2013	60,4	66,9	65,5	74,8	56,5	76,3	80,3
	2014	60,2	74,9	62,7	75,0	56,2	77,7	83,6
гарячим водопостачанням	2005	2,9	3,1	1,4	3,6	0,1	8,8	21,9
	2010	4,8	3,4	1,1	2,5	7,6	-	26,9
	2013	5,3	51,4	1,1	2,4	8,0	0,1	31,5
	2014	8,8	64,3	29,4	32,4	28,9	50,8	57,7

*Розраховано за джерелом: [126, с. 88-92; 234, с. 388; 129, с. 84-86].

Найвищою у 2014 р., за оснащеністю газом, була частка Свалявського (77,7 %), Перечинського (75,0 %) і Воловецького (74,9 %) районів, найнижчою – Рахівського району (56,2 %). Щодо оснащення житлової площі гірських районів гарячим водопостачанням найвищою була частка Воловецького району 64,3,4 %, де за період 2005-2014 рр. зростання становило 61,2 в.п., інші райони мають низьке забезпечення житлової площі з аналізованого показника.

Одним з важливих чинників розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості гірських районів є сфера торгівлі і ресторанного

господарства (табл. 3.20). Кількість об'єктів роздрібної торгівлі у гірській природно-економічній зоні за період 2005-2014 рр. має тенденцію до зменшення. Якщо у 2005 р. мережа роздрібної торгівлі налічувала 512 од. продовольчих і непродовольчих магазинів і торгових об'єктів, то станом на 01.01.2015 р. їх кількість становила 187 од., або у 2,7 рази менше. Аналогічною є ситуація і щодо наявності об'єктів ресторанного господарства, де зменшення кількості становило у 3,1 рази (із 188 од. у 2005 р. до 60 од. у 2014 р.).

Таблиця 3.20

Наявність об'єктів роздрібної торгівлі та ресторанного господарства в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(одиниць)

Адміністративні райони області	2005		2010		2012		2014	
	мережа роздрібної торгівлі	об'єкти ресторанного господарства	мережа роздрібної торгівлі	об'єкти ресторанного господарства	мережа роздрібної торгівлі	об'єкти ресторанного господарства	мережа роздрібної торгівлі	об'єкти ресторанного господарства
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Велико-березнянський	66	14	38	7	31	6	26	5
Воловецький	78	24	60	12	47	4	31	4
Міжгірський	71	34	36	21	26	16	21	14
Перечинський	45	20	25	15	23	16	13	5
Рахівський	148	52	94	39	83	21	54	16
Свалявський	104	44	78	38	59	23	42	16
Разом по зоні:	512	188	331	132	269	86	187	60
<i>Довідково:</i>								
Низинна	1078	373	958	262	857	196	796	172
Передгірна	538	218	388	150	314	118	259	92
По області	2128	779	1677	544	1440	400	1242	324

*Розраховано на основі Додатку К (табл. К 1).

Зменшення кількості об'єктів роздрібної торгівлі та ресторанного господарства відмічено у всіх районах гірської місцевості. Натомість за показником товарообороту у сфері роздрібної торгівлі відмічено позитивні зрушення (табл. 3.21). Загальний обсяг роздрібного товарообороту сфери торгівлі та ресторанного господарства регіону у 2014 р. становив 9744,0 млн грн, що порівняно з 1995 р. у більше 42,0 рази. Аналогічними є тенденції й щодо середньоукраїнських показників, де зростання становило у 76,8 рази (із 12,0 до 922,0 млрд грн) [234, с. 217; 227, с. 259]. За період

1990-2014 рр. відмічено суттєве зростання товарообороту у сфері роздрібної торгівлі гірських районів. Найвищий показник досліджуваної сфери у 2014 р. стосується Свалявського (267,4 млн грн), Рахівського (171,0 млн грн) та Великоберезнянського районів (140,3 млн грн), найнижчий – у Перечинському районі (56,7 млн грн). У розрахунку на одну особу першість належить Великоберезнянському (5273 грн), друге місце займає Свалявський (4897 грн) і із значним відставанням третє місце належить Воловецькому району (1973 грн).

Таблиця 3.21

Товарооборот підприємств роздрібної торгівлі та ресторанного господарства в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

Райони і міста	1995		2000		2010		2014	
	усього, тис. грн	на 1 особу, ** грн	усього, тис. грн	на 1 особу, ** грн	усього, тис. грн	на 1 особу, грн	усього, тис. грн	на 1 особу, ** грн
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Велико-березнянський	4055	133	4935	166	75318	2842	140256	5273
Воловецький	4135	150	9627	358	46861	1928	69874	2876
Міжгірський	5281	104	4823	96	52298	1083	93322	1940
Перечинський	4914	149	10640	328	28646	921	56742	1790
Рахівський	12568	139	25150	275	133834	1477	171009	1857
Свалявський	11364	196	23555	413	136006	2509	267370	4897
Разом по зоні:	42317	146	78730	274	472963	1719	798573	4118
<i>Довідково:</i>								
<i>Низинна</i>	143397	240	565973	953	4506404	7892	7472630	25983
<i>Передгірна</i>	46026	115	100233	250	998359	2506	1472752	4739
По області	231740	180	744936	581	5977726	4797	9743955	7744

*Розраховано на основі Додатку К (табл. К 2).

** У цінах відповідних років.

Найнижчим є аналізований показник у Рахівському районі (1857 грн). Якщо у 1990 р. гірська природно-економічна зона мала частку товарообороту роздрібної торгівлі порівняно з середньообласним показником 18,9 %, то у 2014 р. тільки 8,2 %, що на 10,7 в. п. нижче.

Узагальнюючим індикатор збалансованого соціально-економічного розвитку території (регіону) є диференціація життєвого рівня населення за показником вартості спожитих продуктів у домогосподарствах. Оскільки

дані за 2014 р. у статистичному щорічнику „Закарпаття, 2014” відсутні, ми проведемо дослідження за період 2000-2013 рр. (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

**Диференціація життєвого рівня населення за показником вартості
спожитих продуктів у домогосподарствах Закарпатської області¹**

Роки	Закарпатська область ²						Довідково: Україна ²					
	Децильний коефіцієнт диференціації доходів ³ населення, разів		Співвідношення доходів ³ 10 % найбільш та 10 % найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення із середньодушовими доходами ³ у місяць, нижчими прожиткового мінімуму ⁴ , %		Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів ³ населення, разів		Співвідношення доходів ³ 20 % найбільш та 20 % найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення із середньодушовими доходами ³ у місяць, нижчими прожиткового мінімуму ⁴ , %	
	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних
2000	3,8	3,1	6,3	5,2	91,8	82,7	2,6	2,2	5,4	4,1	94,6	87,4
2005	2,9	2,9	4,1	3,9	81,1	60,2	2,1	2,1	4,1	3,6	64,0	28,4
2006	3,0	2,8	5,8	4,5	65,8	51,4	2,2	2,1	4,2	3,8	49,7	21,4
2007	3,6	3,1	4,4	4,3	45,8	32,3	2,2	2,0	4,0	3,6	21,0	12,7
2008	3,1	3,0	5,1	4,3	26,4	16,9	2,2	2,0	4,1	3,7	11,6	7,1
2009	2,9	2,8	5,3	4,3	34,7	22,0	2,2	2,0	4,0	3,6	11,1	5,8
2010	3,4	2,7	3,8	3,4	26,5	15,4	2,1	1,9	4,0	3,5	15,6	8,8
2011	3,4	2,8	5,1	4,0	27,7	11,3	2,1	1,9	3,8	3,4	13,7	7,8
2012	2,5	2,3	4,3	3,6	22,3	12,9	2,0	1,9	3,6	3,3	14,1	9,1
2013	2,7	2,3	3,7	3,8	21,7	9,8	2,0	1,9	3,5	3,3	13,4	8,4

¹ Узагальнено за джерелами: [234, с. 349; 227, с. 369].

² За матеріалами обстеження умов життя домогосподарств.

³ У 2000-2006 рр. в якості критеріїв диференціації застосовувалися показники «грошові витрати» та «сукупні витрати».

⁴ У IV кварталі: 2000 р. – 270,1 грн; 2005 р. – 423 грн; 2006 р. – 463,75 грн; 2007 р. – 518,5 грн; 2008 р. – 607,50 грн; 2009 р. – 638,50 грн; 2010 р. – 843,17 грн; 2011 р. – 914,08 грн; у 2012 р. – 1042, 42 грн; у 2013 р. – 1113,67 грн

Життєвий рівень населення регіону є значно нижчим порівняно із середньоукраїнським показником, оскільки у 2013 р. частка населення із середньодушовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму (у грошовому і загальному виразі), становила 21,7 %, а за загальними 9,8 %, тоді як в Україні відповідно 13,4 та 8,4 %. Так, диференціація за відміченим показником становила відповідно 8,3 та 1,4 в.п.

За структурою грошових витрат домогосподарств сільської місцевості Закарпатської області на продовольчі товари у 2013 р. припадало близько 53,3 %, в цілому по Україні – 47,2 %, порівняно з 2000 р. частка витрат на продовольчі товари знизилася відповідно на 5,2 та 10,0 в.п. [234, с. 365].

Натомість зросла частка як в межах України, так і Закарпатської області за показником грошова допомога родичам, друзям та іншим особам, а також інші витрати, зокрема на особисте підсобне господарство, купівлю акцій, сертифікатів, вклади до банків, аліменти, будівництво житла тощо.

Вагоме місце у розвитку гірських територій відіграє освіта. За період 1990-2014 рр. відбулися певні зміни щодо наявності загальноосвітніх навчальних закладів у розрізі гірських районів Закарпатської області (рис. 3.2).

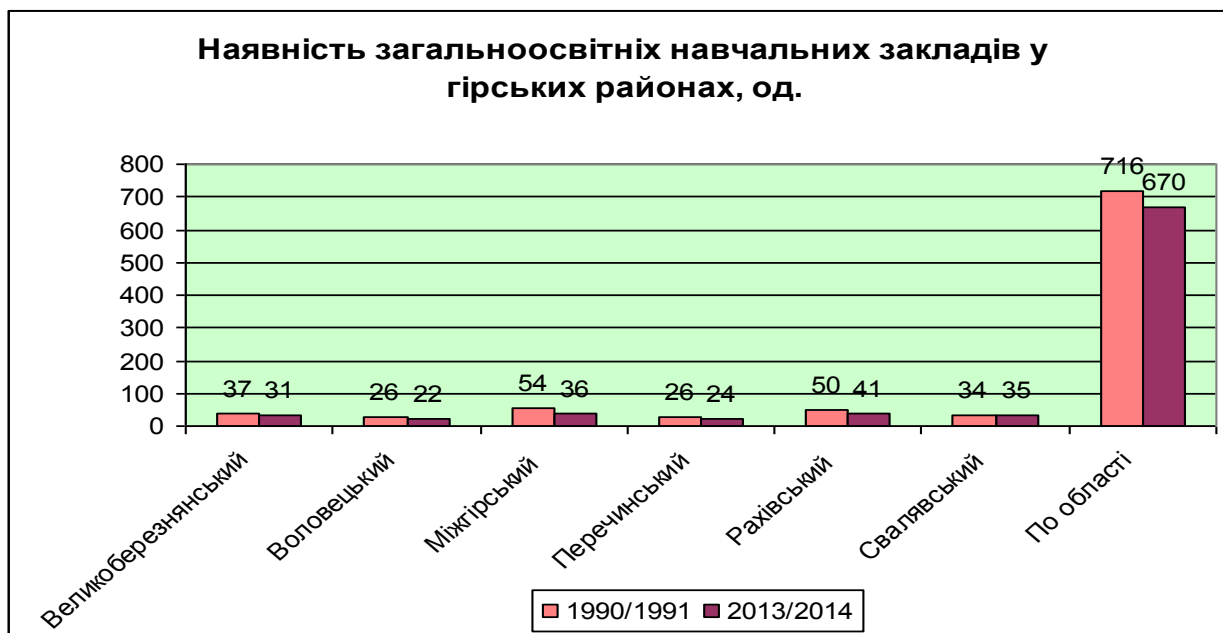

Рис. 3.2. Наявність загальноосвітніх навчальних закладів у розрізі гірських районів Закарпатської області [234, с. 408].

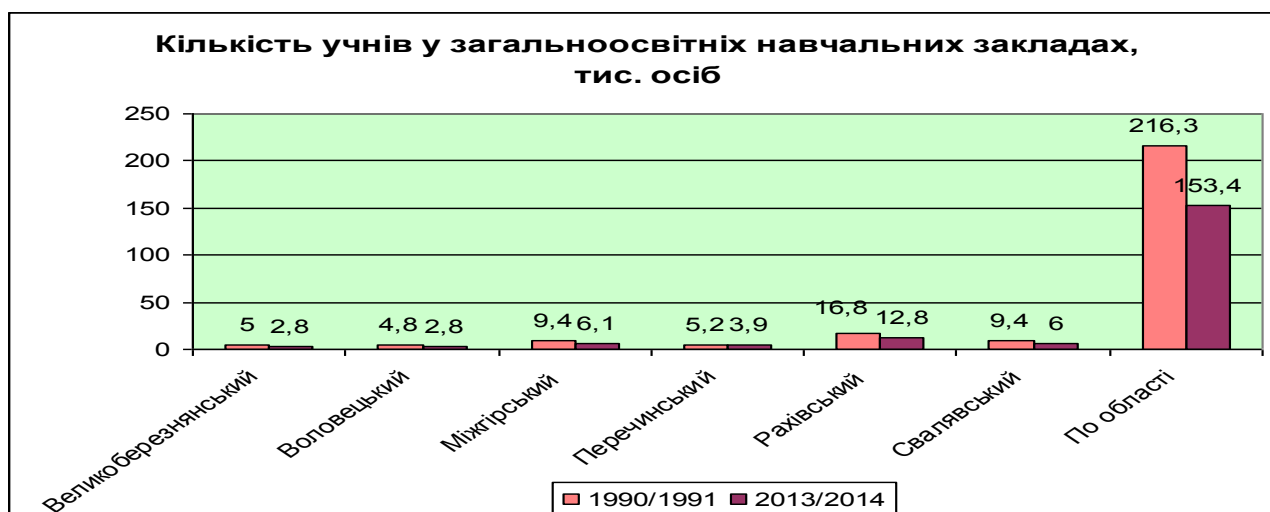

Рис. 3.3. Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах у розрізі гірських районів Закарпатської області [234, с. 409].

У всіх без виключення гірських районах, відмічено спадну тенденцію щодо кількості учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Найбільше

зменшення кількості учнів стосується Рахівського району. Так, за аналізований період (2013/2014 до 1990/1991 рр.) кількість учнів зменшилася на 23,8 %, або 4,0 тис. осіб. У Свалявському і Міжгірському районах кількість учнів зменшилася на 3,4 і 3,3 тис. осіб, або майже на 35,1 %. На рівні області зменшення становить 62,9 тис. осіб (29,1 %). Аналогічними є і показники стосовно наявності дошкільних навчальних закладів, оскільки тут також відмічені негативні тенденційні зміни у розрізі усіх гірських районів. Дещо інша ситуація щодо кількості дітей у дошкільних навчальних закладах. Так, у 2013 р. порівняно із 1990 р. позитивні тенденції щодо збільшення кількості дітей у аналізованих закладах відмічені у Міжгірському (на 0,6 тис. осіб, або на 37,5 %), Перечинському (відповідно 0,6 тис. осіб, або 42,8 %) та Рахівському районі (0,2 тис. осіб, або 8,3 %), в інших районах гірської місцевості відмічено скорочення кількості дітей у таких закладах [234, с. 417].

Важливою складовою у життєзабезпеченні населення гірських територій займає сфера охорони здоров'я, зокрема медичного обслуговування. Однак, у розрізі районів області така інформація Головним управлінням статистики у Закарпатській області не подається. В цілому ж станом на 1 січня 2014 р. кількість лікарняних закладів в області становила 54 од., що на 38,6 % (або на 34 од.) менше порівняно з 1995 р., аналогічною є тенденція й щодо наявності ліжок в них (табл. 3.23).

Таблиця 3.23

Мережа та кадри закладів охорони здоров'я Закарпатської області*

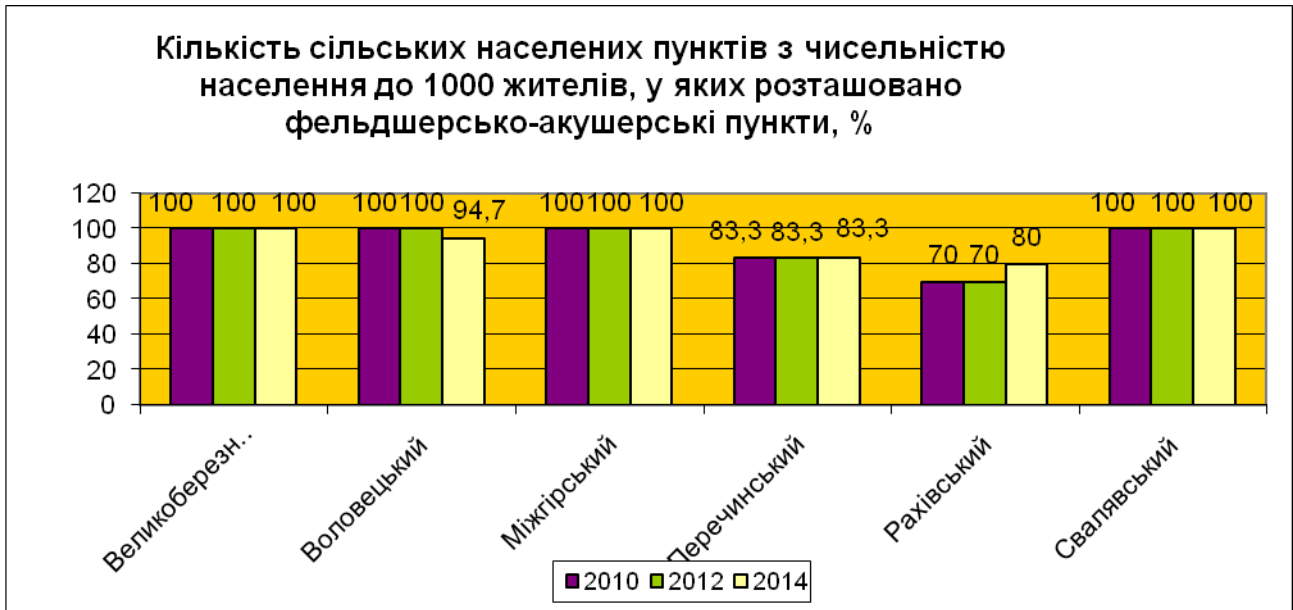
Показники	1995	2000	2010	2012	2013	2014	2014, % до	
							1995	2013
Кількість лікувальних закладів, од.	88	71	70	58	54	54	61,4	100,0
в них ліжок	13955	10762	10047	9365	9097	8963	64,2	98,5
Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів, од.	270	284	332	350	349	358	132,5	102,6
їх ємність, тис. відвідувань за зміну	24,0	24,2	27,6	28,6	30,5	29,8	124,2	97,7
Кількість лікарів усіх спеціальностей, осіб	5205	5183	5230**	5158**	5151**	5081**	97,6	98,6
середнього медичного персоналу, осіб	13498	13143	11469	11015	10937	10930	81,1	99,9

*Розраховано за джерелом: [234, с. 412].

**Без зубних лікарів.

Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів за аналізований період (2014 до 1995 р.) має тенденцію до збільшення. Так, якщо у 1995 р. їх кількість становила 270 од., то станом на 1 січня 2015 р. – 358 од., у 2014 р. медичну допомогу надавали майже 5,1 тис. лікарів та 10,9 тис. середнього медичного персоналу. Порівняно з 1995 р. кількість лікарів зменшилася на 2,4 % (або на 124 осіб), суттєве зменшення відмічене щодо кількості середнього медичного персоналу, оскільки за аналізований період воно становило 18,9 % (або на 2,5 тис. осіб). Таке зменшення, на нашу думку, стало результатом низької оплати праці середнього медичного персоналу.

За показником кількості сільських населених пунктів гірських районів з чисельністю населення до 1000 жителів, у яких розташовані фельдшерсько-акушерські пункти за період 2010-2014 рр. перше місце належить Великоберезнянському, Міжгірському та Свалявському району, друге Воловецькому району, однак за винятком 2014 р., оскільки аналізований показник зменшився на 5,3 %, і найнижчими є показники у Перечинському та Рахівському районах. Проте в останньому з них відмічено позитивну тенденцію щодо збільшення фельдшерсько-акушерських пунктів на 10,0 %. В цілому по області у 2014 р. кількість таких населених пунктів зменшилася на 1,2 в.п., тобто із 86,4 % у 2010 р. до 85,2 % у 2014 р. (рис. 3.4). Незважаючи на певні позитивні зрушення в окремих гірських районах сфера охорони здоров'я, медичного забезпечення населення гірського краю потребує особливої уваги з боку регіонального керівництва. Існує необхідність формування мобільних (пересувних) лабораторій, стоматологічних кабінетів тощо, які обслуговуватимуть гірських мешканців у віддалених куточках гірської місцевості, де проживають люди, а також профільних спеціалістів, які надаватимуть якісні лікувально-профілактичні послуги. З метою зміцнення здоров'я гірських мешканців доцільним є пропагування здорового способу життя на основі активізації сфери фізкультури і спорту не тільки для молоді, але й людей старшого покоління.

Рис. 3.4. Кількість сільських населених пунктів гірських районів Закарпатської області з чисельністю населення до 1000 жителів, у яких розташовані фельдшерсько-акушерські пункти [234, с. 422].

Розвиток гірських територіальних систем базується не тільки на матеріальному забезпеченні (добробуту), важливою для життєдіяльності населення є освітньо-культурна сфера, зокрема наявність соціально-культурної інфраструктури. Статистичні дані свідчать (див. Додаток Л), що станом на 1 січня 2015 р. у гірських районах налічувалося 167 од. масових та універсальних бібліотек, що порівняно з 2005 р. на 9,2 % (або на 17 од. менше). В цілому частка аналізованих бібліотек до середньообласного показника становить $\frac{1}{3}$. Книжковий фонд за досліджуваний період також має тенденцію до зменшення (на 17,2 %, або на 325,7 тис. примірників). На 7 од. зменшилися і заклади культури клубного типу (із 159 од. у 2005 р. до 152 од. у 2014 р.).

У 2014 р. у Закарпатській області діяли 15 музеїв, зокрема Закарпатський краєзнавчий музей, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, музей „Берегівщини”, Мукачівський історичний музей, Хустський краєзнавчий музей, Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокшая, Свалявський районний історичний музей, Мукачівська міська картинна галерея, приватний краєзнавчий музей „Срібна земля” ім. В. Тегзи, Виноградівський районний історичний музей, Затисянський музейний комплекс, Новоселицький сільський музейний комплекс, Історичний музей солекопалень смт. Солотвино, Краєзнавчий музей Тернавської сільської ради,

Народний історико-краєзнавчий музей ім. С. Вайди, Великобичківський історико-краєзнавчий музей [234, с. 433]. Значна частка їх знаходиться на території гірської місцевості.

Серед важливих властивостей території є її екологічна складова. Території гірської місцевості Закарпатської області, що належать до гірської системи Українських Карпат, здавна вважаються екологічно чистими, оскільки досліджувана місцевість менш насичена крупними промисловими підприємствами, автострадами забруднюючими навколишнє природне середовище, мають обмежену порізаність автострадами, низька розораність ґрунтів тощо. Однак дані статистики, з ряду показників щодо викидів забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря в гірських районах є неоднозначними (табл. 3.24). За всіма аналізованими показниками у 2014 р. порівняно з 2010 р. в цілому по гірській природно-економічній зоні відмічені позитивні тенденції щодо зменшення викидів забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря як за стаціонарними, так і пересувними джерелами забруднення. Так, обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря за стаціонарними джерелами забруднення у 2014 р. порівняно з 2010 р. зменшилися на 63,7 %, або на 2,3 тис. т, за пересувними джерелами забруднення відповідно 18,4 % та 2,6 тис. т.

Однак за стаціонарними джерелами забруднення обсяги викидів щодо середньообласного показника, за аналізований період, збільшилися на 7,3 в.п., тоді як за пересувними джерелами забруднення ситуація майже не змінилася. За досліджуваний період (2014 до 2010 р.) знизилася показники викидів діоксиду вуглецю: за стаціонарними джерелами на 72,4 %, а за пересувними – на 10,1 %. Крім цього, частка викидів діоксиду вуглецю за стаціонарними джерелами забруднення порівняно з середньообласним показником знизилася порівняно з 2010 р. на 21,4 в.п. (45,5 % у 2010 р. та 24,1 % у 2014 р.). Викиди забруднюючих речовин у розрахунку на одну особу у гірській місцевості, за стаціонарними джерелами забруднення, зменшилися на 2,5 кг (із 12,2 у 2010 р. до 9,7 у 2014 р.), однак порівняно з середньообласним показником викиди забруднюючих речовин залишаються високими (у 3,1 рази більше), оскільки в цілому по регіону у 2014 р. порівняно з 2010 р. відмічається різке зменшення викидів забруднюючих речовин (на 13,9 кг, або із 14,0 до 3,1 кг).

Таблиця 3.24

Викиди забруднюючих речовин та діоксиду вуглецю в атмосферне повітря стаціонарними та пересувними джерелами забруднення в розрізі гірських районів Закарпатської області *

Показники/ роки	Гірська природно-економічна зона (райони)						Разом по зоні	Довідково: Закарпатська область	Гірська природно- економічна зона, % до області
	Велико- березнянський	Воловецький	Міжгірський	Перечинський	Рахівський	Свалявський			
Обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, т									
<i>стаціонарними джерелами забруднення</i>									
2010	31,0	504,2	195,3	637,0	263,0	1739,5	3370,0	17626,4	19,1
2013	7,2	147,4	132,3	346,3	56,4	2237,5	2927,1	7657,9	38,2
2014	2,2	247,3	-	218,3	46,8	507,6	1022,2	3878,8	26,4
<i>пересувними джерелами забруднення</i>									
2010	1361,4	1254,4	2470,1	1674,2	4629,0	2890,5	14279,6	69673,8	20,5
2013	1191,6	1091,7	2180,5	1476,9	4023,4	2509,7	12473,8	61482,8	20,3
2014	1108,9	995,8	2036,9	1369,2	3811,4	2329,4	11651,6	56630,4	20,6
Крім того викиди діоксиду вуглецю, тис. т									
<i>стаціонарними джерелами забруднення</i>									
2010	0,0	69,4	0,0	0,0	5,5	36,6	111,5	244,8	45,5
2013	0,1	9,1	-	0,4	0,0	77,2	86,8	213,1	40,7
2014	-	7,7	-	0,5	0,0	22,6	30,8	127,9	24,1
<i>пересувними джерелами забруднення</i>									
2010	16,6	15,5	30,7	20,8	57,1	36,1	176,8	900,3	19,6
2013	15,6	14,8	29,5	19,6	54,0	33,8	167,3	858,8	19,5
2014	15,0	13,5	28,5	18,3	52,0	31,6	158,9	805,3	19,7
Викиди забруднюючих речовин у розрахунку на 1 особу, кг									
<i>стаціонарними джерелами забруднення</i>									
2010	1,2	20,6	4,0	20,5	3,0	32,0	12,2	14,0	87,1
2013	0,3	6,1	2,7	11,0	0,6	41,0	10,6	6,1	173,7
2014	0,1	10,2	-	6,9	0,5	9,3	9,7	3,1	312,9
<i>пересувними джерелами забруднення</i>									
2010	51,4	51,6	51,1	53,8	51,1	53,3	51,9	55,9	92,8
2013	45,0	44,9	45,3	46,8	43,9	46,0	45,0	49,0	91,8
2014	41,8	40,9	42,4	43,2	41,4	42,6	41,8	45,0	92,9
Викиди забруднюючих речовин у розрахунку на квадратний кілометр, кг									
<i>стаціонарними джерелами забруднення</i>									
2010	38	926	168	1009	138	2584	612	1382	44,3
2013	9	271	114	549	30	3325	532	600	88,6
2014	3	455	-	346	25	754	277	304	91,1
<i>пересувними джерелами забруднення</i>									
2010	1681,0	2306,0	2129,0	2653,0	2447,0	4295,0	2596,3	5463,0	47,5
2013	1471,0	2006,8	1879,7	2340,6	2126,5	3729,1	2267,9	4821,0	47,0
2014	1368,9	1830,5	1756,0	2169,8	2014,5	3461,2	2204,5	4440,6	49,6
Темп зростання (зменшення) викидів забруднюючих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення, %									
2010	70,5	45,6	56,2	90,5	104,4	108,4	x	82,2	x
2013	32,0	73,2	77,7	110,1	123,6	198,8	x	94,6	x
2014	30,1	167,9	-	63,1	83,0	22,7	x	50,7	x

*Розраховано за джерелом: [126, с. 121-136; 128, с. 114, 123-128; 234, с. 470, 472-473].

За пересувними джерелами забруднення також відмічено певне зменшення викидів. У розрахунку на квадратний кілометр у гірських районах у 2014 р. відмічається зниження викидів забруднюючих речовин як за стаціонарними (на 335 кг, або на 54,7 % порівняно з 2010 р.), так і за пересувними джерелами забруднення (відповідно 391,8 кг, або на 15,1 %).

Темпи зростання викидів забруднюючих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення у гірських районах (2014 р.) коливаються від 22,7 % у Свалявському районі і до 167,9 % у Воловецькому районі. Середньообласний показник становив 50,7 %. Отже, у Рахівському (83,1 %) та Перечинському (63,1 %), є порівняно досить високими. У Великоберезнянському районі взагалі відмічено різке зменшення темпів викидів забруднюючих речовин в атмосферу, оскільки у 2010 р. їх частка становила 70,5 %, а у 2014 р. – 30,1 %, що на 40,4 в.п. менше.

Дослідження підтверджує, що у гірській місцевості є всі сприятливі умови для розширеного відтворення, охорони і збереження екосистем з метою формування екологічно чистого середовища для життєзабезпечення гірських мешканців та рекреантів краю. Окремі науковці стверджують, що „... специфіка гірського рельєфу, ґрунтів, клімату, переважання лісового і лучного типу рослинності, дрібноконтурність угідь, характер розселення людських осель, традиції населення найбільш сприятливі для започаткування екологічних систем аграрного виробництва, напрацювання досвіду в його підзонах і субрегіонах. Все це разом узяте потребує переорієнтації аграрного виробництва з техногенних напрямів інтенсифікації на екологічно, економічно та соціально ефективні системи” [117, с. 243]. Поступове зменшення викидів забруднюючих речовин як за стаціонарними, так і за пересувними джерелами забруднення у гірському краї сприятиме оздоровленню довкілля і підтверджуватиме екологічний феномен не тільки гірської місцевості, але й регіону в цілому.

Господарська (економічна) властивість гірської території. Тенденції змін в економічній системі регіону характеризує індикатор валового регіонального продукту (ВРП). Оскільки у статистичному

щорічнику подана інформація щодо валового регіонального продукту в цілому по області, то ми не можемо здійснити аналіз цього показника в розрізі природно-економічних зон регіону (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Валовий регіональний продукт Закарпатської області*

Роки	У фактичних цінах		Індекси фізичного обсягу**	
	валовий регіональний продукт (ВРП), млн грн	ВРП у розрахунку на 1 особу, грн	валового регіонального продукту	ВВП (ВРП) у розрахунку на 1 особу
<i>Закарпатська область</i>				
2005	6700	5373	98,5	98,7
2006	8185	6576	106,6	106,8
2010	15299	12278	107,7	107,5
2011	18054	14455	104,7	104,5
2012	21404	17088	103,0	102,7
2013	21400	17044	100,6	-
<i>2013 р., % до:</i>				
2005	319,4	317,2	x	x
2012	99,9	99,7	x	x
<i>Довідково: Україна</i>				
2005	441452	9372	102,7	103,5
2010	1082569	23600	105,2	104,6
2012	1459096	32002	-	-
2013	1522657	33473	-	-
<i>2013 р., % до:</i>				
2005	344,9	357,1	x	x
2012	104,3	104,5	x	x

*Розраховано за джерелом: [234, с. 30; 227, с. 43]

** Характеризує зміну маси вироблених матеріальних благ (різнорідних) у поточному періоді порівняно з базисним, і показує, у скільки разів збільшилася вартість усієї продукції в результаті зміни тільки її фізичного обсягу, за винятком впливу цін.

Валовий регіональний продукт Закарпаття у 2013 р. (табл. 3.25) становив 21,4 млрд. грн, що у 3,2 рази більше за показник 2005 р. Такі ж тенденції стосуються і валового регіонального продукту в розрахунку на 1 особу, де відмічено темпи зростання ВРП у 2012 р. у 3,2 раза (або на 11,7 тис. грн). Індекси фізичного обсягу ВРП у розрахунку на 1 особу в аналізованому (2013) році дещо вищі порівняно з ВРП загалом. В Україні в цілому також відмічені позитивні тенденції стосовно зростання ВРП за останні роки.

Вигідне прикордонне розташування Закарпатської області сприяє залученню прямих іноземних інвестицій (табл. 3.26).

Таблиця 3.26

Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на початок року; млн дол. США)

Адміністративні райони	1996	2011	2013	2014	2015
<i>Гірська природно-економічна зона</i>					
Великобerezнянський	0,1	18,4	22,1	22,2	21,0
Воловецький	-	1,7	1,8	1,8	1,7
Міжгірський	-	5,2	5,1	0,2	0,1
Перечинський	0,5	5,5	5,3	4,5	3,1
Рахівський	0,2	30,5	4,2	4,2	4,0
Свалявський	0,3	19,3	21,9	23,3	16,5
Разом по зоні:	1,1	80,6	60,4	56,1	46,4
<i>Довідково:</i>					
Низинна	12,1	260,5	326,6	362,3	315,1
Передгірна	4,8	23,2	19,4	18,8	14,9
По області	18,0	364,4	406,4	437,5	376,6
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>					
Низинна	67,2	71,5	80,4	82,8	83,7
Передгірна	27,7	6,4	4,8	4,4	4,0
Гірська	6,1	22,1	14,8	12,8	12,3

*Розраховано на основі Додатку М.

За досліджуваний період (2014 до 1996 р.) обсяги прямих іноземних інвестицій у гірські райони збільшилися. Якщо станом на 1 січня 1996 р. такі інвестиції становили 1,1 млн дол. США, то станом на 01.01.2015 р. їх обсяг становив 46,4 тис. дол. США (тобто у 42,2 рази). Частка прямих іноземних інвестицій спрямованих у гірські райони за аналізований період зросла на 6,2 в.п., тобто з 6,1 до 12,3 % до загального показника по області. Найвищою є частка інвестицій спрямованих у економіку Великобerezнянського району (21,0 тис. дол. США, або 45,2 % до середньорайонного рівня), друге місце належить Свалявському району (16,5 тис. дол. США, або 35,6 %) і третє з суттєвою різницею в обсягах – Перечинському району (3,1 тис. дол. США, або 6,7 %). Найнижчою є частка спрямованих інвестицій у Міжгірський район – 0,1 тис. дол. США, або всього 0,2 %.

За період 2000-2014 рр. відмічено значне зростання обсягів експорту та імпорту товарів в цілому по гірській природно-економічній зоні

регіону. Аналіз показників табл. 3.27 свідчить, про неоднозначні тенденції змін щодо зовнішньої торгівлі товарами в розрізі гірських районів області.

Таблиця 3.27

Зовнішня торгівля товарами в розрізі гірських районів Закарпатської області*

Показники/роки	Гірська природно-економічна зона (райони)						Разом по зоні	Довідково: Закарпатська область
	Велико- березнянський	Воловецький	Міжгірський	Перечинський	Рахівський	Свалявський		
<i>Експорт товарів, тис. дол. США</i>								
2000	3734	1007	2371	215	14372	1209	22908	215296
2010	9319	9029	6120	29569	6591	20268	80896	1156645
2014	16238	6637	4380	29664	16991	46045	119955	1382796
<i>Темп зростання (зменшення) обсягів експорту товарів, % до попереднього року</i>								
2000	х	х	х	х	х	х	х	х
2010	129,3	77,6	106,0	107,6	65,0	120,4	х	123,7
2014	105,1	117,1	113,8	88,1	104,1	160,0	115,7	106,4
<i>Питома вага району (природно-економічної зони) в загальному обсязі експорту товарів, %</i>								
2000	1,7	0,5	1,1	0,1	6,7	0,6	10,6	х
2010	0,8	0,8	0,5	2,6	0,6	1,7	7,0	х
2014	1,2	0,5	0,3	2,1	1,2	3,3	8,7	х
<i>Імпорт товарів, тис. дол. США</i>								
2000	1455	941	2871	1445	1084	244	8040	183903
2010	4797	7881	3727	13870	487	14421	45183	1348604
2014	7887	5505	1960	22779	1763	36775	76669	1734557
<i>Темп зростання (зменшення) обсягів імпорту товарів, % до попереднього року</i>								
2000	х	х	х	х	х	х	х	х
2010	113,4	78,3	101,6	123,2	39,7	156,0	х	141,5
2014	104,9	112,0	113,6	166,5	129,9	118,7	127,4	84,1
<i>Питома вага району (природно-економічної зони) в загальному обсязі імпорту товарів, %</i>								
2000	0,8	0,5	1,6	0,8	0,6	0,1	4,4	х
2010	0,4	0,6	0,3	1,0	0,0	1,1	3,3	х
2014	0,4	0,2	0,1	0,7	0,1	1,5	2,9	х
<i>Коефіцієнт покриття експортом імпорту товарів</i>								
2000	2,56	1,07	0,82	0,15	13,26	4,95	2,84	1,17
2010	1,94	1,15	1,64	2,13	13,53	1,41	1,79	0,70
2013	2,05	1,20	2,23	1,30	9,64	1,25	1,56	0,78

* Розраховано на основі Додатку Н (табл. Н 1).

Найвищі, темпи зростання, за період 2014 порівняно з 2000 р., відмічені у Перечинському районі (138,0 рази), Свалявському (38,1 рази) та Воловецькому районі (6,6 рази), і навпаки найнижчі – у

Великобerezнянському (4,3 рази), Міжгірському (1,8 рази) та Рахівському районі (1,2 рази). В цілому по гірській природно-економічній зоні зростання показників щодо експорту товарів за аналізований період становило 5,2 рази, по регіону в цілому – 6,4 рази. У 2014 р. найвищою у загальному обсязі експорту товарів була частка Свалявського району (3,3 %), друге місце належало Перечинському (2,1 %) і третє – Рахівському і Великобerezнянському району (1,2 %), і навпаки найнижчою – Міжгірського (0,3 %) та Воловецького (0,5 %). Аналогічними були показники й щодо темпів зростання обсягів експорту товарів порівняно з попереднім роком.

Відмінними є тенденції щодо показника імпорту товарів у розрізі гірських районів. Так, за аналізований період (2014 до 2000 р.) зростання імпорту товарів відмічено у Свалявському районі (150,7 рази), Перечинському (15,8 рази) та Воловецькому і Великобerezнянському районах більш як 5,0 рази.

В цілому по гірській природно-економічній зоні за досліджуваний період відмічено зростання імпорту товарів у 7,5 рази, для порівняння 13,4 рази по регіону. У 2013 р. найвищою в загальному обсязі імпорту товарів була частка Свалявського району (1,5 %), і найнижчою – Міжгірського і Рахівського районів (0,1 %). Порівняльний аналіз 2013 до 2012 р. свідчить про найвищі темпи зростання обсягів імпорту товарів у Свалявському районі (133,1 %), Перечинському (132,5 %), Міжгірському (108,7 %) та Великобerezнянському районі (103,9 %). Найнижчі відповідно у Рахівському (68,8 %) та Воловецькому (86,5 %) районах. За коефіцієнтом покриття експортом імпорту товарів першість у 2014 р. належала Рахівському району (9,64), у Міжгірському та Великобerezнянському районах коефіцієнт перевищував 2,0. В цілому по гірській природно-економічній зоні коефіцієнт становив 1,56, а по регіону 0,78.

Здійснити порівняльний аналіз показників щодо зовнішньої торгівлі послугами в розрізі гірських районів досить складно, оскільки відповідно до Закону України „Про державну статистику” інформаційні дані мають конфіденційний характер (див. Додаток Н, табл. Н 2).

Таким чином, в гірській природно-економічній зоні, як підтверджує дослідження, найбільша частка сіножатей, пасовищ, а також полонин, що

створює сприятливі умови для розвитку тваринництва м'ясного напрямку та виробництва екологічно чистої продукції на підприємствах переробної і харчової промисловості. Тут же зосереджені найбільші експлуатаційні запаси лісових, грибних і ягідних ресурсів, мінеральних і прісних вод, які є важливою сировинною базою для переробних підприємств області. Формування стратегії соціально-економічного розвитку регіону, зокрема Закарпатської області, вибір механізмів управління розвитком гірських територіальних систем необхідно здійснювати з урахуванням їх кліматичних та ресурсних можливостей, забезпечивши при цьому гармонійний розвиток економічної, соціальної та екологічної сфер.

3.3. Фінансова складова розвитку гірських територіальних систем регіону

Складна соціально-економічна та екологічна ситуація формування перспективного розвитку гірських територіальних систем зумовлена не тільки специфічними умовами гірської місцевості, що безпосередньо впливає на життєзабезпечення гірських мешканців, але й загостренням проблемних питань реформування економічної системи країни та виходу її із затяжної економічної кризи.

Актуалізація щодо сприяння розвитку гірських територіальних систем зумовлена недостатністю фінансової підтримки як з боку державних, так і місцевих органів влади. У нинішніх умовах господарювання і життєзабезпечення населення гірської місцевості виникає необхідність формування державної фінансової гірської політики, що враховуватиме властивості і проблемні питання розвитку окремо взятої гірської території, оскільки нині на відмічених територіях майже не ведеться будівництво доріг з твердим покриттям, об'єктів інженерного облаштування, комунально-побутового та соціально-культурного призначення. При цьому відбувається значний відтік сільської молоді у міста, ближнє і далеке зарубіжжя. Погіршується технічно-економічна безпека. Деградація сільських територій, зокрема і гірських підриває життєдіяльність не тільки селян, а й усього суспільства [64, с. 7].

Багатогранність проблемних питань досліджуваних територій зумовили формування різних точок зору щодо забезпечення збалансованого розвитку гірської місцевості. Так, теоретичним та прикладним аспектам формування перспективного розвитку гірських територій, зокрема фінансовій підтримці їх забезпечення присвячені роботи науковців і вчених економістів – В. Кравціва, М. Лендела, О. Павлова, та інших.

Окремі науковці відмічають [45, с. 190-191; 16], що сучасна державна фінансова політика здійснюється в площині надання міжбюджетних трансфертів, тобто фактично держава проводить фінансування витрат органів влади на місцях за рахунок надання різного роду дотацій, трансфертів, субвенцій тощо, а повинна кардинально змінити об'єкти інвестування, ними повинні бути суб'єкти господарювання та населення, що здійснюють власну діяльність і проживають у гірській місцевості. При цьому важливо усунути механізм посередництва, де, як правило, залишається лєвова частка фінансових ресурсів, що надходять до гірського краю. І ще на чому наголошують науковці, і з думкою яких ми погоджуємося, що державна регіональна та бюджетна політика через систему трансфертів не повинна „замикатися” на вирівнюванні соціально-економічного розвитку окремих територій, а спрямовуватися на підтримку їх „точок зростання”, оскільки обмеження бюджетної спроможності держави може призвести лише до „вирівнювання державою всіх у бідності”, а доцільним є саме створення сприятливого інвестиційного клімату на гірських територіях. Крім цього, дотації вирівнювання не є дієвим інструментом подолання депресивності гірських районів, оскільки вони спрямовані на подолання диспропорцій лише у фінансуванні поточних потреб, тому доцільним є надання цільових субвенцій на реалізацію інвестиційно-інноваційних програм розвитку проблемних територій.

Фінансова складова щодо підтримки, з метою розвитку і подолання депресивності територій, обґрунтована у Законі України „Про стимулювання розвитку регіонів” (стаття 12 „Фінансування стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій”), де відмічено, що [185]:

- обсяги фінансування реалізації угод щодо регіонального розвитку та виконання програм подолання стану депресивності територій щорічно

передбачаються у проектах державного бюджету України та рішеннях про місцеві бюджети відповідними бюджетними програмами;

- фінансове забезпечення реалізації угод щодо регіонального розвитку та виконання програм подолання депресивності територій за необхідності щорічно уточнюється після набрання чинності Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та затвердження відповідних місцевих бюджетів;

- сума коштів, що передбачається на фінансування всіх програм подолання депресивності територій протягом одного року з державного бюджету, не може бути меншою, ніж, 0,2 відсотка дохідної частини державного бюджету за відповідний період;

- під час визначення обсягів коштів, призначених для стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій, не враховуються суми дотацій, вирівнювання та субвенцій, що спрямовуються на виконання органами місцевого самоврядування власних та наданих законом повноважень органів виконавчої влади, а також кошти, що спрямовуються згідно із законодавством на ліквідацію наслідків надзвичайних екологічних ситуацій, техногенних катастроф та стихійного лиха.

Необхідність формування результативної фінансової політики щодо сприяння розвитку гірських територій окреслено і в проекті Закону України „Про розвиток гірських територій в Україні” [182], через: 1) надання окремих субвенцій місцевим бюджетам на розвиток гірських територій; 2) фінансування інвестиційних проектів безпосередньо з державного бюджету в рамках інших програм; 3) фінансування з обласних бюджетів в частині бюджету розвитку; 4) залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, коштів міжнародних фондів і організацій; 5) участь у проектах публічно-приватного партнерства з соціально-культурного розвитку гірських територій, розвитку інфраструктури тощо; 6) участь у спільних міжнародних проектах транскордонної співпраці із захисту довкілля та екологічно збалансованого розвитку гірських територій, соціального та культурного розвитку, розбудови інфраструктури тощо.

Так, для розвитку гірських територій Закарпатської області визначено частку до загального обсягу коштів субвенцій в розмірі 33 %,

що має на меті допомогу місцевим бюджетам і має цільове призначення, а саме сприяння розвитку гірської місцевості.

Ми погоджуємося з думкою науковців [123], що нині виникає необхідність програмно-планового підходу до вирішення проблемних питань розвитку гірських територіальних систем, що зумовлено важливістю і множинністю функцій, які вони реалізують, а також їх місцем і роллю в структурі регіонального господарства й економічного розвитку Закарпаття в цілому. Це є відправною точкою у розумінні сутності проблемних питань і перспективних напрямів розвитку гірського села, необхідності збереження його самобутності та самоідентифікації. Виникає гостра потреба аналізу ключових функцій, що їх виконують гірські території в умовах економічної трансформації регіонального господарства. При цьому важливим є формування механізмів фінансової підтримки розвитку економіки гірських сіл, місцевого самоуправління, територіальних громад, ініціативних сільських лідерів через надання державних субсидій для розвитку дрібнотоварного виробництва, формування матеріально-технічної і кормової бази господарств населення, фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, а також пріоритетний розвиток у сільській місцевості доріг, комунікацій і засобів зв'язку. Доцільним є запровадження спеціального режиму господарювання та інвестиційної діяльності на гірських територіях шляхом створення сприятливих для цього умов. Важливим є також створення системи грантового заохочення ініціатив сільських громад з метою благоустрою поселень, розвитку фізичної культури і спорту, дитячого і молодіжного дозвілля, народного мистецтва і творчості, збереження місцевої культурної й історичної спадщини, довкілля.

У формуванні Концепції сталого розвитку гірських територій Закарпаття як складової Державної програми розвитку Українських Карпат, на нашу думку, доцільним є більш чітке акцентування уваги на забезпеченні екологічної складової формування збалансованого розвитку досліджуваних територій, оскільки Закарпатська область має унікальні можливості розвитку рекреаційно-туристичного комплексу, а також надання послуг у санаторно-оздоровчій сфері.

Статистичні дані свідчать про недостатність фінансової підтримки гірських територій Закарпатської області, що відслідковується за обсягом капітальних інвестицій, як господарських операцій, що передбачають придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, інших основних засобів і нематеріальних активів, що підлягають амортизації відповідно до норм Податкового Кодексу [91]. Відмітимо, що з 2012 р. капітальні інвестиції обліковуються по підприємствах-юридичних особах за їх основним видом економічної діяльності та територією місцезнаходження (юридичною адресою).

Капітальні інвестиції є важливим чинником активізації економічного розвитку гірських територій, які сприяють оновленню і модернізації основних засобів, впровадженню інноваційних технологій тощо. Обсяги капітальних інвестицій фактично освоєних у процесі діяльності суб'єктів господарювання у гірських районах області відображають показники табл. 3.28.

Таблиця 3.28

Капітальні інвестиції в гірську природно-економічну зону Закарпатської області*

(у фактичних цінах; млн грн)

Адміністративні райони	2010	2011	2012	2013	2014	Припадає на одну особу, грн				
						2010	2011	2012	2013	2014
<i>Гірська природно-економічна зона</i>										
Велико-березнянський	23,6	30,8	17,9	12,3	21,7	883,9	1157,9	672,9	460,7	811,2
Воловецький	17,8	27,5	28,3	22,5	22,1	729,5	1122,4	1155,1	918,4	900,9
Міжгірський	33,7	58,6	54,9	42,9	46,1	700,6	1220,8	1143,8	891,7	962,3
Перечинський	38,9	47,6	49,6	30,9	86,2	1238,9	1511,1	1569,6	968,6	2693,1
Рахівський	82,9	108,8	73,5	82,9	94,8	913,0	1193,0	802,4	902,1	1027,5
Свалявський	76,1	90,7	96,1	78,7	91,9	1419,8	1689,0	1786,2	1460,1	1702,9
Разом по зоні:	273,0	364,0	320,3	270,2	362,8	992	1320	1158	975	1305,9
<i>Довідково:</i>										
Низинна	1509,3	2207,9	1913,9	1894,4	1756,5	2643	3856	3333	3292	3046,3
Передгірна	423,1	480,0	501,9	481,2	519,4	1062	1202	1253	1199	1291,1
Закарпатська область	2205,4	3051,9	2736,1	2645,8	2638,7	1774	2449	2189	2112	2101,9
<i>Гірська, % до природно-економічних зон області</i>										
Низинна	18,1	16,5	16,7	14,3	20,6	37,5	34,2	34,7	29,6	42,8
Передгірна	64,5	75,8	63,8	56,2	66,6	93,4	109,8	92,4	81,3	101,1
Область в цілому	12,4	11,9	11,7	10,2	13,7	55,9	53,9	52,9	46,2	62,1

*Розраховано на основі Додатку П.

Аналіз показників дає підстави стверджувати, що у 2014 р. найменша сума капітальних інвестицій була освоєна саме в межах гірських територій – 362,8 млн грн, або 20,6 %, однак в розрахунку на одну особу найменше інвестицій припало на передгірну природно-економічну зону (1291,1 грн). На мешканців гірського краю припало 1305,9 грн капітальних інвестицій в розрахунку на одну особу.

Найвищий показник освоєння капітальних інвестицій припадає на низинну природно-економічну зону, де ця сума становила 1756,5 млн грн, або 66,5 %, на одну особу припадало більш як 3,0 тис. грн. Друге місце щодо використання капітальних інвестицій належить передгірній природно-економічній зоні, відповідно 519,4 млн грн, 19,7 % і майже 1,2 тис. грн припадає на 1 особу. Таким чином на гірські райони за аналізований період (2014 до 2010 р.) припадало найменше обсягів інвестицій порівняно з низинною і передгірною природно-економічними зонами, частка гірських районів у 2014 р. коливалася від 5,6 до 25,3 %, тобто спрямування капітальних інвестицій в економічний розвиток гірських районів за досліджуваний період майже не змінилося. Аналогічними є тенденції й у розрахунку обсягів інвестицій на одну особу. Аналіз показників ще раз підтвердив, що території гірської місцевості фінансуються за залишковим методом.

За період 2005-2014 рр. відмічено позитивні тенденції щодо прийняття в експлуатацію житлових будівель у гірському краї (табл. 3.29).

Якщо у 2005 р. житлових будівель у гірських районах було прийнято в експлуатацію 205 од., то у 2014 р. їх кількість становила 281 од., що на 37,0 % більше порівнюваного року, у сільській місцевості відповідно 182 проти 88 од., що у 2,1 рази більше. Найбільша частка припадає на Рахівський район, де було прийнято в експлуатацію 111 житлових будівель, або 39,5 % до середнього показника по гірській природно-економічній зоні в цілому, і на 82,0 % більше стосовно 2005 р. Друге місце належить Міжгірському району (59 од., або 21,0 %, і майже у 4,2 рази більше порівняно 2005 р.), однак порівняно з попереднім роком (2013) на 10 од. менше.

Таблиця 3.29

Прийняття в експлуатацію житлових будівель у гірській природно-економічній зоні Закарпатської області*

(од.)

Райони і міста	2005		2010		2012		2013		2014	
	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості
<i>Гірська природно-економічна зона</i>										
Великоберезнянський	24	7	16	9	16	15	11	5	12	4
Воловецький	21	6	13	8	29	20	29	21	26	21
Міжгірський	14	8	18	13	49	38	69	47	59	47
Перечинський	22	17	17	12	18	11	18	13	28	22
Рахівський	61	26	83	33	48	30	104	61	111	55
Свалявський	63	24	36	12	43	21	42	25	45	33
Разом по зоні:	205	88	183	87	203	135	273	172	281	182
<i>Довідково:</i>										
Низинна	502	220	615	350	720	361	645	344	628	334
Передгірна	455	256	602	431	556	386	622	453	604	461
По області	1162	564	1400	868	1479	882	1540	969	1513	977
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>										
Низинна	43,2	39,0	43,9	40,3	48,7	40,9	41,9	35,5	41,5	34,2
Передгірна	39,2	45,4	43,0	49,7	37,6	43,8	40,4	46,8	39,9	47,2
Гірська	17,6	15,6	13,1	10,0	13,7	15,3	17,7	17,7	18,6	18,6

*Розраховано на основі Додатку Р (табл. Р 1).

На третьому місці Свалявський район (45 од., або 16,0 % до підсумку), однак порівняно з 2005 р. показник 2014 р. знизився на 28,6 %, або на 18 од. Найнижчою є частка прийнятих в експлуатацію будівель у Великоберезнянському районі, вона становить всього 4,3 % до підсумку, або 12 будівель, порівняно з 2005 р. зниження становить 50,0 %, або на 12 од. менше. Однак порівняно з середньообласними показниками частка гірської природно-економічної зони є найнижчою і становила у 2014 р. 18,6 %. Аналогічними є і тенденції змін за аналізований період і в сільській місцевості. Статистичні дані щодо прийнятих в експлуатацію житлових площ у гірських районах Закарпатської області відображені у табл. 3.30.

Прийняття в експлуатацію житла у гірських районах Закарпатської області*

(тис.м²; загальної площі)

Природно-економічні зони	2000	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Гірська природно-економічна зона</i>						
Великобerezнянський	2,4	5,2	3,3	2,8	2,6	2,7
Воловецький	2,6	3,9	3,0	5,6	6,0	6,3
Міжгірський	6,8	1,9	2,9	10,8	11,2	9,4
Перечинський	1,8	4,0	2,8	5,2	3,3	4,4
Рахівський	20,2	10,0	14,6	10,4	19,9	18,5
Свалявський	6,5	11,7	6,9	9,2	10,5	14,1
Разом по зоні:	40,3	36,7	33,5	44,0	53,5	55,4
<i>Довідково:</i>						
Низинна	88,1	122,2	156,4	212,1	205,1	220,3
Передгірна	84,9	73,1	94,8	110,2	121,6	119,5
По області	213,3	232,0	293,3	366,3	380,2	395,2
Природно-економічні зони, % до області						
Низинна	41,3	52,7	53,3	57,9	53,9	55,7
Передгірна	39,8	31,5	32,3	30,1	32,0	30,2
Гірська	18,9	15,8	11,4	12,0	14,1	14,1

*Розраховано на основі Додатку Р (табл. Р 2).

За 15-річний період (2014-2000 рр.) зростання прийнятих в експлуатацію житлових площ у гірській природно-економічній зоні становив 37,5 %, або на 15,1 тис. м² загальної площі (із 40,3 у 2000 р. до 55,4 тис. м² у 2014 р.). Як і за попереднім показником (табл. 3.30) прийнятих в експлуатацію житлових будівель, так і за показником прийнятих в експлуатацію житлових площ в розрізі гірських районів у 2014 р. тенденції є аналогічними. Першість належить Рахівському району – 18,5 тис. м², або 33,4 % до показника по гірській природно-економічній зоні в цілому та 4,7 % до середньообласного показника. Друге місце займає Свалявський район відповідно 14,1 тис. м², або 20,9 та 2,9 %. Міжгірському району належить третє місце – відповідно 10,5 тис. м², або 25,4 та 3,6 %. Серед природно-економічних зон Закарпатської області гірська має найнижчу частку (14,1 %), порівняно з 2000 р. вона знизилася на 4,8 в.п.

Тенденції щодо зниження інвестицій в основний капітал, де в обсяг інвестицій включалися витрати на капітальне будівництво, придбання машин та обладнання, інструменту, інвентарю, транспортних засобів та інші основні засоби відмічалися й до 2012 р. (за 2014 р. Головне управління статистики у Закарпатській області дані по інвестиціям в основний капітал не подавало) [233, с. 155]. Статистичні дані за період 2000-2012 рр. свідчать, що $\frac{2}{3}$ спрямованих інвестиційних ресурсів у розширене відтворення основного капіталу належало низинній природно-економічній зоні, загальна земельна площа якої становить менше $\frac{1}{4}$ (24,6 %) території області, а у гірську та передгірну природно-економічні зони, площа яких становить 75,4 %, або $\frac{3}{4}$ території області, у 2012 р. було спрямовано тільки 27,1 % досліджуваних інвестицій, з них у гірську всього 11,4 %.

Відмічені негативні тенденції змін, на нашу думку, пов'язані із зменшенням кількості населення, що проживає у гірській місцевості (див. Додаток Д). У такій ситуації потрібно актуалізувати розвиток гірської місцевості, можливо надаючи молодим сім'ям пільгові кредити для будівництва власного житла, започаткування власної справи, що в перспективі сприятиме підвищенню привабливості і активізації гірських територіальних систем.

Дослідження підтверджує, що за останні 14 років у Закарпатській області кількість сільських населених пунктів не змінилася (579 од.), на відміну від України в цілому. Якщо станом на 1 січня 2002 р. кількість сільських населених пунктів по країні налічувалося 28619, то станом на 1 січня 2015 р. – 28388 од., що на 231 сільських населених пунктів менше. До речі тільки за один рік (2014) з карти України зникло 9 сіл (у 2013 р. їх налічувалося 28397 од.) [224, с. 29; 227, с. 24; 234, с. 293; 235, с. 25]. Однак незважаючи на позитивну тенденцію у Закарпатській області щодо незмінної кількості населених пунктів в цілому, ситуація щодо гірських районів потребує суттєвої фінансової підтримки з боку держави, органів місцевого самоврядування.

У проекті з регіонального врядування та розвитку обґрунтовано необхідність державної фінансової підтримки регіонального розвитку

[59], де пріоритетним визначено принцип загальнодержавної підтримки і здійснення фінансування передусім за рахунок спеціальних субвенцій, як форми грошової допомоги, тобто міжбюджетного трансферту місцевим бюджетам із державного, яка має цільове спрямування. При цьому завданням місцевої влади повинно бути чітке окреслення цілі призначення такої допомоги.

Для гірських територіальних систем Закарпатської області з метою раціонального використання фінансових ресурсів доцільним є виокремлення пріоритетних видів економічної діяльності, що в подальшому сприятиме безпомилковому розподілу наданих субвенцій. Важливим при цьому є врахування властивостей гірських територій, де до пріоритетних видів діяльності відносяться передусім рекреація, туризм, аграрна сфера, діяльність якої спрямовуватиметься для виробництва органічної продукції, що може надати сфері туристичного бізнесу додаткової привабливості. Це ж стосується і сфери лісового господарства, передусім у задіянні ресурсів побічного користування лісом, а також відродження і перспективного розвитку традиційних сільських ремесел, в тому числі і давно забутих, що з часом може сприяти підвищенню самозайнятості населення у гірській місцевості.

Фінансова підтримка розвитку територій, в тому числі й гірських зумовлюється формуванням виваженої державної регіональної політики. Так, у Законі України „Про засади державної регіональної політики” обґрунтовано фінансове забезпечення державної регіональної політики з виокремленням механізмів її фінансування (ст. 20). Зокрема визначено, що фінансове забезпечення відміченої політики здійснюється відповідно до [173]: Бюджетного та Податкового кодексів України; міжбюджетних трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам; об'єднання на договірній основі фінансових ресурсів суб'єктів регіональної політики, державних та приватних партнерів на принципах здійснення державно-приватного партнерства, міжнародних інституцій; капітальних видатків державного бюджету; державних цільових програм, у тому числі програм подолання депресивності територій; угоди щодо регіонального розвитку; програм і заходів, включаючи інвестиційні програми (проекти), що

реалізуються за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку.

При цьому джерелами фінансування державної регіональної політики (ст. 21) виступають: кошти Державного бюджету України, зокрема державного фонду регіонального розвитку; кошти місцевих бюджетів; благодійні внески; кошти міжнародних організацій; кошти з інших джерел, не заборонених законодавством. Аналогічно, відмічено й у Законі України „Про стимулювання розвитку регіонів”, що фінансування стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій здійснюється за рахунок коштів, передбачених на цю мету в законах України про Державний бюджет України та рішеннях про місцеві бюджети значення та районні бюджети) на відповідні роки, та інших джерел відповідно до законодавства.

У Законі України „Про внесення змін до Закону України „Про стимулювання розвитку регіонів” чітко відмічено [169], що депресивним може бути визнано: сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи.

Статистичні дані свідчать, що гірські території Закарпатської області за окремими показниками також відносяться до депресивних. Так, щільність сільського населення гірської природно-економічної зони, за період 2010-2015 рр., була найнижчою (в межах 35,2 осіб на 1 км²) порівняно з передгірною (79,7 осіб на 1 км²), низинною (84,6 осіб на 1 км²), а також з середньообласним показником (61,9 осіб на 1 км²). Найнижчим є і коефіцієнт природного приросту, відповідно 25,5; 44,6 та 29,9 (див. Додаток С). Рівень середньомісячної заробітної плати у гірських районах знаходиться на другому місці і коливається від 2372 до 2849 грн/особу, оскільки у передгірній природно-економічній зоні цей показник є найнижчим (коливається від 2173 до 2596 грн), а в низинній

найвищим (коливається від 2294 до 3111 грн) в межах регіону [125, с. 24-26; 128, с. 74; 198, с. 39; 227, с. 23-24]. Однак, у статистичних щорічниках відсутня інформація щодо показника обсягу реалізованої сільськогосподарської продукції та частки зайнятих у сільському господарстві в розрізі природно-економічних зон регіону. Натомість, дослідження свідчать, що із 521,4 тис. осіб, зайнятих в усіх видах економічної діяльності Закарпатської області, у промисловості працювало 59,5 тис. осіб (11,4 % до підсумку), зменшення порівняно з 2013 р. становить 1,7 %, або 0,8 тис. осіб, у сільському, лісовому і рибному господарстві працювало 129,4 тис. осіб (24,8 %), порівняно з попереднім роком (2013) зменшення становить відповідно 5,9 %, або 8,1 тис. осіб [234, с. 318]. В Україні в аналізованому році із 20,2 млн зайнятого населення на промисловість припало 16,0 % такого населення, а на сільське лісове та рибне господарство – 17,1 %. Отже, і за цим критерієм Закарпаття є депресивним регіоном України [235, с. 342].

У статистичному щорічнику Закарпаття подана інформація щодо обсягу реалізованої продукції (товарів і послуг) підприємствами малого бізнесу та в цілому по підприємствами (див. Додаток Е). Найнижчими є показники передгірної природно-економічної зони (2014 р.), де малими підприємствами реалізовано продукції (товарів і послуг) на одну особу 3890,4 грн (в цілому по підприємствам зони – 1565,1 млн грн). Друге місце займає гірська зона – 8235,7 грн (відповідно 2287,9 млн грн) і найвищий показник належить низинній природно-економічній зоні – 11171,8 грн (в цілому 31035,2 млн грн).

Відмічені вище показники, на нашу думку, підтверджують депресивність гірських районів, і тому потребують особливої уваги і підтримки з боку владних структур і органів місцевого самоврядування. Однак, ця підтримка як уже відмічалось вище, не повинна спрямовуватися тільки на вирівнювання соціально-економічного розвитку території, а передусім повинна стосуватися „точок зростання”, зокрема цю роль можуть виконувати цільові субвенції, з метою реалізації інвестиційно-інноваційних програм, або ж субвенції спрямовані на забезпечення збалансованого розвитку території (регіону), що сприятимуть виходу

гірських районів із депресивного стану і формуватимуть їх перспективний розвиток. Важливим при цьому є:

- зростання відповідальності органів місцевого самоврядування у процесі виконання власних функцій;
- розширення дохідної частини окремої території (регіону), підвищення контролю за процесом реалізації програм розвитку гірської місцевості.

Державна фінансова підтримка регіонального розвитку, зокрема гірських територій повинна базуватися на проведеному моніторинговому оцінюванні тенденцій розвитку гірської місцевості з метою виділення необхідних коштів для забезпечення його перспективного зростання. Фінансове сприяння розвитку гірських територіальних систем повинно відбуватися також за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку.

У статті 22 Закону України „Про засади державної регіональної політики” [173] обґрунтовано особливості фінансування за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку, що безпосередньо відноситься і до гірських районів, як важливої територіальної складової окремих регіонів. У законі зокрема відмічено, що таке фінансування може здійснюватися на умовах інвестування, за умови надання гарантій, на безповоротній основі у вигляді грантів.

При цьому фінансування регіонального розвитку, в тому числі й гірських територій повинно базуватися на принципах відповідності Державній стратегії регіонального розвитку України, відповідній регіональній стратегії розвитку та планам заходів з їх реалізації; конкурсного відбору програм (проектів) регіонального розвитку; ефективності використання залучених ресурсів; спроможності об’єктів та суб’єктів, на фінансування яких залучаються кошти державного фонду регіонального розвитку, самостійно забезпечувати подальше власне фінансування або утримуватися за рахунок коштів місцевих бюджетів; адекватної фінансової та іншої участі органів місцевого самоврядування, на території юрисдикції чи в інтересах яких реалізуються відповідні заходи, програми чи проекти; неупередженого розподілу коштів державного фонду регіонального

розвитку з урахуванням рівня соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Результати оцінювання відміченого соціально-економічного рівня розвитку гірської території, як ми вже й відмічали повинні бути основою виділення коштів для забезпечення збалансованого розвитку гірської місцевості і підвищення добробуту гірських мешканців.

Обсяги фінансування реалізації угод щодо регіонального розвитку та виконання програм подолання стану депресивності територій, як відмічено у Законі України „Про стимулювання розвитку регіонів” (ст. 12), щорічно передбачається у проектах державного бюджету України та рішеннях про місцеві бюджети відповідними бюджетними програмами, і при необхідності уточнюється після набрання чинності Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та затвердження відповідних місцевих бюджетів [185].

З метою активізації фінансової підтримки з різних джерел фінансування необхідним є долучення і гірських територій з метою надання їм фінансової допомоги, що спрямовується на розвиток депресивних територій в межах прикордонного і транскордонного співробітництва з Євросоюзом. До прикладу, така допомога (макрофінансова та гуманітарна) була надана Україні та її регіонам (2007 р.), зокрема депресивним територіям (в тому числі гірським) у межах програми TACIS (*Technical Assistance to the Community of Independent States*) та СВС, що передувала TACIS і була передбачена на період 2000-2006 рр. Позитивним у відміченій програмі було спрямування фінансових коштів на розвиток малих і мікропроектів, зокрема для фінансування [80]:

- малих проектів (*Small Program Facility SPF*) було виділено грант в межах 100-200 тис. євро, із максимальною його тривалістю – до 18 місяців, і передбачало 20 % співфінансування;

- мікропроектів (*Micro Program Facility MPF*) було виділено грант Європейської Комісії в межах 50-100 тис. євро, із максимальною тривалістю – до шести місяців, і 20 % співфінансуванням.

Закарпаття, як прикордонний регіон, що входить до Карпатського єврорегіону має значний досвід у реалізації фінансових проектів у межах

програми TACIS CBC, що реалізовувалися у сфері капітального будівництва, охорони навколишнього природного середовища, облаштуванні контрольно-пропускних пунктів на прикордонних територіях України.

В межах Європейського інструменту сусідства і партнерства, програма ENPI CBC була розрахована на період 2007-2013 рр. і передбачала зростання фінансової допомоги для її партнерів на 32 % більше ніж попередня програма TACIS [81]. Сутність відміченої програми зумовлювалася сприянням у напрямі забезпечення сталого розвитку територій, зокрема гірських. При цьому фінансова допомога передбачалася для реалізації програм і окремих проектів з метою розвитку територій за видами програм ENPI CBC із відповідним відсотковим розподілом, зокрема [80]:

- 88 % загальної суми бюджету передбачалося для реалізації державних і міждержавних програм, що відповідають затвердженим планам дій, національним пріоритетам і сприятимуть у подальшому інтеграційним процесам зближення з країнами-членами Євросоюзу;

- 7,4 % передбачалося на реалізацію тематичних програм, які б вирішували спільні проблеми суміжних територій по обидва боки кордону з ЄС;

- 4,6 % загальної суми бюджету було виділено на реалізацію програм прикордонного співробітництва між сусідніми регіонами країн-сусідів.

Практика Євросоюзу свідчить, що на розвиток сільських територій (а в гірських районах Закарпатської області значна частка сільських територій) виділяються значні фінансові кошти, зокрема понад 20 % бюджету Єдиної політики. До прикладу в США, ці обсяги коливаються в межах 11-27 % до бюджету Мінсільгоспу. В Україні ж ці обсяги становлять всього 10 %, які поєднують суми виділені на розвиток сільського господарства і сільських територій в цілому [264; 174].

Однак, як свідчить українська практика лєвова частка бюджетних коштів припадає на забезпечення функціонування аграрного виробництва, а не на розвиток сільських територій, тобто, як і раніше, в Україні переважає вузькогалузевий підхід до розвитку сільської місцевості. Хоча в

багатьох розвинених країнах цей підхід вже довів свою неефективність при вирішенні проблем сільського розвитку [16].

До прикладу фінансова допомога сільськогосподарським підприємствам Австрії надається на компенсаційній основі. З 2001 р. Євросоюз бере активну участь у фінансуванні програм підтримки таких підприємств. Програмою передбачалося два типи допомоги залежно від площі земельних ділянок сільськогосподарських підприємств [92, с. 56]:

- I тип надається підприємствам з площею до 6 га;
- II тип – з площею від 60 до 100 га.

У процесі обчислення обсягу допомоги також враховуються тип сільськогосподарських угідь, тип господарства та інші особливості ведення господарства об'єктивного характеру. Як правило, більша частина отримувачів компенсаційної допомоги розташована в гірській місцевості та, відповідно, отримує більший обсяг фінансових ресурсів.

Нова аграрна політики Європейського Союзу передбачена на період 2014-2020 рр. включає видатки за I і II фінансовими блоками (табл. 3.31).

Таблиця 3.31

Структура бюджету САП Євросоюзу на період 2014-2020 рр.*

Напрям	Обсяг	
	млрд євро	% до підсумку
Фінансовий блок I – прямі виплати і маркетингові витрати	281,8	72,8
Фінансовий блок II – сільський розвиток	89,9	23,2
Наукові дослідження й інновації у забезпеченні продовольчої безпеки, біоекономіки та сталого розвитку сільського господарства	4,5	1,2
Формування продовольчих резервів на випадок кризи у сільськогосподарському секторі	3,5	0,9
Безпека продуктів харчування	2,2	0,6
Продовольча допомога найбільш вразливим верствам населення ЄС (виплати із Європейського соціального фонду)	2,5	0,65
Фонд ЄС по адаптації до глобалізації	2,5	0,65
Всього	386,9	100

*Сформовано за джерелами: [78; 163, с. 92].

Так, видатки I фінансового блоку становлять 72,8 % і II фінансового блоку – 23,2 %, за додатковими напрямками, важливими за нових умов – 4 %.

До першого фінансового блоку відносяться прямі виплати і маркетингові витрати, а другий блок передбачає обсяги видатків у сумі 89,9 млрд євро, які спрямовуватимуться на розвиток сільських територій.

З огляду на необхідність збереження і розширене відтворення екосистем гірської місцевості, у розподілі фінансових коштів вагомою часткою повинна бути екологічна складова.

Важливим при цьому є поєднання економічних і екологічних інтересів суспільства, що зацентовано і в Європейській хартії про захист гір [106, с. 76], де обґрунтовано можливість розвитку будь-яких видів економічної діяльності, які не справляють негативного впливу на забезпечення збалансованості гірських екосистем. Крім цього, зумовлюється доцільність розвитку енергетичних ресурсів на основі використання потенціалу гірських ресурсів із збереженням і захистом навколишнього природного середовища гірських територій.

Водночас Європейською хартією про захист гір передбачено фінансову допомогу як традиційного спрямування, так і екологічного (рис. 3.5).

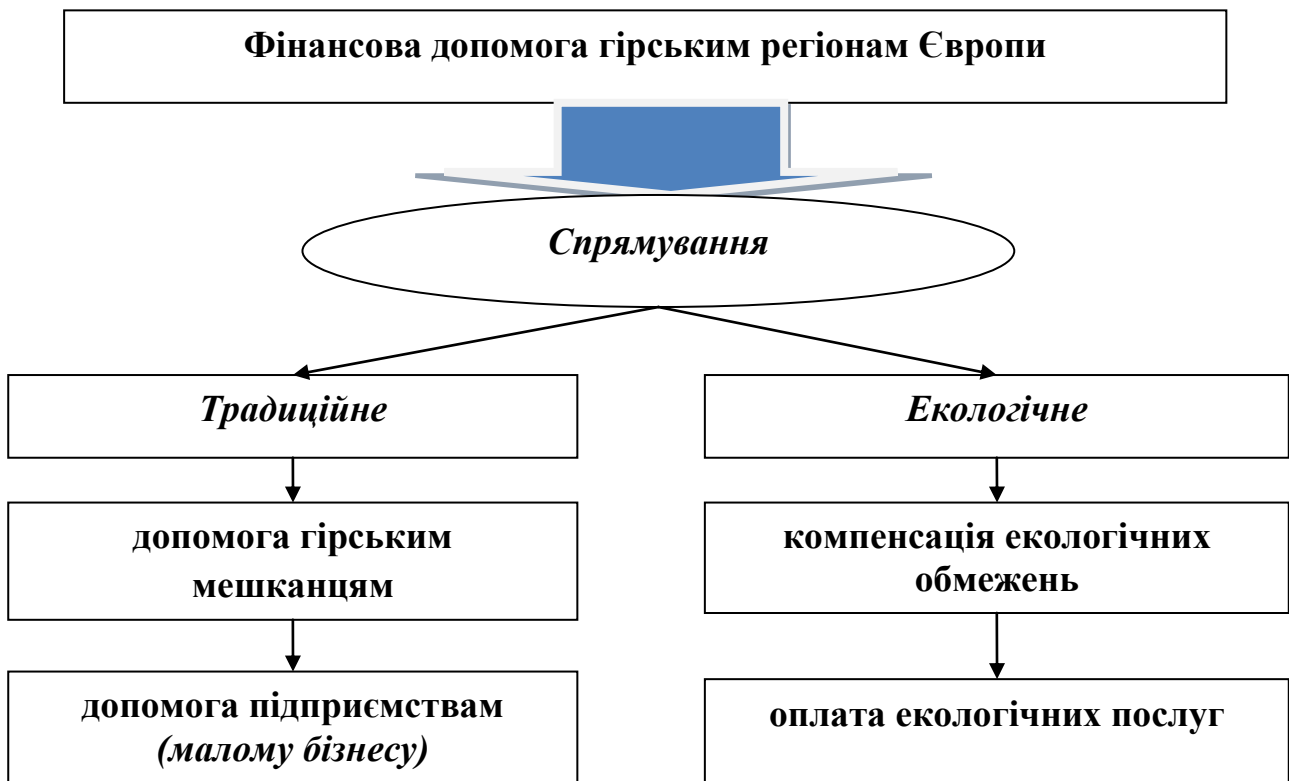

Рис. 3.5. Фінансова допомога гірським регіонам Європи, передбачена Європейською хартією про захист гір [104, с. 77].

Поряд з традиційною фінансовою допомогою, що спрямована на покращення життєзабезпечення населення гірського краю та ефективного функціонування підприємств та суб'єктів господарювання малого бізнесу пріоритетних видів економічної діяльності, Європейською хартією про захист гір передбачено фінансове сприяння екологічного характеру, яке зумовлюється компенсацією тих природних чи екологічних обмежень пов'язаних з властивістю гірських територій та законодавчо закріплених, або ж на договірній основі.

До екологічного спрямування відноситься і фінансова допомога щодо оплати екологічних послуг наданих гірськими мешканцями у процесі підтримки гірських ландшафтів і захисту їх від природних ризиків. При цьому, фінансові механізми для забезпечення збалансованого розвитку гірських територіальних систем у Європі мають еволюційний характер, значний досвід реалізації і перманентний процес щодо удосконалення. Водночас, про що наголошують окремі науковці [104, с. 77-78], механізми нетрадиційних, екологічно спрямованих фінансових коштів для розвитку гірських територій Європи, ще не розроблені, – справа поки що обмежується декларацією необхідності їх впровадження.

Таким чином як у напрямі традиційних, так і екологічних та інших аспектів виникає необхідність посиленої уваги щодо фінансування гірських (а в більшій мірі депресивних територій) з боку владних структур як на макро-, так і на регіональному рівні. Доцільно передбачати фінансові кошти у бюджетах різних рівнів через асигнування державного і місцевого бюджетів, а також інших позабюджетних джерел, наприклад, коштів громадських організацій; фінансування закордонними донорськими програмами, з метою поліпшення економічної та соціальної ситуації у гірській місцевості, покращення благоустрою та підвищення добробуту мешканців гірських територій. При цьому державна фінансова підтримка виступає одним з вагомих механізмів забезпечення збалансованого розвитку гірських територій Закарпатської області. Вона повинна спрямовуватися передусім на розвиток пріоритетних видів економічної діяльності цієї місцевості, а саме: сільського господарства, лісового господарства, рекреаційно-туристичної діяльності, надання

послуг у сфері санаторно-оздоровчого характеру, в тому числі розвиток малого і середнього бізнесу. Доцільним, при цьому, є врахування регіональних особливостей розвитку гірської місцевості з метою формування якісного життєвого середовища, інвестиційного клімату, мотиваційних підходів до соціально-економічного й екологічного розвитку територій з боку державних органів влади і органів місцевого самоврядування із зацікавленням і залученням до цього процесу сільських громад.

РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АКТИВІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ РЕГІОНУ НА ПЕРСПЕКТИВУ

4.1. Зарубіжний досвід регулювання розвитку гірських територій та можливості його використання в Україні

Сучасні підходи до розвитку гірських територіальних систем зумовлюються їх важливим значенням для формування перспектив зростання економічної системи регіону, а також необхідністю їх підтримки з метою збереження і розширеного їх відтворення. Світове співтовариство акцентує увагу на необхідності формування сприятливого середовища для забезпечення гармонійного розвитку гірської місцевості будь-якого з гірських регіонів на основі врахування всіх важливих його складових. При цьому основна увага зосереджується на підвищенні рівня життєзабезпечення населення гірських територіальних систем, збереження і примноження історичної і культурної самобутності гірського краю з обов'язковим дотриманням його екологічного балансу. Це ж стосується і господарювання в гірських районах, що передусім повинно базуватися на зниженні антропогенного навантаження на гірські екосистеми, запровадження раціональних підходів у сфері природокористування із задіянням принципів невиснажливого використання природних ресурсів і багатств гірського краю.

Світова спільнота, й зокрема європейські країни набули дієвого досвіду процесу регулювання розвитку гірських територіальних систем. Спеціальні закони щодо регулювання соціально-економічного й екологічного розвитку гірської місцевості діють у багатьох країнах Європи. Так, важливим міжнародним територіальним договором у сфері забезпечення збалансованого розвитку гірських територій, зокрема Альпійського гірського регіону, складної гірської системи, що простяглася дугою від берегів Середземного моря до Середньо-Дунайської низовини, є Альпійська Конвенція (*англ. Alpine Convention*,

нім. *Alpenkonvention*, фр. *Convention alpine*, словен. *Alpska konvencija*, італ. *Convenzione delle Alpi*), як багатостороння угода між такими країнами, як Австрія, Франція, Монако, Німеччина, Італія, Ліхтенштейн, Словенія та Швейцарія (Зальцбург, 1991 р.). Підписана угода з Європейським Союзом мала за мету формування єдиної політики на основі поєднання інтересів щодо збереження і захисту однієї з найбільших гірських систем світу – Альп.

Альпійська Конвенція має рамковий характер і обґрунтовує основні принципи формування узгодженої політики у сфері збереження і захисту Альп [202, с. 63]: профілактика, оплата забруднювачем („забруднювач платить”) та співробітництво. Принцип профілактики зумовлює превентивні заходи щодо збереження гірських екосистем, а не вже як постфактум ліквідація негативних антропогенних наслідків. Другим є принцип оплати за забруднення, що повинен чітко увійти в систему відносин суспільства і природи, передусім для України, оскільки у європейських країнах цей механізм є давно задіяним у сферу регулювання проблемних питань охорони і збереження довкілля. Серед відмічених принципів важливим є як транскордонне, так і прикордонне співробітництво між сусідніми державами з метою посилення природоохоронної діяльності на гірських територіях. Така співпраця уможливить просторове і кількісне розширення охоплюваних меж у напрямі реалізації екологічних заходів з охорони довкілля.

В Альпійській конвенції зацентовано увагу на застосуванні превентивних заходів щодо збереження і розширеного відтворення територій гірської місцевості. Крім цього наголошується про необхідність формування комплексних екосистемних заходів, які сприятимуть окресленню перспективних напрямів на основі заздалегідь продуманих і скоординованих дій з метою попередження негативного антропогенного впливу на гірські екосистеми, а також можливих впливів з метою зменшення катастрофічних наслідків природного характеру (повеней, селей, зсувів інше), що є актуальним для гірських регіонів України, зокрема Закарпатської області, де, як ми вже й відмічали, дві третини території це гірська і передгірна місцевість.

Комплексний екосистемний підхід до забезпечення збалансованого розвитку гірських територіальних систем повинен передбачати моніторинг гірських районів у всіх напрямках життєзабезпечення населення гірського краю, починаючи з природно-кліматичних умов, соціально-економічних аспектів розвитку і завершуючи детальним дослідженням сфери екологічного потенціалу території з метою їх задіяння для раціонального використання у процесі господарської діяльності.

Окремі науковці [46, с. 6], з думкою яких ми погоджуємося, вважають, що негативні, а подекуди і катастрофічні наслідки природного, екологічного і техногенного характеру зумовлені не тільки нерозумінням системності будови природи і суспільства, але й нездатністю реалізації екологічних проектів, які безпосередньо пов'язані зі збереженням і охороною довкілля, в нашому випадку – гірських екосистемних комплексів.

Згідно з Альпійською конвенцією, охороні, збереженню і відтворенню підлягають не тільки природно-заповідні території й ландшафтні екосистемні комплекси, але й території сільської місцевості, де безпосередньо забезпечується комфортне проживання гірських мешканців з гармонічним поєднанням і дотриманням принципів співіснування „природа-суспільство”. Актуалізація відмічених підходів є прийнятною і для гірських районів Закарпатської області. Крім цього, важливим є розвиток пріоритетних галузей і видів економічної діяльності для яких є всі сприятливі умови і які традиційно склалися на досліджуваних територіях. До таких видів діяльності передусім відносяться рекреація, туризм, сфера аграрного розвитку і лісового господарства, в тому числі побічного користування лісу.

Зарубіжний досвід у сфері збереження гірських територій свідчить, про важливість документу „Хартія на захист Піренеїв”, підписаного Францією, Іспанією і Андоррою з метою подальшого удосконалення системи збереження природних ресурсів, культурних ландшафтів, охорони навколишнього середовища і узагальнення соціальних потреб населення [5].

Досвід європейських країн зумовлюється різнобічними підходами щодо врегулювання проблемних питань розвитку гірських територій. Так, досвід Німеччини, де території гірської місцевості займають значну площу, свідчить про відсутність суттєвих проблем щодо забезпечення сталого розвитку гірської місцевості, оскільки на відмічених територіях розташовані міста, які є регіональними економічними центрами і мають відповідну інфраструктуру, транспортну доступність, а деякі з гірських регіонів з середньовисотною місцевістю, зокрема район навколо Штутгарту, відносяться до економічно високорозвинутих територій Німеччини. Окремі гірські райони, що знаходяться поблизу Альп є відносно невеликими, однак відмічаються транспортною доступністю та інтегрованістю до загальної території країни, оскільки межують з низинними територіями. Такі ж тенденції прослідковуються і в аналогічних гірських регіонах Швейцарії та Австрії [17]. У Швейцарії накопичено більш як 50-річний досвід у напрямі забезпечення сталого розвитку гірських територіальних систем, де підтримка з боку держави спрямовується передусім для перспективного розвитку сільського господарства, формування транспортної політики та фінансування пріоритетних інвестиційних проектів [113].

Водночас потрібно відмітити, що у Швейцарії наприкінці 50-років минулого століття відбувалися міграційні процеси пов'язані з переїздом мешканців гірської місцевості до міст. З метою зміни відміченої тенденції, у середині 60-років ХХ ст., швейцарським федеральним урядом було розроблено концепцію підтримки економічного розвитку гірських районів, яка була реалізована у 1974 р. і мала на меті підвищити життєвий рівень територій гірської місцевості, зацікавити бізнесові структури у започаткуванні власної справи на відмічених територіях, сприяти розвитку малих районних центрів, а в цілому соціально-економічному й екологічному розвитку досліджуваної місцевості. Для законодавчого забезпечення сталого розвитку гірської місцевості у 1974 р. було прийнято „Федеральний закон про інвестиційну допомогу гірським областям” [192]. Відповідно до цього закону Федерація зобов'язувалася компенсувати 80 % затрат на розроблення регіональних програм розвитку та підготовки їх

виконання. При цьому інвестиційна допомога передбачала [217, с. 176]: надання позик на пільгових умовах, посередництво та гарантії при їх видачі, а при необхідності й оплати відсотків за кредитами. Однак, в інвестиційний проект повинні були, частково, вкладати власні кошти отримувачі позик (кантони чи окремі юридичні особи). Згідно з цим законом диференціацію у рівнях розвитку територій гірської місцевості необхідно було вирівнювати за допомогою впровадження нових інфраструктурних проектів (до прикладу, залучення кантонів до будівництва нових якісних транспортних шляхів тощо). Для реалізації відмічених проектів, які охопили більш як $\frac{2}{3}$ території Швейцарії, надавалися позики з федерального бюджету, однак обов'язковою умовою було їх повернення.

Відмічений закон започаткував основи формування гірської політики Швейцарії. У 1990 р. положення закону були скориговані у напрямі зменшення соціальної нерівності до збільшення ефективності та підвищення економічної конкурентоспроможності. Державна фінансова підтримка, за період дії відміченого федерального закону, становила близько 3 млрд дол США, які були спрямовані на реалізацію більш як 8,0 тис. інвестиційних проектів. Загальна ж вартість фінансованих проектів становила близько 17 млрд дол США [192]. Окремі зміни до закону були внесені у 1997 р., які стосувалися створення 54, так званих, регіонів розвитку, які охоплювали від 3 до 40 громад, і розробляли власну економічну програму (або ж регіональну концепцію) розвитку, де координуючі центри виконували регулюючу роль у реалізації відмічених програм.

Нова концепція регіонального сприяння набрала чинності 01.01.2008 р. Якщо раніше ухвалення та виконання законів забезпечувалося на федеральному рівні, то після ухвалення зазначеної концепції головну роль було відведено кантонам, тобто, середньому рівню державного управління у Швейцарії, які повинні розробляти програми з реалізації концепцій розвитку, після чого отримуватимуть від федерального уряду певну суму передбачену для освоєння терміном на чотири роки [103]. Реалізація відмічених інвестиційних проектів дала

змогу суттєво підвищити економічний рівень розвитку гірських територіальних систем, зберегти культурне надбання, традиції населення гірського краю та специфічні властивості гірської місцевості.

У процесі розроблення концепції загальноекономічного розвитку для 50 гірських областей Швейцарії було зацентровано увагу на виробництві тих товарів у гірській місцевості для яких є всі сприятливі умови. При цьому розподіл фінансової допомоги гірським депресивним районам спрямовувався таким чином [217, с. 176]: на реалізацію програм з водопостачання, каналізацію та утилізацію відходів передбачалося 21 %; на освітні заходи – 20,8 %, на проекти, пов'язані з відпочинком і спортом – 17,2 %. Особлива увага у „Швейцарській концепції розвитку туризму” приділялася залученню місцевих ресурсів і раціональному використанню наявного потенціалу гірської території. Вагомий акцент ставився на розвиток інфраструктури, передусім транспортної мережі, що повинно було сприяти підвищенню рівня розвитку відсталих гірських регіонів [247]. Нині увага акцентується на розробленні регіональних програм розвитку, фінансування яких частково здійснюватиме федеральний уряд.

Як у Швейцарії, так і в Австрії особлива увага у процесі забезпечення сталого розвитку гірських (депресивних) територій приділяється сільському господарству, і зокрема сприянню розвитку фермерських господарств, 50 % яких розміщені саме у гірських районах. Австрійський досвід свідчить про те, що їм вдалося реалізувати модель функціонування ефективного фермерського господарства і розвитку екологічнобезпечного туризму (провінція Лезашталь, 1988 р.), що сприяло залученню як інвестиційних ресурсів, так і значних коштів внаслідок надання туристичних і рекреаційних послуг. Такі позитивні зміни дали поштовх до зростання чисельності населення гірських територій, де за 15-річний період (1990-2005 рр.) густота населення гірського краю збільшилась на 4,2 %. У гірських регіонах України, зокрема Закарпатській області відмічений досвід доцільно впровадити, оскільки тут є всі сприятливі умови як для розвитку фермерства, так і різноманітних видів екологічного туризму.

Ще у 1979 р. федеральна канцелярія Австрії сформувала „Спеціальну ініціативу для гористих областей”, однак лише у 1985 р. цей нормативно-правовий документ було доповнено за рахунок включення до нього інших частин держави і перейменовано на „Ініціативу з автентичного регіонального розвитку” [92, с. 56].

Регіональні програми розвитку гірських територій Німеччини (Баварія) стосуються також зростання кількості закладів туризму, сільськогосподарського виробництва, в тому числі сприяння інвестиційним проектам у промисловості [84, с. 69]. Вагому фінансову підтримку з боку державних та місцевих органів влади, а також Євросоюзу мають території гірської місцевості в Італії, де відповідно до Закону про гірські території у 1994 р. було створено Національний гірський фонд, кошти якого розподіляються по регіонах і автономних областях формуючи власні гірські фонди з метою вирішення проблемних питань або спрямування коштів на перспективні інноваційні проекти в гірській місцевості.

Для гірських регіонів України, в тому числі Закарпатської області доцільним є перейняття досвіду гірської політики Італії, що стосується виробництва продукції у гірській місцевості, на якій буде помічено спеціальне брендове маркування виробленого товару або продукції – „вироблено в горах”. Таке маркування інформуватиме споживачів про вироблену продукцію у гірському краю, де зберігається порівняно екологічно чисте середовище. Вирощена в таких умовах сільськогосподарська продукція матиме успіх у процесі її реалізації, що в цілому сприятиме підвищенню рівня розвитку гірських депресивних територій.

Крім того, в Італії діють спеціальні інформаційні офіси для сповіщення населення гірського краю з метою поліпшення зв'язку в гірських населених пунктах. Взагалі, Італія, разом з Швейцарією, Францією та Грузією, належить до тих країн, в яких діє ефективно законодавче забезпечення у сфері розвитку територій гірської місцевості [192]. Низку проблемних питань щодо розвитку гірської місцевості у Франції вирішив Закон про розвиток і охорону гірської місцевості

(чинний з 1985 р.), яким було передбачено [192]: покращення інфраструктурної бази сфери обслуговування в гірській місцевості через надання місцевій владі на пільгових умовах необхідних фінансових ресурсів; підвищення зайнятості населення; підтримку збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації; надання кредитів фермерським господарствам.

Власну гірську політику на основі врахування досвіду Франції і Італії сформували Болгарія і Румунія.

Законодавче врегулювання розвитку гірського тваринництва в Іспанії підтверджено Законом про розвиток гірського сільського господарства (1983 р.). Прийняття аналогічного закону сприяло б розвитку тваринницької галузі і на територіях гірської місцевості України, зокрема для гірської місцевості Закарпатської області, де розміщені значні площі полонинських угідь, раціональне використання яких дало б поштовх до швидкого і ефективного розвитку тваринництва гірського краю.

Іспанія бере участь у численних проектах ЄС щодо розвитку гірських територій. Наприклад, широко використовується програма LEADER – програма ЄС щодо розвитку гірських населених пунктів: оцінка ресурсів, просування нових сфер зайнятості, експерименти зі сферою надання послуг, проведення тренінгів для фермерів.

Доцільним для України є вивчення досвіду Польщі, де території гірської місцевості набувають особливий статус, що відмічено в Акті про соціально-економічний їх розвиток. Зокрема діє спеціальна Програма ЄС (до прикладу спеціальна регіональна Програма розвитку вівчарства) з підтримки спеціальних районів (LFA) з метою забезпечення розширеного відтворення і ведення органічного сільського господарства та покращення життєзабезпечення мешканців гірської місцевості. Таке сприяння з боку держави може спрямовуватися й на розвиток інших регіонів, що мають депресивний характер розвитку. Окреслення і реалізація намічених завдань щодо активізації розвитку гірських територіальних систем обґрунтовуються регіональними та місцевими стратегіями зростання.

З швейцарського досвіду відомо, що гірські території підпадають під спеціальні зони підтримки (А). з боку держави господарюючим суб'єктам пропонується найвищий рівень підтримки, зокрема цільова підтримка фірмам, і більш загальна підтримка для бізнесу в цілому. Так [103; 17]:

– загальна підтримка полягає у наданні компенсації за невикладне географічне розташування у вигляді транспортної субсидії (до 40 % транспортних витрат фірм, що функціонують у гірських регіонах) та стимулюванні підприємництва меншим податком на заробітну плату;

– спеціальна підтримка здійснюється через інвестиційні дотації на вкладення у споруди, обладнання, освіту, консультаційні послуги (розмір дотацій може сягати 50 % до схвалених інвестицій, тобто інвестицій в об'єкти, заходи, включені до програм регіонального розвитку) та дотації стимулювання зайнятості, що надаються фірмам за створення нових робочих місць.

– з метою стимулювання підприємництва, малих і середніх підприємств (МСП), податок на заробітну платню є на 10 відсоткових пунктів (в.п.) нижчим, ніж у регіонах поза межами зони регіональної підтримки. Для інвестицій в машинне обладнання, техніку і споруди, підприємство, що має не більше 50 працівників, може одержати підтримку в розмірі 35 % від схваленої інвестиції, середні підприємства, що мають не більше 250 працівників – 25 %, і велике підприємство – 1 %.

Водночас, окрім дотації вирівнювання доходів, Швеція також має систему, призначену для вирівнювання різниці у витратах на надання обов'язкових місцевих послуг. Органи місцевого самоврядування, населення яких зменшилося більш ніж на 2 % протягом останніх десяти років, отримують за це спеціальну компенсацію в рамках системи вирівнювання витрат.

Поряд із спеціальними зонами підтримки А існують також зони підтримки В, які охоплюють місцевості, прилеглі до гірського регіону. Фірми, розташовані у такій місцевості також отримують компенсацію за своє невикладне географічне положення у формі транспортної субсидії у випадку транспортування товарів до цих фірм і від них.

В Австрії підтримка гірських регіонів забезпечується у кількох галузях, в окремих з них це завдання не є основним. Важливо зазначити наявність певних дотацій для сільського господарства, пов'язаних з виробництвом в особливо важких умовах. Для надання цих дотацій було також створено спеціальний кадастр гірських хуторів. В Австрії не передбачено спеціальну дотацію, яка залежить від відстані [103].

Формування подальшої реалізації політики фінансової допомоги і податкових пільг у гірських регіонах зумовлено Європейською хартією про захист гір, що зобов'язує держави-члени Ради Європи брати на себе обов'язки, з метою [79; 103]: а) упровадження системи перерозподілу засобів і допомоги, включаючи податкові пільги, для тих гірських регіонів, що знаходяться в найменш сприятливому положенні, де доход населення нижче прийнятого рівня; б) надання підтримки фермам чи ремеслам, комерційним чи промисловим ініціативам, у яких використовуються чисті технології; в) заохочення облаштованості молодих людей у гірських регіонах, особливо в сільськогосподарській, ремісничій і туристичній галузях, а також у суспільному секторі.

З метою вирішення проблемних питань і забезпечення збалансованого розвитку гірських територіальних систем України необхідним є вивчення досвіду Данії, що базується передусім на засадах співфінансування, для вирішення відмічених питань, з однаковим внеском з боку муніципалітету, регіональних та центральних органів влади. Данія як країна з безліччю островів, має певну схожість з українськими гірськими територіями за кількома критеріями, зокрема депресивністю інфраструктури; різким зменшенням кількості населення та диспропорцією його вікового складу; слабким та нерозвиненим бізнесовим оточенням; високими транспортними витратами. Підтримки потребують близько 30 малих та 6 великих островів Данії, тому за тривалий період часу тут запроваджувалися різні системи підтримки, зокрема [103; 17]: 1) підтримка поромного транспортування (на засадах співфінансування з однаковим внеском з боку муніципалітету, регіональних та центральних органів влади); 2) залучення інвестицій у будівництво портів та поромів. Така підтримка реалізовувалась шляхом

прямої оплати певних робіт або через погашення кредиту, взятого муніципальною владою. Зазвичай перевага надавалась саме схемі співфінансування з боку держави та муніципалітету; 3) підтримка муніципалітетів у таких формах: розроблення спільних проектів великих островів з Міністерством соціального забезпечення; фінансування на підставі заявки муніципалітету; фіксований обсяг цільової субсидії великими островами; 4) співфінансування проектів з коштів регіональних фондів ЄС.

Дослідження підтверджує, що європейська гірська регіональна політика передусім базується на залученні й активізації гірських мешканців з метою формування комплексного підходу для вирішення проблемних питань розвитку гірської місцевості. Для України використання відміченого досвіду з поєднанням інтересів владних структур, зокрема регіональних органів влади і місцевих органів самоврядування зумовить синергійний ефект, що сприятиме забезпеченню збалансованого розвитку гірських територій.

Європейська гірська політика щодо збалансованого розвитку гірської місцевості обґрунтовує ряд інструментів з підтримки відміченого розвитку, використання яких залежить не тільки від важливості й різноманітності областей, але й від окремих факторів, зокрема рівня централізації, устрою – федерального чи унітарного, членства в ЄС, статусу нових країн, що долучилися до євроспільности. З метою оцінювання європейської політики характерними є такі види державного регулювання розвитку територій гірської місцевості [92, с. 54]: *по-перше*, загальні заходи політики щодо деяких питань планування в гірській місцевості; *по-друге*, політика посилення впливу на розвиток окремих секторів – сільського господарства, туризму; *по-третє*, інтегровані програми розвитку гірських районів; *по-четверте*, чіткі індикатори та цільові програми, спрямовані на врахування конкретних потреб.

Державна гірська політика розвитку територій більшості країн базується на формуванні законодавчих підходів стосовно вирішення проблемних питань їх розвитку (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Законодавчі підходи до регулювання розвитку гірських територіальних систем Європи*

Країна	Особливості законодавства з питань розвитку гірських територій	Тип регулювання
Бельгія, Ірландія, Люксембург (держави, де невисокі або нечисленні гори)	В окремих випадках на підтримку сільського господарства розробляються заходи, які включаються в аграрну політику держави	Державне регулювання (політика) з розвитку гірських місцевостей відсутня
Польща	Окремі заходи з розвитку гірських місцевостей входять у плани регіонального розвитку	
Греція, Норвегія, Словенія (держави здебільшого гористі)	Законодавче регулювання гармонізоване із загальною політикою розвитку	
Ірландія, Угорщина, Португалія, Словаччина	Проведення заходів здебільшого в галузі сільського господарства, охорони навколишнього середовища і туризму	Держави, в яких використовується секторна політика щодо гірської місцевості
Німеччина, Іспанія	Розроблення та проведення заходів здійснюється переважно на регіональному рівні	
Австрія	Довготермінова державна політика, доповнена в 1960 р. заходами в галузі сільського господарства, у 1975 р. – посиленням провінційної влади з урахуванням розвитку процесів глобалізації	Держави, в яких використовується мультисекторна політика щодо гірської місцевості

*Джерело: [92, с. 55].

За типом регулювання досліджувані країни поділяються на три типи, де значна частка країн (Бельгія, Ірландія, Люксембург, Польща, Греція, Норвегія, Словенія) у яких державне регулювання розвитку гірських територій здійснюється через інші сфери, зокрема аграрну політику держави, регіонального розвитку або ж мають загальний характер (загальна політика розвитку). До другого типу регулювання відносяться держави (Ірландія, Угорщина, Португалія, Словаччина, Німеччина, Іспанія) в яких використовується секторна політика щодо розвитку гірської місцевості, зокрема у галузях сільського господарства, охорони навколишнього середовища і туризму. І третій тип регулювання (Австрія), де використовується мультисекторна політика щодо розвитку гірської місцевості з розробленням довготермінової державної гірської політики.

Науковий інтерес щодо підтримки розвитку гірських і віддалених територій має вивчення і запровадження досвіду Канади й США, де ще в 60-роках ХХ ст., зокрема у [17, с. 27]:

– Канаді були запроваджені податкові пільги на інвестиції в основний капітал щодо регіонів з високим рівнем безробіття. Сучасні програми регіонального розвитку фокусуються на наданні пільг (податкові, кредитні тощо) малому та середньому бізнесу як головному сектору економічного зростання;

– США, економічно проблемні території, до числа яких входить багато гірських, користуються федеральною та регіональною (штатів) підтримкою розвитку. Це – грантові програми (до 50 % від вартості проектів), кредитна підтримка, податкові пільги, збільшена норма амортизації.

Окремі науковці вважають, що гірська політика Євросоюзу має специфічні особливості, оскільки країни-члени ЄС, за їх підходом до формування політики щодо розвитку гірської місцевості, можна розділити на три групи [103]:

– *перша група* країн, до яких відносяться Угорщина і Словаччина, де гірська політика є галузевою, з акцентуванням на розвиток аграрного сектору, а в окремих випадках – пов'язується з докільям і питаннями розвитку села;

– *друга група*, де входять Австрія, Німеччина та Іспанія, гірська політика спрямована на багатогалузевий розвиток, де знижується роль сільського господарства у розвитку гірських територій і акцентується увага на розвиток інших секторів економіки, зокрема туризму, громадської інфраструктури і докілья. Перелік галузевих напрямів політики, із спеціальними модифікаціями, було поступово розширено і вони зараз охоплюють такі питання як професійна підготовка, освіта, регіональний розвиток, землекористування і просторове планування;

– *третья група* країн – Франція, Італія та Швейцарія, що мають офіційну інтегральну гірську політику, що охоплює розвиток в цілому.

Більшість країн з територіями гірської місцевості формують стратегію політики гірського розвитку спрямовану на компенсацію негативного впливу природно-кліматичних і ресурсних властивостей гірських територій надаючи субсидії та інвестиційну підтримку для розвитку пріоритетних видів і сфер економічної діяльності, зокрема

субсидування виробництва або надання компенсацій фермерам. Інвестиційна допомога для ферм, спеціальні квоти на молочну продукцію для гірських місцевостей і прямі виплати фермерам є прикладами заходів такого типу. Особливої уваги для вирішення потребують проблемні питання, які гостро відчуються і в Україні, пов'язані з скороченням сільськогосподарських угідь, старінням населення гірської місцевості, занепадом фермерського господарювання.

З метою їх вирішення у більшості країн Євросоюзу було прийнято заходи, спрямовані на розвиток сільського господарства в гірській місцевості, зокрема [192]: інвестиції у фермерство, прямі виплати фермерам, вдосконалення інфраструктури у гірських населених пунктах, доплати до пенсій місцевим жителям, гранти для молодих людей, які починають сільськогосподарський бізнес, підтримка та розвиток пасовищ, збільшення кількості худоби у непривабливих угіддях, спеціальні молочні квоти для фермерів з гірської місцевості, спеціальні етикетки для продукції з гірської місцевості, підтримка екологічних ферм, збереження екологічних умов ведення гірського землеробства. Крім цього, важливим є будівництво якісних автомобільних і спеціальних доріг для вантажівок пристосованих до умов гірської місцевості. Доцільним є запозичення зарубіжного досвіду, зокрема гірських місцевостей Альп, з формуванням гірських телецентрів, дистанційного навчання для ізольованих у зимовий час шкіл, підтримки чи зобов'язання залучати лікарів до гірських сіл, громадські послуги – спеціальні автобуси у важкодоступні місця, філії університетів чи інших навчальних закладів тощо.

Вагомим фактором впливу на результативність гірської політики справляє інформаційно-аналітичне забезпечення розвитку гірської місцевості. Так, досвід держав з значною часткою гористих територій свідчить про [92, с. 56]: доцільність створення центрів для дослідження й аналізу тенденцій соціально-економічного й екологічного розвитку досліджуваних територій, розроблення пропозицій і рекомендацій щодо управління ресурсами, у тому числі й фінансовими. Такі центри мають вагоме значення для удосконалення державної політики, здійснення моніторингу проектів у цій сфері. Відмічені центри поширені в

альпійських країнах, Австрії, Франції, Італії, Норвегії, Швейцарії, а також у окремих нових країнах, що долучилися до євроспільноти, зокрема в Румунії та Словаччині.

Важливою складовою формування виваженої гірської політики України на перспективу є врахування досвіду зарубіжних країн, підставами є передусім проведений аналіз соціально-економічного стану гірських територіальних систем Карпатського регіону, з яким ми повністю погоджуємося, а саме [103]:

1. Гірські райони Карпатського регіону можуть бути віднесені до проблемних за економічними, соціальними та екологічними ознаками. Однією з причин цього є специфічні природні умови гір, які істотно обмежують простір для вибору форм і видів господарської діяльності, тим самим звужуючи поле зайнятості місцевих жителів, що викликає негативні соціально-економічні та екологічні тенденції в розвитку гірських районів, які без зовнішнього втручання неминуче призведуть до погіршення демографічної ситуації, зростання соціальної напруги, знищення природних багатств.

2. Аналіз демографічної ситуації свідчить про погіршення за останні два десятиліття в гірських районах всіх основних демографічних показників. Знижується народжуваність, збільшується смертність, у всіх гірських районах спостерігається міграційний відтік населення, погіршується його статево-вікова структура. Разом з тим, рівень народжуваності залишається порівняно високим, що здебільшого зумовлено місцевими традиціями.

3. Рівень забезпеченості послугами населення гірських районів незадовільний і значно нижчий порівняно з середньорегіональним. Слаборозвинутою є соціальна інфраструктура.

4. Економічна криза в Україні особливо глибоко вразила господарства гірських територій. Віддаленість цих районів від агломерацій, а відповідно, і від ринків збуту, робить товари, вироблені в горах, неконкурентоздатними, більш суворий, ніж на рівнинах, клімат і гірський рельєф ускладнюють сільськогосподарську діяльність. Тому

гірські райони істотно відстають за всіма економічними показниками від рівнинних районів.

Отже, нині зумовлюється необхідність формування результативної гірської політики України, де враховуватиметься зарубіжний, зокрема європейський досвід регулювання розвитку територій гірської місцевості. Постає необхідність адаптації регіональних властивостей територій гірської місцевості Закарпатської області до європейських підходів управління територіальним розвитком з метою нівелювання відмінностей їх соціально-економічного й екологічного розвитку і можливостей входження до європейських структур збалансованого життєзабезпечення гірських мешканців.

4.2. Інституційне забезпечення розвитку територій гірської місцевості

Актуалізація окреслення підходів до вирішення проблемних питань гірських територіальних систем, акцентування уваги щодо перспектив збалансованого розвитку гірської місцевості, забезпечення добробуту і комфортного життєвого середовища для гірських мешканців обґрунтовує необхідність сприяння з боку органів державної влади, місцевого самоврядування з врахуванням побажань і потреб населення гірського краю.

Формування перспективного розвитку гірських територій в значній мірі залежить від дієвого інституційного забезпечення, яке з одного боку зумовлює наявність відповідних державних органів та громадських організацій, з другого – закони, норми, правила, стандарти [264]. В основі інституційного забезпечення є поняття „інституції”, як сформовані часом і діяльністю людини правила, формальні і неформальні зв’язки, обмеження, які структурують людську взаємодію, забезпечують регулювання життєвого простору індивідуального й організаційного розвитку [203, с. 7].

Я. Щепанський трактує поняття інституція як [261]: форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати ради є

інституцією, а організація ради, що надає групі право діяльності й забезпечує можливість репрезентувати жителів міста; групи осіб, покликані вирішувати справи, важливі для всієї спільноти, виконувати публічні функції; комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи; певна соціальна роль деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи.

Інституційне забезпечення зумовлюється створенням необхідних для регіональної політики законодавчої бази, відповідних організаційних структур (інститутів) на центральному, регіональному та місцевому рівнях, координації їх діяльності, запровадження механізмів координації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, недержавних організацій та населення, а також впровадження законодавчо визначених інструментів реалізації даної політики у визначених часових рамках [200, с. 45].

У процесі державного регулювання часто використовується термін інституційні засади [148, с. 188-190], де мається на увазі формування та функціонування обласних державних адміністрацій в Україні, на основі забезпечення правових норм внутрішньої організації обласних державних адміністрацій, а також реалізації закріплених за нею функцій і повноважень, тобто поряд із законодавчо закріпленими принципами акцентується увага і на сфері компетенції державних інституцій певного виду.

Стосовно України, у процесі інституціональних перетворень, як відмічає В. Воротін, потрібно формувати нові якісні підходи до розвитку регіональної економіки, де особливу увагу потрібно звернути на розвиток локальних територіальних утворень – депресивних та кризових територій (гірських населених пунктів, малих монофункціональних міст тощо) [25, с. 62]. На цьому ж акцентують увагу науковці Національного інституту стратегічних досліджень у монографії „Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку” [244, с. 535-543].

Як свідчить світова практика у процесі розроблення засад національної регіональної економічної політики традиційно розрізняють „динамічні” („піонерні”) території та проблемні регіони („слаборозвинені” та „депресивні”), зокрема [57, с. 511-512; 11, с. 172-183]:

- до *динамічних (піонерних)* належать регіони з прогресивним станом економіки, високим рівнем життя населення, стабільною культурно-політичною та екологічною ситуацією. Навіть за умов кризи у „піонерних” регіонах спостерігається значне покращення соціально-економічної ситуації, високі темпи приросту виробництва та зростання доходів населення і бюджету. Основою цього є висока спроможність до структурної адаптації економіки „динамічних” („піонерних”) регіонів до викликів, зумовлених змінами зовніш-ньої та внутрішньої ринкової кон’юнктури. Як правило, це регіони, у галузевій структурі економіки яких переважає обробна промисловість та сфера послуг;

- *проблемними* є регіони, розвиток яких з певних причин суттєво відстає від середнього рівня по країні в цілому, вони поділяються на:

- *слаборозвинені*, економічна відсталість яких зумовлена природно-географічними особливостями: рельєфом місцевості та конфігурацією території регіону (від чого залежить транспортна доступність і витрати на перевезення); особливостями клімату (так, посушливий чи надмірно зволожений клімат спричинює зростання витрат виробництва, особливо у сільському господарстві, часто стає причиною дотаційності таких регіонів). У слаборозвинених регіонах традиційно спостерігається обмежений рівень зайнятості населення та її нерациональна структура; хронічними є несприятливі умови для активізації ділової, інвестиційної діяльності. До слаборозвинених регіонів в Україні належать: північна Буковина і Закарпаття, Полісся (райони якого постраждали під час Чорнобильської аварії), Північний Крим тощо;
- *депресивні*, економічна відсталість яких зумовлена стагнацією, викликаною, насамперед, структурною кризою, іншими чинниками об’єктивного походження (наприклад, йдеться про віддалені гірські території тощо). Найчастіше депресивними у світі є старопромислові регіони (з характерним для них видобутком корисних копалин з виснажених родовищ, виробництвом, що характеризується високою енергоємністю та матеріалоємністю на основі застарілих технологій). Специфічною ознакою депресивних регіонів є те, що навіть за умов

стійкого зростання національної економіки на цих територіях можуть періодично виникати економічні кризи, зростає безробіття тощо.

В Україні депресивні регіони (території), як відмічено у постанові Верховної Ради України „Щодо стану та перспективи депресивних регіонів, міст і селищ” (2003 р.) [262], найчастіше виникають у малих містах і на прилеглих до них територіях, де наповнення місцевих бюджетів та функціонування соціальних закладів цілковито залежить від фінансово-економічного стану містоутворювальних підприємств. Як правило, це шахтарські містечка, населені пункти, в яких дислокуються розформовані військові частини, та населені пункти в гірських місцевостях.

Як відмічають окремі науковці [196, с. 283], проблемними питаннями інституційного забезпечення розвитку територій України та її регіонів, є недосконалість нормативно-правової та інституційної бази формування державної регіональної політики, що спричинює несистемність її реалізації та неузгодженість дій владних структур. При цьому відсутнє чітке розмежування сфер повноважень та відповідальності між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів щодо регіонального та місцевого розвитку.

У складних соціально-економічних умовах життєдіяльності населення гірської місцевості виникає потреба у законодавчому врегулюванні життєво важливих питань з метою збереження, відтворення і перспективного розвитку гірських територіальних систем. Нині гірська політика України базується на Законі України „Про статус гірських населених пунктів в Україні” (1995 р.), Постановах Кабінету Міністрів України „Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських” (1995 р.) [179] та „Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах” (1995 р.). [186].

Законом України „Про статус гірських населених пунктів в Україні” задекларовано окремі підходи щодо державної підтримки розвитку гірських територій, зокрема [183]:

- надання державних гарантій (стаття 3) з метою соціально-економічного розвитку гірських населених пунктів, що передбачають

виділення бюджетних коштів на розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази пасажирського транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, електричних мереж, систем теле- і радіотрансляції, газифікації та розробки місцевих газових і нафтових родовищ, освіти, охорони здоров'я, культурно-побутового та торговельного обслуговування, а також фінансування заходів для поліпшення родючості земель, розвитку та використання туристичних, рекреаційних і лікувальних можливостей гірського регіону; здійснення заходів щодо будівництва об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури; встановлення доплат до ціни сільськогосподарської продукції, яка вироблена в місцевостях, що віднесені до гірських, та реалізується державі виробниками таких населених пунктів; забезпечення в централізованому порядку поставок населенню життєво необхідної продукції в обсягах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України; плату за електроенергію громадянами у розмірі, що дорівнює платі за електроенергію у сільській місцевості;

- встановлення пільг громадянам (стаття 6), яким надано статус особи, що проживає і працює (навчається) на території населеного пункту, якому надано статус гірського, зокрема розмір державних пенсій, стипендій, всіх передбачених чинним законодавством видів державної матеріальної допомоги громадянам, які одержали статус особи, що працює, проживає або навчається на території населеного пункту, якому надано статус гірського, збільшується на 20 відсотків. Фінансування збільшення розміру пенсій, передбачене цією частиною, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

Таким чином, відміченим вище законом окреслено критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначено основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та обґрунтовано гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються.

Реалізація дії Закону, як відмічає П. Жук, потребує доповнення у частині запровадження стимулів для припливу інвестицій з небюджетних джерел, створення сприятливих умов для підприємницької діяльності з

метою кардинального вирішення проблем зайнятості місцевого населення, оскільки передбачені ст. 3 Закону державні гарантії соціально-економічного розвитку гірських територій не забезпечуються, а орієнтування на пряму державну підтримку соціально-економічного розвитку гірських територій переважно за рахунок бюджетних асигнувань є малоефективною. У такому випадку доцільним є запровадження на гірських територіях спеціального режиму інвестиційної діяльності, з допомогою якого стимулюватиметься залучення інвестицій у пріоритетні види економічної діяльності, сумісні з екологічними особливостями гірських територій, їх природно-ресурсною базою, традиціями господарювання [87, с. 76].

Перелік населених пунктів, яким надано статус гірських затверджено постановою Кабінету Міністрів України „Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських” (1995 р.) [179], де по кожній з областей Карпатського регіону виокремлено райони, що відносяться до гірських. Стосовно Закарпатської області перелік гірських районів було розширено у 2004 р. про що відмічено у постанові КМУ „Про доповнення переліку населених пунктів, яким надається статус гірських” (2004 р.) [170].

З метою підвищення зайнятості населення гірського краю і врегулювання питань щодо оплати праці у постанові Кабінету Міністрів України „Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах” (1995 р.) встановлено що [186]: на підприємствах, в установах, організаціях та військових частинах, розташованих на території населених пунктів, яким надано статус гірських, тарифні ставки і посадові оклади працівників, військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та Державної кримінально-виконавчої служби, визначені генеральною, галузевими та регіональними угодами як мінімальні гарантії в оплаті праці, а також встановлені за рішенням Кабінету Міністрів України або за його дорученням, підвищуються на 25 відсотків.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 р. [175] центральним і регіональним органам влади доручено розробити

Державну програму сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу „Карпатський простір” і створити Регіональну асоціацію сталого розвитку Карпат з метою сприяння збереженню і примноженню унікальної природи Карпат. Однак, активізація розвитку гірських територій, охорона і розширене відтворення екосистем Карпатських гір є важливим завданням всіх європейських держав, на території яких вони розташовані.

Доцільно відмітити роль міжнародної Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, так званої, Карпатської Конвенції, в удосконаленні управління природоохоронною діяльністю в межах гірських територіальних систем. Впровадження відмічених положень сприятиме формуванню економіко-технічних, організаційно-нормативних передумов щодо забезпечення екологічно-рівноваженого антропогенного впливу на розвиток гірської місцевості з обов'язковим врахуванням властивостей гірських екосистем з метою їх збереження і розширеного відтворення. В Україні прийнятність положень Карпатської Конвенції як частини національного законодавства, підтверджено Законом України „Про ратифікацію Карпатської конвенції” (№ 1672 від 7 квітня 2004 р.) [181].

Карпатська Конвенція як міжнародний документ, що має обов'язковий характер до його врахування і реалізації зумовлює низку завдань окреслених відповідно до означених нею принципів [215, с. 23-24], зокрема пов'язаних з:

- підвищенням ефективності процесу природокористування, забезпечення екобезпеки і охорони довкілля через запровадження новітніх методів, технологій, норм ефективного і збалансованого управління, сучасних форм контролю, узгодження і регулювання дій, залучення інвестицій, механізмів стимулювання переходу до елементів сталого розвитку;

- узгодженням класифікаційно-таксономічних основ обліку природних ресурсів та поліпшенням інформаційного забезпечення управління ними;

- забезпеченням збалансованого розвитку продуктивних сил території (регіону) шляхом удосконалення ринкових відносин з

урахуванням екологічних складових, міжсекторальної гармонізації планів дій на басейновій основі, досягнення інтегрованого регулювання розвитку гірських та передгірних районів;

- здійсненням поетапної підготовки складових підпрограм (секторальних, ієрархічно-адміністративних, суб'єктних) та узгоджене запровадження принципів сталого природокористування;

- поліпшенням екобезпеки шляхом дотримання суб'єктами господарської діяльності вимог законодавства про охорону довкілля, забезпечуючи при цьому збалансоване використання земельних ресурсів АПК згідно з Концепцією сталого розвитку агроєкосистем в Україні, водних ресурсів та прогресивних методів інженерного і біотичного захисту вод, ґрунтів, берегів річок;

- створенням умов для переведення лісового господарства всіх форм власності на водозбірно-ландшафтні принципи екосистемного господарювання, запровадження природоохоронних елементів у системі лісогосподарських заходів, охороні і захисті лісів, технологіях лісокористування, а також користування гірськими луками та збереження, відновлення біорізноманіття, запобігання розвитку ерозії, зниження верхньої межі лісу;

- сприянням розвитку рекреаційної індустрії, міжнародного, „зеленого” (сільського, еко-, агротуризму) та екстремального туризму;

- вдосконаленням охорони довкілля шляхом запровадження екологічних нормативів регулювання антропогенних навантажень на екосистеми, зниження господарського впливу на розвиток екологічних ризиків, сприяння розбудові національної екомережі, розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Реалізація завдань намічених Карпатською Конвенцією та дотримання окреслених нею принципів сприятиме гармонічному поєднанню інтересів діяльності людини та збереженню і відновленню навколишнього природного середовища гірських територіальних систем, формуванню виважених управлінських підходів із врахуванням законодавчо-нормативного забезпечення з метою активізації розвитку гірської місцевості.

Слушним є зауважити, що поряд з ратифікацією Карпатської Конвенції, було прийняття Україною Резолюцію 315 (2010) та Рекомендації 296 (2010) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи „Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір” [219], де окреслено важливу роль місцевих і регіональних органів влади, а також розширення їх участі у виконанні засад Карпатської конвенції, забезпеченні принципу субсидіарності і багаторівневого управління.

Відповідно до статті 27 „Повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку” Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать [178]: забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів. Відмічені повноваження повинні розповсюджуватися і на сферу охорони довкілля, розширення і відновлення заповідних територій, екомережі, збереження історичної і культурної спадщини гірського регіону, відстоювання інтересів громади гірської місцевості.

Серед важливих пріоритетів державної регіональної політики України, що відмічено в Законі України „Про засади державної регіональної політики” (від 05.02.2015 р.) [173], яким визначено основні правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики як складової частини внутрішньої політики України, окреслено (стаття 6) визначення проблемних територій, до яких у тій чи іншій мірі відносяться й гірські, у регіонах та реалізація державних заходів щодо вирішення проблем.

Щодо екологічної складової гірських територій, важливими є прийняті Закони України, зокрема: „Про природно-заповідний фонд” [180], яким окреслено правові засади організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, її регіонів, відтворення його природних комплексів та об'єктів; „Про екологічну мережу України” [171], який зумовлює відносини, пов'язані з формуванням, збереженням та раціональним, невиснажливим використанням екологічної мережі, як єдиної територіальної системи, що

утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України та її регіонів, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного та рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні.

Для гірської системи Українських Карпат, зокрема гірських територіальних систем Закарпатської області прийняття і реалізація відмічених вище законів, в тому числі й Закону України „Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.” [172]; Указу Президента України „Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні” [177] та ряду інших сприятиме законодавчому забезпеченню у сфері збереження, відтворення і розширення заповідних гірських територій з метою формування збалансованого соціально-економічного і екологічного розвитку гірської місцевості.

Законом України „Про стимулювання розвитку регіонів” вперше визначено механізми сучасної державної регіональної політики щодо зниження диспропорцій у соціально-економічному розвитку на регіональному рівні, подолання депресивного стану окремих територій. Зокрема, окреслено комплекс правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному та регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх жителів і держави в цілому, а також обґрунтовано визначення поняття „депресивна територія”, де регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень розвитку якого (якої) за показниками, визначеними цим Законом, є найнижчим серед територій відповідного типу [185; 196, с. 282].

Важливим для збереження та розширеного відтворення гірських ландшафтів Українських Карпат було прийняття у 2000 р. Закону України „Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону”. Однак, як вважає О. Фурдичко, і ми притримуємося його думки, що враховуючи особливу роль гірських лісів, а також активізацію руйнівних природних процесів передусім, утворення зсувів, селєвих потоків і катастрофічних повеней в Українських Карпатах упродовж останніх років, є нагальна потреба у розробленні спеціального закону про гірські ліси, а також довгострокової (принаймні до 2020 р.) програми „Карпатські ліси”, якою би забезпечувалося збільшення лісистості Карпат на 10-15 %, оптимізація вікової та породної структури лісів, створення мережі лісових доріг, упровадження ощадливих до природи технологій, удосконалення нормативів ведення лісового господарства з метою забезпечення збалансованого лісокористування [250, с. 4]. Необхідність формування відміченої програми, як відмічає М. Патабенко, зумовлюється інтенсивним використанням природних ресурсів, що призвело до суттєвого збільшення числа стихійних та техногенних лих і значно ослабило спроможність рослинного та тваринного різноманіття до самовідновлення. Природні катаклізми і втрата біорізноманіття вразили Карпатський регіон, де інтенсивне ведення сільського, лісового, мисливського господарства порушує екологічну рівновагу загрожуючи видовому різноманіттю [270, с. 257-264].

Така програма, на нашу думку, сприяла б не тільки ощадливому лісокористуванню і розширенню лісистості гірської місцевості, але й вирішувала б проблеми відтворення екологічно чистих гірських екосистем, формуючи на цій базі розвиток одного з пріоритетних видів економічної діяльності Закарпаття – рекреаційно-туристичної сфери, вирішуючи при цьому проблеми зайнятості (самозайнятості) гірських мешканців.

Нині постає необхідність подальшої розробки пакету взаємоузгоджених законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо створення умов для запровадження ефективних механізмів

державного регулювання регіонального розвитку, підвищення інституційної спроможності та стимулювання діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та територіальних громад щодо забезпечення прискореного розвитку територій (регіонів), зокрема й гірських, на основі повнішого використання їх природно-ресурсного, економічного, наукового та іншого потенціалів [196, с. 282].

Важливість взаємоузгоджених дій органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на основі поєднання загальнодержавних та місцевих інтересів з метою забезпечення збалансованого розвитку територій (регіонів) Кабінетом Міністрів України (2009 р.) було створено діючий консультативно-дорадчий орган – Раду з питань регіонального розвитку та місцевого самоврядування, пріоритетними завданнями якого окреслено моніторинг державної регіональної політики, передусім в напрямі розвитку місцевого самоврядування, пошуку ефективних шляхів її вдосконалення; напрацювання спільних планів дій центральних, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для забезпечення збалансованого розвитку територій (регіонів). Консультативно-дорадчий орган сприятиме формуванню пропозицій щодо [187; 18]: удосконалення законодавства з питань регіонального розвитку, місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою держави; фінансового, матеріально-технічного, науково-методичного, кадрового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування; сприяння координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади з метою підтримки органів місцевого самоврядування у здійсненні власних та делегованих повноважень; забезпечення взаємодії органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування, їх асоціаціями, іншими об'єднаннями та громадськими організаціями.

Результативністю відмічатиметься прийняття і дотримання положень Закону України „Про розвиток гірських територій в Україні”, де на основі нормативно-правового оформлення врегульовуватимуться інтереси мешканців гірських територій, а також підприємців та інвесторів, що здійснюють діяльність у гірській місцевості, буде сформована дієва та

системна державна гірська політика. Відмічений закон [182]: визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо збалансованого розвитку гірських територій, поліпшення якості життя населення, зміцнення місцевих економік та громад, збереження та відновлення природних цінностей та культурної спадщини за паритету екологічних, економічних і соціальних цілей суспільства; окреслює напрями державної підтримки розвитку гірських територій) у сфері економічного розвитку, у соціальній сфері та сфері розвитку інфраструктури, у сфері екологічної та природно-техногенної безпеки; тощо. При цьому інструментом державної підтримки розвитку гірських територій виступатимуть державні програми як сукупність інвестиційних проектів, спрямованих на реалізацію пріоритетів розвитку гірських територій.

Процес формування дієвого інституційного механізму повинен враховувати важливі складові забезпечення розвитку території, які зумовлюються економічними, соціальними, екологічними та іншими елементами. Оцінюючи інституційний механізм важливо це враховувати, як вважають окремі науковці [90, с. 11], і ми притримуємося цієї точки зору, оскільки будь-яка інституція (відомство) може забезпечити певне зростання окремих показників у межах своєї компетенції, але при цьому територія не розвиватиметься, позаяк інші показники (наприклад, соціальні чи екологічні) матимуть від'ємне значення, тобто деградуватимуть. Розвиток території не обмежується економічною складовою, оскільки він передбачає передусім кількісне зростання продуктивних сил на певній території (регіоні), при цьому досить часто ігноруються якісні чинники збалансованості та соціальної орієнтації життєзабезпечення населення гірської місцевості.

Важливим кроком уряду є створення Указом Президента від 21 квітня 2015 року „Ради регіонального розвитку” до компетенції якої віднесено координацію взаємодії державних органів з органами місцевого самоврядування з метою удосконалення розвитку місцевого самоврядування, підвищення ефективності територіальної організації влади та здійснення реформ у сфері децентралізації управління

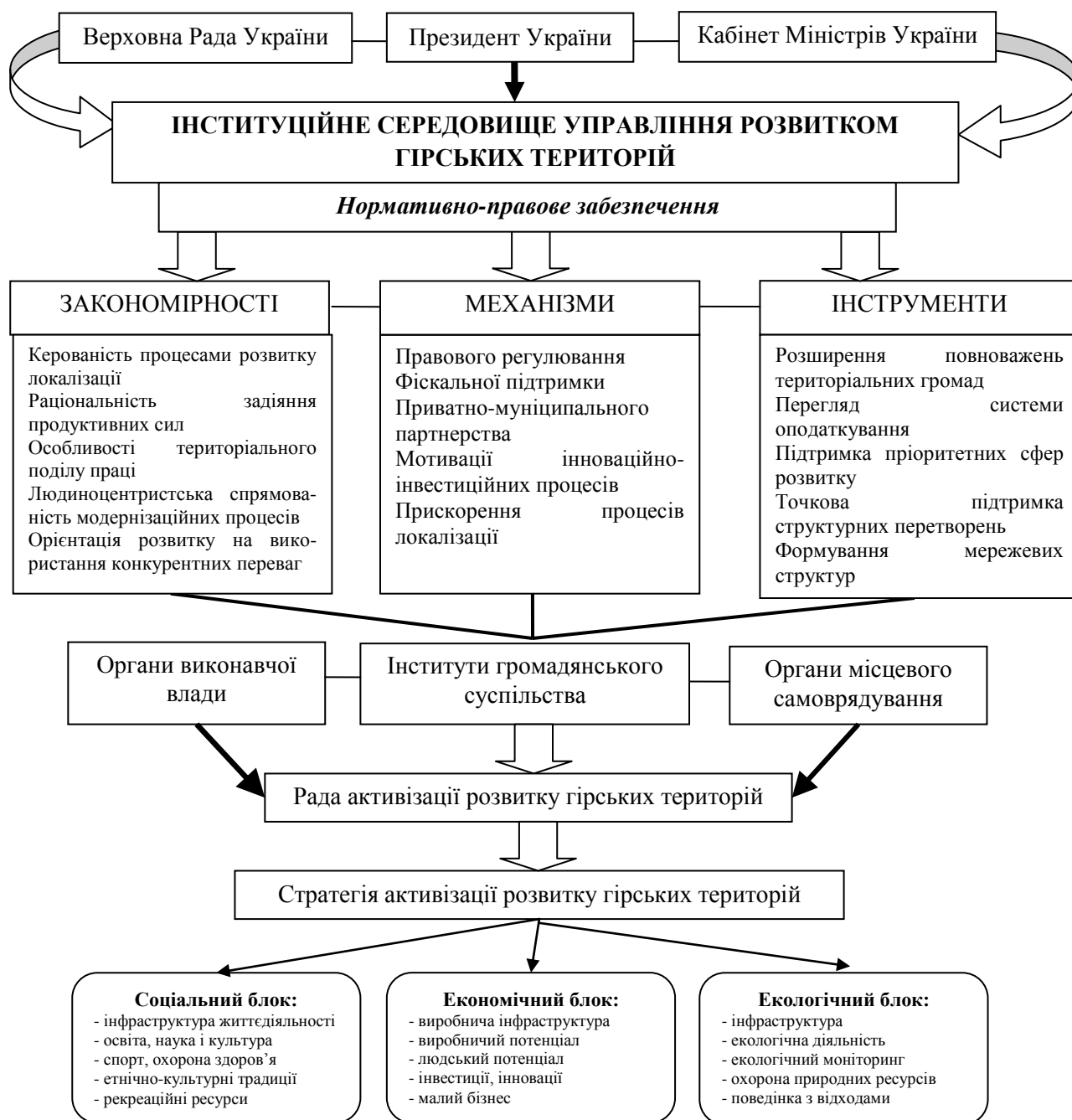
регіональним розвитком. Доцільно зазначити що у своїй діяльності Рада враховуватиме стандарти розвитку Європейської хартії місцевого самоврядування і вивчатиме й застосовуватиме передовий міжнародний досвід. З метою підтримки роботи „Ради регіонального розвитку” та забезпечення результативності, в Закарпатській області на основі розпорядження голови Закарпатської обласної ради від 7 лютого 2011 р. №9/01-48 створено Координаційну раду з питань місцевого самоврядування діяльність якої сприятиме оперативному вирішенню соціально-економічних проблем територіальних громад області та надання їм організаційно-методичної допомоги. На нашу думку, зазначені інституції сприятимуть розв’язанню низки проблемних питань з розвитку гірських територій регіону, але у своїй діяльності вони є залежні від відповідної керуючої системи. Безперечно, краще щоб зазначені інституції були незалежними, але це буде можливим лише при вирішенні питання з їх автономного фінансування.

Науковці вважають, що нині необхідним постає формування нового закону щодо гірської політики, який визначатиме основну мету – забезпечення збалансованого розвитку гірських територій України на основі перспективного зростання трьох сфер [103; 192]: економічної, соціальної та екологічної. Відмічений закон повинен базуватися на: створенні умов для забезпечення високого рівня якості життя горян (передусім: високі доходи населення, соціальне обслуговування та комфорт проживання); стимулюванні поліпшення демографічної ситуації, зокрема спонукати молодь залишатися в гірських населених пунктах, а також необхідним є повернення молоді, що перебуває на заробітках за кордоном; гарантуванні належного пенсійного забезпечення (стаж осіб, які проживають у гірських населених пунктах та працюють в особистому підсобному господарстві, повинен зараховуватися до пенсійного стажу); гарантуванні збереження і примноження культурної та історичної спадщини гір, підтримка розвитку етнічних художніх промислів; встановлення екологічного регламенту господарювання в гірських умовах та визначення норм використання, охорони та відтворення природних багатств гір.

Ключ до розуміння збалансованості розвитку регіону лежить у трактуванні його як певного оптимуму, тобто сукупності найсприятливіших соціально-економічних і природних умов на певній території, які дали б змогу якнайефективніше використати природні й трудові ресурси, а також виробничу та соціальну інфраструктуру за умови збереження рівноваги в довкіллі. Розбалансування такого оптимуму призводить до негативних наслідків, передусім – екологічних і соціальних. Соціальна орієнтація регіонального розвитку передбачає спрямованість функціонування всіх підсистем на підвищення рівня та якості життя населення. Індикаторами соціальної орієнтації розвитку регіону слід вважати динаміку реального рівня споживання соціальних благ, народжуваність і смертність, фізичне й духовне здоров'я місцевих мешканців, тривалість життя тощо [90, с. 12].

В умовах децентралізації владних структур і повноважень, підвищенні ролі регіональних і місцевих органів влади та з метою вирішення проблемних питань розвитку територій гірської місцевості необхідним є формування і реалізація нового інституційного механізму який одночасно врахує інтереси держави, регіону в цілому та територіальних громад гірських територій і забезпечуватиме прийняття результативних рішень щодо активізації зростання економічної системи гірського краю (рис. 4.1). Дієве інституційне забезпечення, з одного боку зумовлює ефективну діяльність відповідних державних та самоврядних органів, а також громадських організацій, а з іншого – закономірності, закони, механізми та інструменти. Формування механізму управління, на нашу думку, необхідно починати з розроблення і затвердження стратегій розвитку гірських територій, які враховуватимуть локальні властивості, можливості та перспективи кожної з них, що забезпечить їх адекватність та дієвість у майбутньому. Розроблення зазначених стратегій повинно відбуватися з урахуванням регіональних та національних інтересів, тому повинна узгоджуватися з діючими нормативними актами, національними програмами, стратегією регіонального розвитку та територіальними інтересами. Саме з урахуванням стратегій і повинно формуватися інституційне забезпечення механізму управління розвитком гірських

територій який формується через призму виконання власних функцій суб'єктами управління і вибору ними відповідних методів регулювання. Як видно із запропонованої моделі, всі подальші управлінські рішення повинні погоджуватися між суб'єктами управління як державної влади, органами місцевого самоврядування, територіальними громадами чи самоутвореними об'єднаннями громадян.

Рис. 4.1. Функціональна модель формування інституційного механізму управління розвитком гірських територій регіону*

*Авторська розробка.

Узгоджені рішення повинні проходити експертне оцінювання економічного, екологічного та соціального захисту з метою усунення можливих недоліків на початковому етапі. Ефективність реалізації управлінських рішень посиляться з адекватним підходом до визначення кваліфікованих виконавців, джерел фінансування, встановленні календарних термінів та окресленні способу контролю за виконанням прийнятих управлінських рішень. Об'єкти управління класифіковані за трьома групами: економічна, екологічна і соціальна із зазначенням їх основних складових. Отриманий результат проходить аналіз і оцінку суб'єктами управління, обґрунтовуються відповідні висновки, пропозиції і що важливо – набувається досвід на майбутнє.

Отже, дослідження свідчить, що законодавчого забезпечення потребують ряд проблемних питань пов'язаних з життєзабезпеченням гірських мешканців, вирішення яких уможливить збалансування економічної, соціальної й екологічної складових розвитку гірських територіальних систем, призведе до перспективного зростання й активізації життєдіяльності на територіях гірської місцевості. Результативна модель інституційного забезпечення механізму управління розвитком територій гірської місцевості повинна формуватися на основі поєднання інтересів всіх гілок влади, починаючи з макро-, мезо- і завершуючи мікрорівнем та територіальної громади гірської місцевості спрямованих на забезпечення збалансованого розвитку гірського краю.

4.3. Перспективні напрями активізації розвитку гірських територіальних систем регіону

Посилена увага суспільства до активізації розвитку гірських територіальних систем зумовлюється специфічними умовами, особливостями господарської діяльності і життєзабезпечення гірських мешканців. Умови гірської місцевості справляють істотний вплив на формування спеціалізації території, виокремлюючи пріоритетні види економічної діяльності гірського краю. Вразливість територій гірської

місцевості зумовлюють необхідність формування особливого підходу до їх збереження і охорони, окреслення основних цілей їх збалансованого розвитку. Зокрема [122]:

- підвищення рівня обізнаності щодо розуміння необхідності активізації розвитку гірських районів на глобальному, регіональному та національному рівнях і поглиблення відміченого розуміння;

- збереження і охорона природних ресурсів та створення технічних і організаційних механізмів, покликаних змінізувати наслідки стихійних лих;

- розширення глобальної інформаційної мережі і формування бази даних з метою їх використання у процесі обґрунтування і прийняття управлінських рішень стосовно вирішення проблемних питань розвитку гірських територій;

- зміцнення потенціалу держав у сфері удосконалення діяльності з планування, реалізації програм та здійснення контролю у процесі забезпечення сталого розвитку гірських територій;

- підвищення добробуту і благополуччя гірських мешканців, боротьба з бідністю.

З метою активізації розвитку територій гірської місцевості Карпатського регіону доцільним є вивчення і впровадження в українську практику досвіду європейських країн, де для врегулювання проблемних питань розвитку гірських територій застосовуються заходи щодо реалізації гірської політики. Серед таких підходів важливим є принцип компенсаційної допомоги, яка надається передусім гірським регіонам, що характеризуються депресивністю. Застосовується також система заохочувальних премій, які надаються виробникам продукції виготовленої у несприятливих умовах господарювання, та пільговий режим щодо європейських квот виробництва. Для перспективного розвитку гірських територій європейська практика передбачає пільговий інвестицій режим.

Забезпечення перспективного розвитку територій гірської місцевості Карпатського регіону зумовлює окреслення таких напрямів:

- задіяння ефективних механізмів залучення інвестиційних ресурсів для розвитку економіки гірського краю;

- впровадження науково-технологічних інновацій і сучасних управлінських методів у сфері господарювання;
- забезпечення пільгових умов аграрного господарювання з метою вирощування екологічно чистої продукції;
- сприяння у застосуванні альтернативних і відновлюваних джерел енергії як у виробничій, так і побутовій сферах і життєзабезпечення гірських мешканців;
- зменшення антропогенного впливу на довкілля з метою його збереження і охорони, тощо.

Дослідження підтверджує необхідність формування комплексного підходу до окреслення перспектив розвитку територій гірської місцевості Карпатського регіону, який базуватиметься передусім на врахуванні регіональних властивостей території. Важливим при цьому є поєднання інтересів держави, органів місцевого самоврядування та громади, що сприятиме активізації процесів розвитку територій гірської місцевості і забезпечить їх збалансоване зростання.

Результативний розвиток територіальних систем залежить від багатьох чинників одним з яких є чітке бачення та формування пріоритетних і перспективних напрямів окреслення яких дасть можливість подальшого нарощування як виробничого, так і соціального потенціалу регіону. Враховуючи мінливість зовнішнього економічного середовища, складність передбачення майбутніх національних та глобальних змін, що накладає певні труднощі у визначенні пріоритетів розвитку, доцільним є виокремлення основних науково-теоретичних підходів до аналізу розвитку гірських територій. Це дасть можливість вже на початковому етапі формувати територіальні стратегії розвитку, уникнути низки помилок, оскільки допущені прорахунки дорого коштуватимуть.

До основних наукових підходів з аналізу та формування пріоритетів активізації розвитку гірських територіальних систем на регіональному рівні доцільно віднести такі особливості: 1. Розвиток гірських територій відрізняється певними територіальними властивостями: визначення відмінностей порівняно з рівнинними та передгірними територіями; виокремлення конкурентних переваг та несприятливих чинників впливу.

2. Розвиток гірських територій відбувається в умовах поглиблення ринкових відносин: реалізація конкурентних регіональних переваг гірських територій; підвищення конкурентоздатності складових розвитку гірських територій регіону; необхідність інвестиційно-іноваційної активізації розвитку територій гірської місцевості. 3. Розвиток гірських територій потребує державної та регіональної підтримки: формування регіональної політики розвитку гірських територій (від політики дотацій до політики розвитку); підтримка та формування конкурентних переваг; підтримка не конкурентоздатних видів діяльності (через особливі економічні режими); розроблення та реалізація програм розвитку гірських територій; популяризація пріоритетних видів економічної діяльності та їх наукове забезпечення. 4. Господарська діяльність гірських територій повинна зберігати та відновлювати: екологію гір та гірських ландшафтів; традиційне господарство; інфраструктуру; гармонізувати виробничу, соціальну та екологічну складові; етнічну самобутність, традиції населення, автентичні властивості територіальної системи.

Науковий підхід, який розглядає розвиток гірських територій з точки зору виявлення властивостей, має на меті визначити територіальні відмінності певної гірської території (району) з огляду на економічний, соціальний, екологічний його стан і тенденції розвитку, врахувати геостратегічні, політичні, релігійні, ментальні, історичні та інші особливості території. Це дозволить чітко розділити фактори впливу на сприятливі, та ті, які потребують врегулювання, з подальшим формуванням системи конкурентних переваг, що забезпечать стратегічний розвиток досліджуваних територій.

Наступний науковий підхід акцентує увагу на те, що розвиток гірських територій відбувається в ринковій економічній системі і необхідно враховувати економічні закони її розвитку та функціонування. Тому показники кон'юнктури ринку диктують свої вимоги щодо конкурентоздатності представлених товарів і послуг, їх ціни та якості, і лише реалізація конкурентних переваг, постійне підвищення конкурентоздатності територіальних виробництв за рахунок реалізації

моделі інноваційно-інвестиційного розвитку, уможливить забезпечення економічного зростання гірських територій.

Враховуючи що, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин рівень розвитку гірських територій є нижчим, до наступного наукового підходу нами віднесено необхідність державного та регіонального регулювання процесів розвитку з метою їх підтримки та вирівнювання. Сподівання на те, що складна ситуація вирішиться самостійно, не є результативними, і лише за умови формування і використання дієвого управлінського механізму який застосує весь арсенал важелів можливо забезпечити необхідні темпи зростання розвитку та виходу з депресивного стану гірських територій регіону. Основними складовими формування регіональної політики розвитку гірських територій повинні бути перехід від політики дотацій до політики розвитку, виявлення конкурентних переваг і формування конкурентоздатної територіальної економіки, розроблення та реалізація програм регіонального розвитку депресивних гірських територій, наукова підтримка із залученням територіальних науково-дослідних закладів, популяризація пріоритетних видів економічної діяльності та історично цінних, домінування суспільних та екологічних інтересів над економічними тощо.

І четвертий з наукових підходів спрямований саме на регламентацію господарської діяльності та визначення основних напрямів які дозволять відновити та зберегти традиційне господарство, етнічну самобутність та історичні традиції населення, екологію територій та природні ландшафти, розвинути виробничу та соціальну інфраструктуру, що в комплексі дозволить гармонізувати розвиток всіх сфер гірських територій.

Запропоновані наукові підходи з аналізу та формування пріоритетів активізації розвитку гірських територій регіону, на нашу думку, слугуватимуть моніторингу територіальних процесів, виокремленню територіальних переваг та визначенню стратегічних пріоритетів, розвиток яких повинен підвищувати конкурентоспроможність гірських територій для забезпечення їх ефективного функціонування в ринкових економічних умовах. Водночас органи територіальної влади, повинні створювати

сприятливі умови з метою збереження традиційних видів господарської діяльності навіть за рахунок дотацій.

Зазначимо що, двадцять перша сесія VI скликання Закарпатської обласної ради 06.03.2015 року затвердила Регіональну стратегію розвитку Закарпатської області на період до 2020 року [195], в якій на основі проведеного SWOT- аналізу сформовано стратегічне бачення та місія розвитку Закарпатської області, сформовано стратегічні цілі розвитку, зокрема: 1) Розвиток людського та соціального капіталу. 2) Формування конкурентоспроможності та інноваційності економіки регіону. 3) Інтегрований розвиток сільських і міських громад та територій. 4) Забезпечення якості і безпеки довкілля та просторової гармонії.

Пріоритетними, як зазначено у стратегії, для регіону є забезпечення високої якості та рівня життя нинішнього і майбутнього поколінь закарпатців через: розвиток людського капіталу, гармонійне поєднання формування конкурентоспроможної економіки і сучасної інфраструктури зі збереженням унікальної природи і культурно-духовних традицій, ефективне використання конкурентних переваг регіону. Представлена стратегія була розроблена за узгодженості з Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року [60], яка в свою чергу, спрямована на визначення завдань та інструментів з метою розв'язання соціальних проблем, підвищення рівня економічного потенціалу територій, продуктивності їх економіки, прибутковості бізнесу та доходів населення і, як наслідок, створення умов для загального підвищення соціальних стандартів, якості життя та розвитку бізнес-середовища. До регіональних цілей розвитку сформовано відповідні пріоритети, серед яких:

1. *ЦІЛЬ 1* – Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів. *Пріоритети:* підвищення ролі та функціональних можливостей міст у подальшому розвитку регіонів; розвиток інфраструктури міст; підтримка інтегруючої ролі міст як центрів економічного та соціального розвитку; створення умов для поширення позитивних процесів розвитку міст на інші території, розвиток сільської місцевості; поліпшення транспортної доступності в межах регіону;

розвиток сільської місцевості; підвищення ефективності використання внутрішніх факторів розвитку регіонів; розвиток інтелектуального капіталу; підвищення рівня інноваційної та інвестиційної спроможності регіонів; розвиток підприємницького середовища та конкуренції на регіональних товарних ринках; раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, збереження культурної спадщини та найцінніших природних територій; розвиток транскордонного співробітництва; диверсифікація джерел енергопостачання та підвищення рівня енергоефективності в регіонах.

2. **ЦІЛЬ 2** – Територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток. *Пріоритети*: виконання завдань і здійснення заходів, спрямованих на вирішення актуальних проблемних питань Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та м. Севастополя; відновлення безпеки життєдіяльності та економічна реабілітація Донецької та Луганської областей; захист національних інтересів та недопущення порушення конституційних прав громадян України на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя; запобігання збільшенню диспропорцій, що гальмують розвиток регіонів; узгодженість політики стимулювання розвитку “точок зростання” та підтримки економічно менш розвинутих і депресивних територій; створення умов для продуктивної праці населення; забезпечення комфортного та безпечного життєвого середовища для людини незалежно від місця її проживання; створення умов для розв’язання нагальних проблем переселенців; підвищення стандартів життя в сільській місцевості; модернізація системи освіти; створення умов для формування здорового населення; соціокультурний розвиток; надання якісних послуг транспорту та зв’язку; надання якісних житлово-комунальних послуг, забезпечення житлом; розвиток міжрегіонального співробітництва; створення умов для зміцнення зв’язків між регіонами та територіальними громадами; розвиток прикордонних територій.

3. **ЦІЛЬ 3** – Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку. *Пріоритети*: децентралізація влади, реформування місцевого

самоврядування та адміністративно-територіального устрою; удосконалення системи стратегічного планування регіонального розвитку на загальнодержавному та регіональному рівні; підвищення якості державного управління регіональним розвитком; посилення міжгалузевої координації в процесі формування та реалізації державної регіональної політики.

Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року, як видно з документу, охоплено загалом широке коло питань, що потребує вирішення в межах всієї України.

Враховуючи що, основною частиною населення гірських територій є сільське населення яке зайняте в сільськогосподарському виробництві актуальним та своєчасним документом є „Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки” [82] проект якої представлено Міністерством аграрної політики та продовольства України і є результатом безпрецедентної колективної співпраці низки державних та міжнародних інституцій, бізнесу, неурядових організацій, наукових установ та суспільства загалом. До основних стратегічних пріоритетів розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні визначено 10 стратегічних пріоритетів: 1) Діловий клімат і протидія корупції, створення стабільної правової системи, що відповідає міжнародним і європейським стандартам, зокрема шляхом виконання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 2) Земельна реформа. 3) Інституціональна реформа мінагрополітики, державних підприємств, установ, організацій, що належать до його сфери управління. 4) Продовольча безпека. 5) Оподаткування. 6) Розвиток агропродовольчих ланцюгів доданої вартості. 7) Сільський розвиток – відродження українського села. 8) Доступ до міжнародних ринків, торгівельна політика та просування експорту. 9) Аграрна наука, освіта, інновації та дорадчі послуги. 10) Захист довкілля та управління природними ресурсами, зокрема лісовим та рибним господарством.

Представлена Стратегія охоплює широкий і комплексний перелік питань, які впливають на сільськогосподарський сектор в цілому, зокрема

управління земельними ресурсами, науково-дослідна діяльність і освіта в сільському господарстві, доступ до фінансових ресурсів, механізми державної підтримки, безпечність харчових продуктів, охорона довкілля, а успішне виконання цього плану дій матиме істотний вплив не тільки на сільські території, але й на економіку України в цілому.

Не зважаючи на низку вагомих теоретичних та практичних напрацювань, актуальним залишається питання з розвитку гірських територій регіону, вирішення яких знаходиться, у першу чергу в площині компетенцій територіальних органів влади та громад, оскільки проблеми які потрібно вирішувати часто носять локальний характер, обмежені територіально та мають свою специфіку. Враховуючи це, необхідно чітко усвідомлювати поставлені завдання, їх реальність та шляхи вирішення, оскільки допущені помилки і прорахунки коштуватимуть дорого. Тому, для визначення основних напрямів розвитку гірських територій та формування стратегії розвитку, принципи представлені у наведених вище стратегіях, доцільно доповнити наступними. Зокрема, принципом: *комплексності* – як для повноти оцінки складових територіального потенціалу, врахування зовнішніх чинників, так і для вибору і застосування інструментарію управління; *пріоритетності соціальної та екологічної складової* в розвитку гірських територій регіону, розвитку територіальних громад; *ієрархії* – узгодження розвитку гірських територій з регіональними та національними стратегіями зростання; *домінування ринкового регулювання* – державне та регіональне управління лише доповнює та усуває недоліки ринкового, виконує мінімальні функції; *соціального партнерства* – при визначенні пріоритетів розвитку гірських територій враховуються думки представників управління, бізнесу, територіальних громад, науки тощо; *цільової підтримки* – повинен здійснюватися для збереження історично цінних традиційних видів діяльності, самобутності та національних традицій корінного населення, історичних пам'яток культури, автентичності, унікальних ландшафтів та територій, тощо;

наукового підходу – врахування законів розвитку суспільства, функціонування ринку, законів розвитку природи.

На основі вищенаведеного до перспективних напрямів активізації розвитку гірських територій регіону доцільно віднести: розвиток і активізація виробничої сфери, сфери послуг; розвиток інфраструктури гірських територій; розвиток людського потенціалу; оптимізація системи територіального управління; активізація міжнародної співпраці, розширення зовнішньоекономічних зв'язків суб'єктів господарювання (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Активізаційні підходи до розвитку гірських територіальних систем регіону на перспективу*

Перспективні напрями розвитку	Цілі	Завдання
1	2	3
1. Розвиток і активізація виробничої сфери	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування конкурентоздатних підприємств. 2. Виробництво конкурентоздатної продукції. 3. Трудова зайнятість населення 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створення спеціальних умов які б урівноважували (формувані пріоритети) можливості розвитку підприємств в гірській місцевості. Пріоритетними є галузі аграрного виробництва, лісопереробки. 2. Формування сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату для їх залучення. 3. Сприяння професійній підготовці робочих кадрів
2. Розвиток та активізація сфери послуг	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток пріоритетних видів діяльності у сфері послуг. 2. Підвищення якості надання послуг. 3. Сприяння самозайнятості населення 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Регіональна підтримка та популяризація видів діяльності в рекреаційній галузі. 2. Моніторинг та коригування якості послуг. 3. Сприяння залученню інвестицій у сферу послуг. 4. Підготовка кваліфікованих фахівців
3. Розвиток інфраструктури гірських територій	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток виробничої інфраструктури. 2. Розвиток соціальної інфраструктури. 3. Розвиток прикордонної інфраструктури. 4. Розвиток ринкової інфраструктури 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розширення об'єктів виробничої інфраструктури з метою забезпечення діючих та створення нових виробничих потужностей. 2. Розширення об'єктів соціальної інфраструктури з метою забезпечення комфортного проживання та рекреації населення та рекреантів. 3. Удосконалення та розширення прикордонної інфраструктури для забезпечення розвитку транскордонного співробітництва в пріоритетних галузях з країнами Євросоюзу, та сприяння міжнародному туризму. 4. Удосконалення ринкової інфраструктури розвиток якої забезпечить формування сприятливої кон'юнктури ринку

1	2	3
4. Розвиток людського потенціалу.	1. Формування територіальної системи забезпечення розвитку людського потенціалу.	1. Формування системи регіональної освіти яка забезпечує потреби гірських територій у фахівцях. 2. Розвиток регіональної системи охорони здоров'я та популяризації здорового способу життя. 3. Популяризація, збереження та розвиток культури та історичних цінностей всіх народностей що населяють гірські території.
5. Оптимізація системи територіального управління гірськими територіями.	1. Формування ефективної системи територіального управління. 2. Активізація участі територіальних громад у питаннях управління.	1. Проведення територіальної реформи системи управління з метою її оптимізації та зменшення фінансування. 2. Залучення територіальних громад до вирішення питань що стосуються розвитку їх території проживання.
6. Активізація міжнародної співпраці та зовнішньо-економічних зв'язків.	1. Встановлення добросусідських відносин. 2. Розвиток міжнародної співпраці. 3. Вихід регіональних товарів на міжнародні ринки. 4. Збалансування регіональних ринків іноземними товарами.	1. Розвиток і зміцнення взаємовідносин з країнами сусідами. 2. Створення сумісних підприємств, проектів на взаємовигідних умовах. 3. Підтримка просування регіональних товарів на зовнішні ринки. 4. Захист вітчизняних товарів від інтервенції іноземних товарів.

*Авторська розробка.

Окрім зазначених перспективних напрямів активізації розвитку гірських територій регіону важливим є визначення найбільш перспективних видів економічної діяльності за КВЕД [95], що дасть можливість кращого вибору для самозайнятості населення та створенні сприятливих передумов для його реалізації. Так, для активізації розвитку гірських територій Закарпатської області доцільно виділити наступні: *Секція А, розділ 01* – сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг, де є сприятливі умови з розвитку тваринництва, зокрема великої рогатої худоби, розведення коней, овець та кіз; в рослинництві перспективними культурами для вирощування є картопля та льон, а в перспективі – створення органічних сільськогосподарських виробництв. Розвиток мисливських господарств є потужним природнім резервом уміле використання яких дасть додаткові

можливості з активізації розвитку, зокрема *Секція А, розділ 02* – лісове господарство та лісозаготівлі, де основними видами є заготівля круглого лісоматеріалу та незначна його обробка, паливна деревина (дрова), деревне вугілля та побічне лісокористування; *Секція А, розділ 03* – рибне господарство, а саме в гірських умовах перспективним є прісноводне рибництво (аквакультура) з розвитку форелевих господарств; *Секція В, розділ 08* – добування інших корисних копалин і розроблення кар'єрів, тут доцільним є видобуток каменю як будівельного та оздоблювального матеріалу, значними покладами якого наділені гірські території, видобуток інших корисних копалин; *Секція С* – переробна промисловість, яка включає значну кількість видів діяльності для реалізації підприємницького потенціалу де перспективними є виробництво харчових продуктів та напоїв, оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини, виробництво меблів, виробництво іншої продукції для якої є наявна сировинна база; *Секція F* – будівництво, де включені види діяльності необхідні для житлового та промислового будівництва, без якого розвиток інших сфер неможливий; *Секції G та H* – містять види діяльності що формують частину інфраструктури території, а саме торгівля і транспорт; *Секція I* – тимчасове розміщування й організація харчування, включає види діяльності з надання місць для короткострокового проживання для розміщування відряджених та інших приїжджих та діяльність з обслуговування їжею та напоями за умови, що їжу та напої споживають на місці у традиційних ресторанах, ресторанах самообслуговування або швидкого обслуговування, що працюють як постійно, так і тимчасово; *Секція R* – мистецтво, спорт, розваги та відпочинок, що включає управління установами та надання послуг для задоволення культурних і розважальних потреб клієнтів, діяльність бібліотек і архівів, роботу музеїв будь-якого типу, ботанічних і зоологічних садів, роботу історичних місць і природних заповідників, надання розважальних і спортивних послуг, організування відпочинку та розваг, такі як діяльність парків відпочинку з атракціонами (наприклад, механізовані гірки, водні гірки, ігри, шоу), діяльність, пов'язану з організацією ярмарків і майданчиків для пікніків, як популярної форми відпочинку у місцях з гарними краєвидами та екологічно чистими ландшафтами.

Результативність окреслених перспективних напрямів та видів економічної діяльності залежатиме від ефективності механізму реалізації, а саме виокремлення інструментарію управління, проблемність вибору якого гостро постає в умовах дефіциту фінансування. Необхідно усвідомлювати, що програмування ефективне лише за умови чіткого визначення ресурсного та фінансового забезпечення, тому значна кількість як національних, так і регіональних програм залишилася нереалізованими. Ефективним виявиться той механізм управління який не потребує значних обсягів бюджетного фінансування, а діятиме шляхом формування привабливого територіального економічного середовища, в якому як виробник (підприємець), так і інвестор знайдуть власні економічні (моральні) переваги та мотиваційні чинники діяти саме на цій території. Тому вибір інструментарію та формування механізму територіального управління в гірських районах регіону загалом повинен бути зваженим, враховувати потенційні можливості, перспективи, особливості певної території і водночас доповнюючим до ринкового саморегулювання. З огляду на це, спробуємо ранжувати основний інструментарій управління з точки зору ефективності регулювання розвитку гірських територій регіону в умовах економічної кризи і нестабільності (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Класифікація ефективності інструментарію державного та регіонального управління розвитком гірських територій регіону (в умовах економічної кризи)

Інструментарій управління (регулювання)		
ефективні	середньоефективні	малоефективні
1. Законодавчо-правові. 2. Квоти. 3. Ліміти. 4. Ліцензії. 5. Державні замовлення та держконтракти. 6. Пільги. 7. Податки. 8. Спеціальні економічні режими. 9. Норми і стандарти. 10. Митні податки і збори.	1. Державне підприємництво. 2. Соціальні нормативи. 3. Цінова політика. 4. Державні кредити. 5. Дотації. 6. Субвенції. 7. Курс валют. 8. Індексвання доходів. 9. Розподіл державного бюджету.	1. Програмування. 2. Індикативне планування. 3. Адресна підтримка. 4. Специфічні методи (реклама, переконання). 5. Регіональна стратегія розвитку.

Окреслення перспективних напрямів активізації розвитку гірських територій регіону має вагоме значення як складова процесу управління, водночас залежить від оцінки низки факторів, основними з яких є територіальні властивості та специфічні особливості, потенційні можливості територій, зовнішні фактори впливу, майбутні потреби регіону, країни, світу, а сформовані наукові підходи та принципи сприятимуть якості зазначеного процесу.

Таким чином, основні напрями регіональної політики щодо активізації розвитку гірських територій повинні спрямовуватися на: відродження традиційних видів діяльності місцевого населення; удосконалення рекреаційної та соціальної інфраструктури; підтримку і популяризацію функціонуючих та нових видів туризму; розробку та реалізацію регіональних комплексних програм розвитку гірських територіальних систем; інформаційне забезпечення та популяризацію рекреаційного потенціалу регіону як на національному так і міжнародному рівнях; підвищення інвестиційної привабливості для залучення внутрішніх та зовнішніх інвесторів. Реалізація вище наведених напрямів регіональної політики дасть можливість значно покращити рівень життя населення гірських регіонів, відновити інфраструктуру та зберегти досліджувані території від негативів антропогенного навантаження.

Поряд з цим, доцільним є розроблення збалансованої моделі розвитку гірської місцевості на основі взаємодії пріоритетних сфер життєзабезпечення населення гірського краю, зокрема соціальної, економічної й екологічної. Водночас, в умовах децентралізації влади і надання більших повноважень регіонам, постає завдання врахування і поєднання інтересів законодавчої, виконавчої гілок влади та органів місцевого самоврядування і громади, що сприятиме забезпеченню збалансованого розвитку територій гірської місцевості, зокрема підвищенню життєвого рівня і добробуту гірських мешканців; залученню інвестиційних ресурсів з метою розвитку пріоритетних видів економічної діяльності; розвиток підприємництва і можливості започаткування бізнесу з наданням пільгових умов господарювання передусім з метою зацікавлення молоді, яка залишатиметься на проживання у гірській місцевості тощо.

Післямова

Зважаючи на актуальність пошуку новаційних підходів до активізації розвитку гірських територіальних систем України та її регіонів, в монографічному дослідженні на основі теоретичних узагальнень обґрунтовано окремі аспекти забезпечення життєвого середовища гірських мешканців з врахуванням геопросторових властивостей території, які характеризують динаміку внутрішнього балансу в контексті розвитку їх окремих частин, інтеграційних процесів, що зумовлюють поєднання окремих складових зростання в єдиний системоутворюючий фактор впливу для формування перспективного розвитку гірського краю. Обґрунтовано роль територій гірської місцевості в системі регіональної економіки, де особлива увага приділяється вирішенню проблемних питань з метою підвищенні рівня якості і життя гірських мешканців, формування їх добробуту і забезпечення благоустрою гірських помешкань.

Методичні підходи до дослідження процесу активізації розвитку гірських територій обґрунтовуються моніторингом наявних природних, демографічних, соціальних, економічних, екологічних та інших особливостей і властивостей території, зумовлюються їх взаємозв'язком і взаємозалежністю, що сприяє виявленню потенційних можливостей гірської території з метою формування комфортного середовища для життєдіяльності і проживання гірських мешканців з врахуванням раціональності використання природних багатств і ресурсів гірського краю.

Унікальність і своєрідність гео економічного розташування гірських територій Закарпатської області, природних умов, ресурсного та виробничого потенціалу, стану і тенденцій зростання економіки і трансформаційних процесів у системі суспільного розвитку у зв'язку із зміною соціальних орієнтирів, породжує чимало проблемних питань на шляху економічного зростання. Суміжність територій з країнами-членами Європейського Союзу (Угорщиною, Польщею, Словаччиною і Румунією)

дає можливість розширення міждержавного співробітництва, формування зовнішньоекономічних зв'язків між суб'єктами господарювання, передусім малого бізнесу, у пріоритетних видах економічної діяльності, відводить важливу роль регіону в інтеграції України в європейські структури.

Територія Закарпатської області зумовлюється вертикальною зональністю, де наявність населених пунктів, що мають статус гірських становить 43,0 % до усіх поселень по області. Демографічна місткість гірської території має перспективи до розширеного відтворення, оскільки щільність населення майже у 2 рази нижча за середньообласний показник. Господарська діяльність відбувається у складних природно-кліматичних умовах, які мають суттєвий вплив на життєзабезпечення населення. Регіон характеризується малоземельністю, однак природний потенціал гірських територій Українських Карпат відзначається багатством і різноманітністю, тут зосереджено значні лісові, водні, рекреаційні, туристичні ресурси. Вагомим потенціалом для розвитку аграрної сфери, зокрема тваринництва є придатні для використання полонинські угіддя – близько 39,0 тис. га, а також луки лісових площ та площ лісового фонду (150 тис. га), де протягом 100-115 днів у році є сприятливі умови для випасання худоби. На гірських територіях є можливість використання ресурсів побічного користування лісу, зокрема грибів, плодів, ягід, в тому числі лікарських, технічних та медоносних рослин, а також наявних джерел мінеральних вод, які при раціональному їх використанні, збереженні й охороні сприятимуть активізації розвитку гірського краю. Важливою складовою є екологічний потенціал території, клімат, водозабезпеченість, екологічні властивості рельєфу, ґрунтів тощо.

Оскільки уся територія Закарпатської області входить до складу гірської системи Карпат, значну частку в її загальній площі займає екологічна мережа (77,1 % до території області), у тому числі й природно-заповідний фонд (11,6 % до території області та 15,0 % до площі екологічної мережі, в цілому). З огляду на відмічене зумовлюється необхідність дотримання засад та принципів раціонального природокористування, у системі якого пріоритетна роль належить

природоохоронній діяльності на об'єктах екомережі та ПЗФ. Враховуючи вигідне гео економічне розташування регіону в межах прикордонного співробітництва із чотирма суміжними країнами-членами Євросоюзу доцільно об'єднати екомережу через екологічні коридори із сусідніми державами, території яких входять до Карпатської гірської системи.

З метою активізації розвитку малого бізнесу у гірських районах доцільним є застосування мотиваційних підходів, підтримки та сприяння з боку органів державної влади і місцевого самоврядування для зацікавлення гірських мешканців у започаткуванні власної справи передусім у пріоритетних видах економічної діяльності, оскільки існує негативна тенденція щодо їх функціонування, вони відстають порівняно з іншими природно-економічними зонами регіону як за кількістю суб'єктів господарювання (13,1 % до середньообласного показника, 2015 р.), так і за обсягами реалізованої ними продукції (робіт, послуг) всього 9,9 %, або 529,0 млн грн. Аналогічною є і тенденція щодо кількості виробників продукції сільського господарства (10,0 %, або 14 господарств із 140 по області) і кількості господарств населення (25,4 %, або 64,2 тис. проти 252,4 тис.).

Соціальні властивості гірських територій, або ж їх функціональність реалізується через формування дієвого соціального осередку, зокрема сільської громади. Результативність цієї функції проявляється в ефективному і раціональному використанні наявного територіального потенціалу, збереженні і відтворенні навколишнього природного середовища, а також створенні передумов для забезпечення стійкого розвитку сільських територій. При цьому важливим є врахування інтересів сільських мешканців стосовно поліпшення добробуту і якості їх життя.

Активізація розвитку гірських територіальних систем зумовлює необхідність посиленої уваги щодо фінансування гірських територій з боку владних структур як на макро-, так і на регіональному рівні. Доцільно передбачати фінансові кошти у бюджетах різних рівнів через асигнування державного і місцевого бюджетів, а також інших позабюджетних джерел, наприклад, коштів громадських організацій; фінансування закордонними донорськими програмами, з метою

поліпшення економічної та соціальної ситуації у гірській місцевості, покращення благоустрою та підвищення добробуту гірських мешканців. При цьому державна фінансова підтримка виступає одним з вагомих механізмів забезпечення збалансованого розвитку гірських територій Закарпатської області, яка повинна спрямовуватися передусім на розвиток пріоритетних видів економічної діяльності цієї місцевості, а саме: сільського і лісового господарства, рекреаційно-туристичної діяльності, надання послуг у сфері санаторно-оздоровчого характеру, в тому числі розвиток малого і середнього бізнесу.

Стратегія політики гірського розвитку європейських країн формується на основі компенсації негативного впливу природно-кліматичних і ресурсних властивостей гірських територій і передбачає субсидії та інвестиційну підтримку для розвитку пріоритетних видів економічної діяльності, зокрема субсидування виробництва або надання компенсацій фермерам. Як свідчить зарубіжний досвід, допомога надається не тільки для розвитку окремих сфер діяльності, але й всіх складових розвитку гірської місцевості, що особливо є актуальним для активізації зростання гірських територіальних систем України.

Забезпечення процесу регулювання розвитку гірських територій передбачає розроблення моделі формування інституційного механізму управління ними на основі взаємоузгоджених законодавчих та інших нормативно-правових актів, дотримання яких підвищить ефективність реалізації відміченого механізму в умовах децентралізації системи державного управління, підсилить інституційну спроможність, стимулюватиме діяльність місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та територіальних громад у напрямі активізації розвитку територій гірської місцевості.

Виокремлення класифікаційних підходів до забезпечення ефективності інструментів системи державного та регіонального управління з урахуванням умов економічної фінансової кризи, дало можливість їх ранжування на ефективні, середньоєфективні та малоефективні, що дозволить удосконалити механізм територіального управління в гірських районах регіону який загалом повинен бути

зваженим, враховувати потенційні можливості, перспективи, особливості певної території і водночас бути доповнюючим до ринкового саморегулювання, що сприятиме активізації розвитку гірських територіальних систем, підвищить добробут і благополуччя гірських мешканців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авакян Г. Е. Подходы к определению горных территорий: Проблемы горного хозяйства и расселения/Г. В. Авакян. М. : ИГАН СССР, 1989. – 214 с.
2. Аверьянов А. Н. Системное познание мира/А. Аверьянов. – М., 1985. – 263 с.
3. Актуальные проблемы устойчивого развития/под общ. Ред. И. В. Недина и Е. И. Сухина. – К.: Знание, 2003. – 430 с.
4. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь/Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
5. Баденков Ю. П. Европейская горная политика. Социально-экономические и правовые факты развития: аналитический обзор/Ю. П. Баденков, А. А. Транин. М.: ИГ РАН. 1997. – 72 с.
6. Баденков Ю. П. Устойчивое развитие горных территорий/Ю. П. Баденков// Изв. РАН. № 6. – 1988. – С.7-21. (Серия географическая).
7. Барановський В.А. Територіальна модель дослідження сталого екологічного розвитку України/ В.А. Барановський//Економіка України. – 1998. - № 8. – С. 76-81.
8. Барановський М. О. Депресивні території: сутність поняття, особливості розвитку, підходи до типології/М. О. Барановський//Український географічний журнал. № 3, 2007. – 26-30 с.
9. Бартушова З. Національний природний резерват Стужиця – стан біорізноманіття словацької частини резервату/З. Бартушова// Роль гірських резерватів і національних парків у збереженні природної спадщини гірських територій : Матеріали міжнародної науково-практична конференції, присвяченої 10-й річниці створення Ужанського національного природного парку (23-25 вересня 2009 р., с. Кострино, Україна). – Ужгород, 2009. – 296 с.

10. Біла С. Інституційні засади державного регулювання розвитку депресивних територій/С. Біла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/june2009/9.htm>
11. Біла С. О. Інституційне забезпечення соціально-економічного розвитку проблемних територій (світовий досвід)/С. О. Біла// Стратегічні пріоритети, № 3(12), 2009 р. – С. 172-183.
12. Борщук Є. М. Особливості функціонування еколого-економічної системи гірського регіону/Є. М. Борщук//Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій: Тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф.; за ред. В. С. Кравціва. – Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2006. – 196 с.
13. Братута О. Удосконалення механізму управління депресивними регіонами / О. Братута //Економіка України. – 2002. – № 10. – С. 43-48.
14. Брюшкова Н. О. Соціально-економічний розвиток регіонів України / Н. О. Брюшкова//Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2008. – № 1. – С. 40-46.
15. Бучинський І. О. клімат Українських Карпат/І. О. Бачинський, М. М. Волеваха, В. О. Коржів. – К.: Наук. думка, 1971. – 172 с.
16. Бюджетне регулювання розвитку депресивних регіонів в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/770>
17. Бюлетень Західного наукового центру. 2010 /Національна академія наук України та Міністерство освіти і науки України. Західний науковий центр. – Львів: ПАІС, 2010. – 240 с.
18. Валентюк І. Інституційне забезпечення розвитку територій України/ І. Валентюк, В. Сухенко, Н. Сич//Регіональне управління та місцеве самоврядування. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 4/2009. – С. 119-130.
19. Варцаба В. Регіональний економічний розвиток та доцільність уточнення суті і змісту поняття «регіональний менеджмент / В.Варцаба // Галицький економічний вісник. – 2013. – №4(43). –

- С.49-57 – (загальні проблеми економіки та суб'єктів господарювання)
20. Васьківська К. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: наукові основи, стан і перспективи: [монографія]/К. Васьківська, І. Сембай. – Львів: ПАІС, 2009. – 196 с.
  21. Ведмідь М. Збільшення площі лісів в Україні: історія, стан та перспективи / М. Ведмідь //Лісовий і мисливський журнал. № 1 (55) (січень-лютий) 2006. – С.6.
  22. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/ уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
  23. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні/Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
  24. Висоцький О.Ю. Основи державного управління/О.Ю.Висоцький, О.Є.Висоцька, Ю.П.Шаров. – Ч. I. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008. – 52 с.
  25. Воротін В. Є. Державне управління конкурентоспроможністю національної економіки: регіональний аспект/В. Є. Воротін// Перспективи становлення конкурентоспроможної регіональної економіки: матер. шостого Пленуму Співки економістів України та Між нар. науково–практ. конф/під. заг. ред. В. В. Оскольського. – К., 2007. – С. 60–71.
  26. Воспроизводство лесных ресурсов: эколого-экономические проблемы/Коваль Я.В., Мишенин Е.В., Царенко А.М. и др. – К.: СОПС Украины НАНУ, 2002. – 39 с.
  27. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Софія, 23-25 жовтня 1995 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
  28. Газуда Л. М. Ресурсний потенціал аграрних підприємств в умовах трансформації відносин власності//Л. М. Газуда. – Ужгород: УжНУ, ПП „Медіум”, 2004. – 220 с.

29. Газуда М. В. Природно-заповідний фонд регіону в контексті вимог рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат /М. В. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. № 33. Ч. 3. Ужгород, 2011. – С. 41-45.
30. Газуда М. В. Природоохоронний аспект ресурсокористування в екологічній мережі та природно-заповідному фонді гірського регіону /М. В. Газуда// Науковий вісник Прикарпатського університету. Серія „Економіка”. Вип. № 8. Івано-Франківськ, 2011. – С.109-112.
31. Газуда М. В. Регіональний менеджмент збереження і відтворення природно-заповідних територій : монографія / М. В. Газуда, І. Б. Дяченко. – Ужгород : Вид-во ФОП Бреза А. Е., 2014. – 249 с.
32. Газуда М. В. Регіональні особливості продовольчого забезпечення : [монографія]/М. В. Газуда, В. Й. Ерфан. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2011. – 296 с.
33. Газуда М. В. Розширене відтворення лісів – глобальна екологічна проблема/М. В. Газуда, І. Б. Дяченко// Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки [Текст] : Вип. 25. У трьох частинах / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2010. – Ч. I. – С. 294-298.
34. Газуда М. В. Роль та функції державного регулювання у сфері використання природних ресурсів сільського господарства/ М. В. Газуда, В. В. Польовська// Розвиток національної економіки: теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 3-4 квітня 2015 р. Ч. 1. 2015. – С. 245-247.
35. Газуда М. В. Теоретичні аспекти та роль людського фактору в реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку Українських Карпат/М. В. Газуда. – Науковий вісник УжНУ. – № 30. Ужгород, 2010. – С.74-78. (Серія „Економіка”).
36. Газуда С. М. Передумови розвитку агропродовольчих підприємств регіону/С. М. Газуда, В. В. Польовська// Теорія і практика забезпечення ефективного розвитку суб’єктів ринку: матеріали II

- Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (30 листопада 2013 року). – Полтава: ІнтерГрафіка, 2013. – С. 68-69.
37. Галушак В. Л. Організаційно-економічні засади формування та реалізації політики розвитку проблемних територій/Галушак Валентина Леонідівна. – Автореф. дис... канд. екон. наук. – Полтава, 2006. – 19 с.
  38. Гамор Ф. Д. Праліси Закарпаття. Інвентаризація та менеджмент/Ф. Д. Гамор, Я. О. Довганич, В. Ф. Покинйчереда. – Рахів, 2008. – 85 с.
  39. Гвоздецкий Н. А. Горы. Природа мира/Н. А. Гвоздецкий, Ю. Н. Голубчиков. М. : Мысль. 1987. – 400 с.
  40. Геєць В. М. Економічне зростання в 2000-2002 рр. та складові політики розвитку в довгостроковому відношенні/В. Геєць//Економіка і прогнозування. – 2002. - № 1. – С. 11-23.
  41. Генсірук С. А. Ліси України/С. А. Генсірук; Наук. тов. ім. Шевченка, УкрДЛТУ. – Львів, 2002. – 495 с.
  42. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./Редкол. : О. М. Маринич та ін. – К. : „Українська Радянська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1989. – Т. 1: А-Ж. – 416 с.
  43. Гірські ландшафтні структури Українських Карпат/[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geografica.net.ua>
  44. Гірські та лісові ландшафти [Електронний ресурс] : Ландшафтна екологія. – Режим доступу : http://bookss.in.ua/book_landshaftnaya-ekologiya_940/8_tema-7-girski-ta-lisovi-landshafti
  45. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія/за заг. ред. члена-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.П. Мікловди. – Ужгород: ПП „Бреза”, 2012. – 262 с.
  46. Гнатів П. С. Теорія систем і системний аналіз в екології: навч. посібник/ П. С. Гнатів, П. Р. Хірівський. – Львів: Камула. – 2010. – 204 с.
  47. Голубець М. А. Сталий розвиток Українських Карпат: структурно-функціональний контекст/М. А. Голубець//Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 8-10 вересня 2010 року). – Ужгород: ТЗОВ „Папірус-Ф”, 2010. –35-37 с.

48. Голубець М.А. Середовищезнавство (Інвайронментологія)/ М. А. Голубець. – Львів: Манускрипт, 2010. – 174 с.
49. Голубець М.А. Сталий розвиток – головна проблема ХХІ сторіччя/ М. А. Голубець //Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Сталий розвиток та екологічна безпека (регіональна політика): Щорічник наук. пр. Вип. ХХ/НАН України. Інститут регіональних досліджень; відп. ред. М.І.Долішній. – Львів. 2000. – 212 с.
50. Голубчиков Ю. Н. Горы в жизни народов/ Ю. Н. Голубчиков // География в школе. № 2. 1988. – 28-33 с.
51. Гори і люди (у контексті сталого розвитку)//Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 року); відп. ред. : Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.
52. Гори і люди (у контексті сталого розвитку)//Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 року); відп. ред. : Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 2. – 604 с.
53. Горная повестка дня на ХХІ век: новые формы международного сотрудничества по проблемам устойчивого развития горных территорий // Изв. РАН. Сер. Геогр. 1998. № 6. –137-138 с.
54. Готько Н. М. Теоретико-методологічні засади функціонування і розвитку сільських територій/Н. М. Готько, В. В. Польовська// Основні пріоритети розвитку АПК України у контексті економічної, продовольчої та енергетичної безпеки країни: колективна монографія; під ред. д.е.н., проф. Ю. О. Нестерчук. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр "Візаві" (Видавець "Сочінський"), 2014. – Ч. 2. – С. 174-179.
55. Готько Н. М. Сутнісні підходи до функціонування сільських територій /Н. М. Готько, В. В. Польовська//Розвиток національної економіки: методологія та практика Міжнародна науково-практичній конференції (15-16 квітня 2014 р.). – м. Івано-Франківськ. Тернопіль: Крок, 2014. – С. 78-80.

56. Гуцуляк Г. Д. Еколого-економічні аспекти сталого розвитку Карпатського регіону України/Г. Д. Гуцуляк, Ю. Г. Гуцуляк//Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій. Тези доповідей міжнар. наук.-практ. Конф. / Редкл.: відп. Ред. В. С. Кравців. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2006. – 196 с.
57. Данилишин Б. М. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка : навч. посіб./Б. М. Данилишин, Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа ; за наук. ред. Б. М. Данилишина. – Ніжин : ТОВ «Видавництво „Аспект–Поліграф”, 2007. – 688 с.
58. Дані Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ecology2006/2/9.html>
59. Державна фінансова підтримка регіонального розвитку. [Електронний ресурс] : проект з регіонального врядування та розвитку. – Режим доступу : http://www.rgd.org.ua/resources/additional_res/State_Support_for_Regional_Development_report_2007_UKR.pdf
60. Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п>
61. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва Закарпатської області: статистичний збірник/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2015. – 111 с.
62. Діяльність суб'єктів господарювання Закарпатської області. Статистичний збірник за 2012 рік. – Ужгород, 2013. – 235 с.
63. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм : сучасні концепції менеджменту і маркетингу : [навч. посібник]/О.Ю.Дмитрук. – 2-ге вид., випр. та доп. – К. : Альтерпрес, 2004. – 192 с. – (Бібліотека професійного менеджера).
64. Довідка про підсумки впровадження пропозицій лісовпорядкування у виробництво за 2005 р. по Закарпатському обласному управлінню

- лісового господарства/Державний комітет лісового господарства України; Комплексна експедиція Українського державного проектного лісовпорядного виробничого об'єднання. – Ірпінь, 2006. – 5 с.
65. Дяченко Б. І. Ресурсний потенціал окремих найбільш розповсюджених видів продукції недеревного рослинного походження лісового комплексу Закарпаття/Б. І. Дяченко, П. Ю. Студеняк, І. Б. Дяченко//Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Вип. 9. – 2001. – С. 451-459.
66. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / Головн. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2008. – Т. 3: О-Я. – 472 с.
67. Екологічна енциклопедія : У 3 т./голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2007. – Т. 1: А-Е. – 432 с.
68. Екологічна енциклопедія : У 3 т./голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2007. – Т. 2: Є-Н. – 416 с.
69. Екологічне управління: підручник/В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін., К., „Либідь”, 2004. – 432 с.
70. Екологія та природні багатства України: загальноукраїнський проект / Громадська організація „Українське наукове товариство геральдики та вексилології. – Видавництво „Новий Світ”. – Київ, 2006. – 279 с.
71. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 3 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 952 с.
72. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / Редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. – Т. 1 / [Відп. редактор Мочерний С. В.]. – 2002. – 864 с.
73. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]/редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 2/[Відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – Київ : Видавничий центр „Академія”, 2002. – 952 с.
74. Економічна і соціальна географія світу: навч. посібник/За ред. С. П. Кузика. – Львів: Світ, 2002. – 672 с.
75. Економічна теорія: Політекономія: Підручник/За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 631 с.

76. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т./за ред. С. В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – 616 с.
77. Економічні системи: Монографія. Т. 1./за ред. д.е.н., проф. Г. І. Башнянина. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2006. – 484 с.
78. ЕС: В 2014-2020 гг. – с новой, справедливой, аграрной политикой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroconf.org/content/es-v-2014-20-gg-s-novoy-spravedlivoy-agrarnoy-politikoу>
79. Європейська хартія про захист гір [Електронний ресурс]: Рекомендація 130 (2003) Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/congress/Default_en.asp.
80. Європейський інструмент сусідства та партнерства (ENPI)/ – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ppngo.org>.
81. Європейський інструмент сусідства та партнерства [Електронний ресурс] : Україна Стратегія ЄС щодо України на період 2007-2013 рр. – Режим доступу : sfs.gov.ua/data/material/000/000/53856/0.pdf 34 с.
82. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/16025>
83. Жемеров О.О. Ландшафтознавчі знання у шкільній географії: Метод. посіб. для студ.-географів ВНЗ [Електронний ресурс]/О.О. Жемеров, О.О. Дмитриков. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – 52 с., ст. 10. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua>
84. Жук П. В. Методологічні основи та практичні завдання сталого розвитку гірських територій України/П. В. Жук//Регіональна економіка. – 2014, № 3. – С. 66-75.
85. Жук П. В. Особливості методичних підходів до оцінки використання природних ресурсів гірського регіону на засадах сталого розвитку/ П. В. Жук // Регіональна економіка. 2013, №2. – С. 62-71.
86. Жук П. Проблеми розвитку гірського Карпатського регіону у фокусі уваги науковців і практиків/П. Жук//Місцеве самоврядування та

- регіональний розвиток в Україні; грудень 2012. – С. 35-37.
87. Жук П. В. Території пріоритетного розвитку як форма активізації інвестиційної діяльності в гірських зонах України/П. В. Жук//Регіональна економіка. № 3. – 2012. – С. 75-85.
  88. Закарпаття – санаторії та туризм: Статистичний збірник/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. Ужгород, 2012. – 107 с.
  89. Заставний Ф. Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми/ Ф. Д. Заставний//Регіональна економіка. – 2005. – № 1. – С. 87-92.
  90. Інституційне забезпечення регіональної політики та практика взаємодії органів влади в Україні/М. Дацишин, В. Керецман. – К.: В-во «К.І.С.», 2007. – 102 с.
  91. Капітальні інвестицій. [Електронний ресурс]: ВР України, Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM040866.html
  92. Карп Г. В. Інструменти європейської політики розвитку гірських населених пунктів/Г. В. Карп//Бюджетно-податкова політика. Наукові праці НДФІ 2(47). – 2009. – С. 54-60.
  93. Карпатський біосферний заповідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/63041_carpathian-biosphere-reserve.htm
  94. Карпатський екологічний форум “Майбутнє Карпат - в наших руках” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://carpathians.org.ua/ecoforum.html>
  95. Класифікація видів економічної діяльності ДК009:2010 [Електронний ре-сурс] : Національний класифікатор України/Держспоживстандарт України від 11.10.2010р. № 457. – Режим доступу: http://www.ubc.ua/Links/codes_ua
  96. Коваль Я. В. Регіональна економіка/Я. В. Коваль, І. Я. Антоненко. – К. : Професіонал, 2005. – 272 с.
  97. Коломійчук В. С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегія

- розвитку)/В. С. Коломійчук. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
98. Концептуальні засади сталого розвитку гірського регіону. – Львів : Поллі, 2007. – 42 с.
99. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo-law.kiev.ua/242076.html>
100. Коротков Э. М. Концепция менеджмента : [учеб. пособие для студентов и слушателей по направлению менеджмент]/Эдуард Михайлович Коротков. Учеб. пособие для студентов и слушателей по направлению менеджмент. – М.: ДеКА, 1996. – 301 с.
101. Кравців В. С. Управління розвитком гірських територій: зарубіжний досвід/В. С. Кравців, Ю. І. Стадницький, В. В. Демченко, А. М. Дейнека, П. В. Самольотов. – Львів: ІРД ГАГ України, 2001. – С. 54-62.
102. Кравців В. С. Регіональна політика сталого розвитку гірських територій України: сучасний стан та напрямки вдосконалення/В. С. Кравців//Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 8-10 вересня 2010 року). – Ужгород: ТЗОВ "Папірус-Ф", 2010. – С. 21-27.
103. Кравців В.С Гірська політика в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку[Електронний ресурс]/В. С. Кравців. – Режим доступу : <http://uadocs.exdat.com/docs/index-308694.html?page=8>
104. Кравців В.С. Управління гірськими територіями: досвід країн Європейського Союзу/В. С. Кравців, Ю. І. Стадницький//Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій: Зб. наук. пр. – Вип. 6 (62)/ НАН України. Ін-т регіональних досліджень; Редкол. : відп. ред. акад. НАН України М. І. Долішній. – Львів, 2006. – 276 с.
105. Країни-члени Ради Європи за сталий розвиток гірських регіонів Європи: [Електронний ресурс] Ужгородська декларація. – Режим доступу : cbr.nature.org.ua/doc/uzhdecl.do
106. Криштанович С. В. Основні напрямки гірської політики країн ЄС: досвід для України/С. В. Криштанович//Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4. – С. 475-483.

107. Лексин В. Региональная диагностика: сущность, предмет, методы/ В. Лексин//Российский экономический журнал. – 2003. – № 9-10. – С. 80-85.
108. Лексин И. В. Регион как объект анализа и государственного управления/ И. В. Лексин, Т. В. Грицюк, А. В. Лексин//Региональная экономика: теория и практика. – 2005. – № 3. – С. 19-25.
109. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність/М. А. Лендел. – Ужгород: „Патент”, 1999. – 275 с.
110. Лісове господарство та переробка деревини у 2012 році: Статистичний бюлетень/Головне управління статистики у Закарпатській області; відп. за випуск Хайнас О. В. – Ужгород, 2013. – 20 с.
111. Лісовий Кодекс України/Закон України № 3404 – IV „Про внесення змін до Лісового Кодексу України”//Лісовий і мисливський журнал. № 2 (56) (березень-квітень) 2006. – С. 25-39.
112. Лісовський С. А. Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку/С. А. Лісовський. – Житомир: Полісся, 2007. – 108 с.
113. Люкшандерль Л. Спасите Альпы/Л. Люкшандерль; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1987. – 362 с.
114. Макоев Х. Х. Проблемы и перспективы устойчивого развития горных регионов/Х. Х. Макоев//Известия ТулГУ. Технические науки. Вып. 2. 2009. – С. 234-242.
115. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу: [навч. посібник]/ М.П.Мальська, В.В.Худо, В.І. Цибух. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
116. Мамутов В. К. Рекреация: социально-экономические и правовые аспекты/ В. К. Мамутов, А. И. Амоша, Т. Н. Дементьева. – К.: Наукова Думка. 1992. – 143 с.
117. Манівчук Ю.В. Екологічні системи аграрного виробництва в Карпатах/ Ю. В. Манівчук. – Ужгород: Закарпаття, 1996. – 276 с.
118. Масляк П. О. Рекреаційна географія: [навч. посібник]/ П. О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
119. Материали міжнародної Альпійської конвенції / [Електронний

- ресурс]. – Режим доступу: <http://geosfera.info/evropa/138-alpy-gory-v-zapadnoj-evrope.html>
120. Матеріали науково-практичної конференції „Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи”. – Ужгород: „Патент”, 1997. – 380 с.
121. Медоуз Д. Х. За пределами роста [учеб. пособие]/Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс. – М.: Издательская группа Прогресс – Пангея, 1994. – 304 с.
122. Міжнародний рік гір і діяльність Робочої групи з управління водозборами в гірських районах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unesco.org/fileadmin/DAM/timber/.../efc11
123. Мікловда В. Як нам вивести гірські села з перманентної кризи? [Електронний ресурс]/В. Мікловда, М. Пітюлич//Новини Закарпаття від 18 лютого 2014 р. – Режим доступу : <http://www.nz.uz.ua/node/>
124. Мінприроди готується до участі у 6-ій Конференції Міністрів „Довкілля для Європи” [Електронний ресурс]/Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/usi-novyny.html?view=item&id=93974>
125. Міста і райони Закарпатської області, 2013 : статистичний збірник/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. Ч. I, 2014. – 193 с.
126. Міста і райони Закарпатської області, 2013 : статистичний збірник/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. Ч. II, 2014. – 137 с.
127. Міста і райони Закарпатської області, 2014 : статистичний збірник/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. Ч. I, 2014. – 147 с.
128. Міста і райони Закарпатської області, 2014 : статистичний збірник/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. Ч. II, 2014. – 131 с.
129. Місцевість гірська [Електронний ресурс]: ЛігаЗакон. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM028321.html
130. Мокринська З.В. Фінансові аспекти транскордонного співробітництва

- /З.В.Мокринська//Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах : Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 11-12 жовт. 2007 р. : У 2-х т. /За ред. В.Й.Лажніка і С.В.Федонюка. – Т. 2 : Проблеми розвитку прикордонних територій. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 421 с.
131. Народне господарство Закарпатської області в 1990 році: статистичний збірник/Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 1991. – 219 с.
132. Населення Закарпатської області: збірник демографічної статистики/ Закарпатське обласне управління статистики; за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 1998. – 95 с.
133. Ніколайчук В.І. Ґрунтознавство/В. І. Ніколайчук, П.П. Білик, О. Г. Матвієць, К. М. Кишко. Частина II. Генезис, класифікація та сільськогосподарське використання ґрунтів: Навчальний посібник. – Ужгород : УжНУ, 2004. – 284 с.
134. Новикова А. М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України/А. М. Новикова//Стратегічна панорама. – 2000. – № 3-4. – С. 115-118.
135. НПП „Зачарований край” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nppzk.info/golovna.html>
136. Огляд паводкової діяльності 1998-2001 років та пропозиції по запобіганню повеневих ситуацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ulrnc.org.ua/services/zakarpattia/information_ua.html
137. Окружающая среда для Европы/Шестая конференция министров. Белград, Сербия (10-12 октября 2007 г.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whhttp://www.unecce.org/env/documents/2007/ece/ece.belgrade.conf.2007.27.r.pdf>-is-
138. Опря А. Т. Статистика (з програмованою формою контролю знань). Математична статистика. Загальна теорія статистики/ А. Т. Опря. – Київ, 2005. – 468 с.
139. Основні положення організації і розвитку лісового господарства Закарпатської області [Електронний ресурс]. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2011. – 292 с. – Режим доступу:

<http://zakgromrada.org.ua/materials/lis.pdf>

140. Особливості районів Закарпаття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psloboda.at.ua/index/osoblivosti_rajoniv_zakarpattja/0-65
141. Оцінка сучасного стану та перспективи розвитку гірських територій Закарпатської області: науково-аналітична записка та концепція розвитку/В.П.Мікловда, М.І.Пітюлич, С.В.Сембер, М.М.Пітюлич та ін. – Ужгород: ФОП БрезаА.Е., 2012. – 50 с.
142. Павлов О. І. Сільські території України : історична трансформація парадигми управління : [монографія]/О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006. – 360 с.
143. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
144. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів/М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.
145. Перелік об'єктів природно-заповідного фонду, території яких входять до складу територій інших об'єктів ПЗФ Закарпатської області. [Електронний ресурс]/Департамент екології та природних ресурсів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: http://ecozakarpat.gov.ua/?page_id=13
146. Пилипчук М. І. Основи наукових досліджень : [підруч.]/ М. І. Пилипчук, А. С. Григор'єв, В. В. Шостак. – К. : Знання, 2007. – 270 с.
147. Пітюлич М. І. Регіон : соціально-економічні трансформації : [монографія]/М. І. Пітюлич, Ю. Б. Кушнір, Є. С. Лавренюк, О. С. Молнар; д.е.н., проф. Пітюлич М. І. к.е.н. Кушнір Ю. Б., к.е.н. Лавренюк Є. С., к.е.н. Молнар О. С. [Відп. редактор член-коресп. НАН України, д.е.н., проф. В. П. Мікловда]. – Ужгород : Карпати, 2007. – 416 с.
148. Покрова Л. Цілі, завдання й функції державного управління економікою на обласному рівні в Україні/Л. Покрова//Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми

- державного управління: Матеріали наук.- практ. конф. за міжнар. участю (28 трав. 2004 р., м. Київ)/За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева: У 2 т. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 188-190.
149. Польовская В. В. Развитие малого бизнеса на горных территориях в разрезе природно-экономических зон региона/В. В. Польовская/Администрация, управление и экономика. Варненски Свободен Университет "Черноризец Храбър" Варна. Брой 8, 2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ejournal.vfu.bg/bg/administrationandmanagment.html>
150. Польовская В. В. Рекреационная сфера – приоритет развития горных территорий Карпат/В. В. Польовская//Международный научный журнал "Символ науки". Международный Центр инновационных исследований "Омега Сайнс". г. Уфа, 2015. – С. 142-144.
151. Польовська В. В. Актуалізація розвитку гірських територій/В. В. Польовська//Технологический аудит и резервы производства. № 4/5 (24), 2015. – С. 62-66.
152. Польовська В. В. Інституційне забезпечення розвитку гірських територій/В. В. Польовська//ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”. Івано-Франківськ, 2015. – С. 15-22.
153. Польовська В. В. Регіональні особливості розвитку рекреаційної сфери гірських територій в розрізі вертикального зонування/В. В. Польовська //Науковий вісник Мукачівського державного університету. – Мукачево: Вид-во "Карпатська вежа", 2015. – Вип. 2(4). – С. 176-182. (Серія "Економіка")
154. Польовська В. В. Теоретичні підходи до дослідження розвитку гірських територій/В. В. Польовська//Scientific Journal «ScienceRise» №5/3(10)2015. – С. 56-60.
155. Польовська В. В. Фінансова складова розвитку гірських територій регіону/ В. В. Польовська// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Вип. 1 (42). Ужгород, 2014. – С.185-190.
156. Польовська В. В. Забезпечення сталого розвитку гірських територій / В. В. Польовська//Економіка і управління в умовах глобалізації: матеріали III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29 січ. 2014 р./М-во

- освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Ін-т економіки і упр. – Донецьк: Вид-во "Ноулідж") (донецьке відділення), 2014. – С. 278-281.
157. Польовська В. В. Природно-кліматичні особливості розвитку гірських територій регіону/В. В. Польовська//Наукові орієнтири розвитку України в умовах євроінтеграції: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (12-13 грудня 2013 року, м. Хмельницький). – Тернопіль: Крок, 2013. – С. 102-104.
158. Польовська В. В. Розвиток рекреаційного потенціалу гірських територій в розрізі зонування регіону/В. В. Польовська//Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 травня 2015 р., Мукачево. Том 2/Ред. кол.: Щербан Т. Д. (гол.ред.) та ін. – Мукачево: Вид-во „Карпатська вежа”, 2015. – С. 307-309.
159. Пономаренко В. "Проблема 2033" [Електронний ресурс] / В. Пономаренко – Режим доступу: <http://www.apocalipsys.org.ua/2008/09/06/lyudi-i-oleni-budem-li-my-umnee/>.
160. Поняття методології наукових досліджень та її види [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.lntu.info/book/fb/pesp/2012/12-31/page7.html> 2
161. Поняття території і територіальної організації [Електронний ресурс] : загальні питання соціально-економічної географії. Економічна та соціальна географія. – Режим доступу : <http://schoollib.com.ua/geografiya/1/8.html>
162. Поп С. Природні ресурси Закарпаття/С. Поп. – Ужгород: ТОВ „Спектраль”, 2003 р. – 296 с.
163. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України/О. Л. Попова//Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 89-96.
164. Прадун В. П. Сталий розвиток регіональних агропромислових комплексів / В. П. Прадун / НАН України. Об'єдн. ін.-т економіки; відп. ред. В. М. Трегобчук. – Київ, 2005. – 256 с.

165. Праліси в центрі Європи : [путівник по лісах Карпатського біосферного заповідника]/за ред. У.-Б. Брендлі, Я. Довганич. Бірменсдорф, Швейцарський федеральний інститут досліджень лісу, снігу і ландшафтів (WSL); Рахів, Карпатський біосферний заповідник (КБЗ), Україна, 2003. – 192 с.
166. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій/Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : ЗАТ „Нічлава”. 2006. – 704 с.
167. Природно-територіальні комплекси [Електронний ресурс] : ландшафти і фізико-географічне районування. – Режим доступу : <http://ukrmap.su/uk-g8/882.html>
168. Приходько М. М. Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю/М. М. Приходько, М. М. Приходько (молодший). – Івано-Франківськ : „Фоліант”, 2004. – 847 с. (Наукове видання).
169. Про внесення змін до Закону України „Про стимулювання розвитку регіонів” Закон України від 25.06.2009 № 1562-VI/Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2009, № 51, ст.756.
170. Про доповнення переліку населених пунктів, яким надається статус гірських [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2004 № 1430. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1430-2004-п 1>
171. Про екологічну мережу України : Закон України від 05.11.2004, № 1864-IV //Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – 1841 с. – 502 с.
172. Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. : Закон України від 21 вересня 2001 р.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 47. – Ст.405.
173. Про засади державної регіональної політики [Електронний ресурс]. Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII- Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/156-viii 1>
174. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 від 19.09.2007. –

Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF/page4>

175. Про затвердження плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції [Електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 р. № 896-р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-2011-р>.
176. Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації” від 15 березня 2001 р. [Електронний ресурс] : Закон України від № 2288-III – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1430-2004-п>
177. Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні : Указ Президента України від 23 травня 2005 р. № 838/2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>
178. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997. № 280/97-ВР / Додаток до щотижневика „Відомості Верховної Ради України”; Серія „Закони України”. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 78 с. (Офіційне видання).
179. Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України № 647 (647-95-п) від 11.08.1995. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1056.539.0>
180. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992. № 2456-ХІІ/Додаток до щотижневика „Відомості Верховної Ради України”; Серія „Закони України”. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 44 с. (Офіційне видання).
181. Про ратифікацію Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат/Закон України від 07.04.2004 № 1672-ІV // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, № 32, ст.383
182. Про розвиток гірських територій в Україні [Електронний ресурс]: Рішення № 10 "Про розробку проекту Закону України "Про розвиток гірських територій в Україні". – Режим доступу :

<http://euroregionkarpaty.com.ua/karpaty/2010-03-21-01-10-58/2010-03-21-01-11-37/rishennia/114---10-q-----q-----q.html>

183. Про статус гірських населених пунктів в Україні: Закон України від 15.02.1995 р. № 56/95 – ВР/Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995. № 9, – 58 с.
184. Про статус гірських населених пунктів в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 15.02.1995 р. № 56/95. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/56/95-вр>.
185. Про стимулювання розвитку регіонів. [Електронний ресурс] : Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
186. Про умови оплати праці осіб, які працюють в гірських районах [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України № 648 від 11.08.1995. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648-95-п>
187. Про утворення Ради з питань регіонального розвитку та місцевого самоврядування : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 квіт. 2009 р. № 309 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua
188. Програма дій "Порядок денний на XXI століття" ("AGENDA 21") [Текст] : Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Самміт "Планета Земля" 1992 р.). – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с. – (Нам жити на цій землі).
189. Програма дій. Повестка дня на XXI век и другие документы Конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. Центр «За наше общее будущее». – Женева, 1993. – 70 с.
190. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку/ Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : Наук. думка, 2007. – 276 с.
191. Пуговиця М. Гори першими зустрічають сонце / М. Погрібняк //Лісовий і мисливський журнал. № 5 (59) (вересень-жовтень) 2006. – С. 14.

192. Пукшин І. Швейцарію в Українські Карпати [Електронний ресурс]/ І. Пукшин. – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/articles/igor_pukshyn_shveytsariyu_v_ukrainski_karpaty_107262.html?print
193. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат [Електронний ресурс]: Конвенція, Міжнародний документ від 22.05.2003. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_164
194. Регіональна економіка: Словник-довідник/О. Д. Богорад, О. М. Невелєв, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний; за ред. М. В. Підмогильного. – К. : НДІСЕСП, 2004. – С. 72-73.
195. Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dfrr.minregion.gov.ua/foto/projt_reg_info_norm/2015/05/Strategiya.pdf
196. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія/За ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.
197. Резолюція 53/24 Генеральної Асамблеї ООН "Міжнародний рік гір, 2002 рік" ООН [Електронний ресурс]: Резолюція, Міжнародний документ від 10.11.1998. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_612
198. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки) : [монографія]/ М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ "Укragропромпродуктивність", 2012. – 752 с.
199. Роль гірських резерватів і національних парків у збереженні природної спадщини гірських територій : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці створення Ужанського національного природного парку (23-25 вересня 2009 р., с. Кострино, Україна). – Ужгород, 2009. – 296 с.
200. Романюк С. А. Основні вимоги до моделі інституційного забезпечення сучасної регіональної політики/С. А. Романюк//Вісник СумДУ. Серія "Економіка", №1'2013. – С. 45-50.

201. Руденко Л. Г. Роль Українських Карпат у забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку України/Л. Г. Руденко, С. А. Лісовський// Укр. геогр. журн. – 2003. – Т. 3. – С. 23-29.
202. Руденко О. В. Альпійська Конвенція – зразок екосистемної парадигми природоохоронного законодавства/О. В. Руденко//Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 559, 2011. – С. 62-65 (Серія „Правознавство”)
203. Саблук П. Т. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері/ П. Т. Саблук//Збірник матеріалів тринадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (20-21 червня 2011 р.); ННЦ "Інститут аграрної економіки. – К., 2011. – С. 5-38.
204. Самольотов П. В. Оцінка та особливості соціально-економічного стану гірських районів Львівської області/П. В. Самольотов// Регіональна економіка. – 2002. – № 4. – С. 135-142.
205. Самольотов П. В. Формування та реалізація стратегії сталого розвитку гірських територій (на прикладі Українських Карпат) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.10.01/П. В. Самольотов; НАН України; Ін-т регіон. досліджень. – Л., 2005. – 19 с.
206. Самольотов П.В. Особливості соціально-економічних та екологічних процесів в умовах гірських територій//Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика сталого розвитку: принципи формування, механізми реалізації: Вип. 5 (XXXVI)/НАН України. Інститут регіональних досліджень; Редкол.: відп. ред. академік НАН України М.І. Долішній – Львів, 2002. – С. 175-183.
207. Свида І. В. Роль гірських територій в контексті стійкого розвитку Українських Карпат/І. В. Свида. Економічний форум. – 2014. № 2. – С. 64-71.
208. Синевирський НПП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pzf.menr.gov.ua/синевир-нпп.html>
209. Системний підхід і моделювання в наукових дослідженнях [текст] : підручник/За заг. ред. Бутка М. П. [М. П. Бутко, І. М. Бутко, М. Ю. Дітковська та ін.]. – к. : „Центр учбової літератури”, 2014. – 360 с.

210. Сідун О.Я. „Зелений” туризм як напрям розвитку малого бізнесу в Закарпатті/О. Я. Сідун//Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”, Випуск 11. 2002. – С. 39-41.
211. Сільське господарство Закарпаття за 1990-2005 роки: статист. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2006. – 62 с.
212. Сільське господарство Закарпаття за 2009-2013 роки: статист. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. М. М. Білей. – Ужгород, 2014. – 51 с.
213. Сільське господарство Закарпаття за 2010–2014 роки: Статистичний збірник/Головне управління статистики у Закарпатській області; відп. за вип. О. В. Хайнас. – 2015. – 55 с.
214. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності [підручник]/ Т. Г. Сокол; за заг.ред. В.Ф.Орлова. – К.: Грамота, 2006. – 264 с.
215. Солодкий В. Д. Роль Карпатської конвенції в удосконаленні управління природоохоронною діяльністю регіону : [монографія]/В. Д. Солодкий, Г. Д. Шутак, В. К. Сівак. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 240 с.
216. Стадницький Ю. І. Еколого-економічні аспекти гірської політики Європейського Союзу/Ю. І. Стадницький//Вісник НЛТУУ: зб. наук.-техн. праць, 2005. Вип. 15.6. – С. 59-65.
217. Стадницький Ю. І. Світовий досвід управління соціально-економічним розвитком гірських територій/Ю. І. Стадницький, О. Е. Товкан//Гори і люди (у контексті сталого розвитку)//Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 року); відп. ред. : Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – С. 175-179.
218. Стале природокористування у Карпатському регіоні України: оцінка, проблеми, перспективи (наукова доповідь) / [В.С. Кравців, П.В. Жук, О.І. Гулич та ін]; НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [наук. ред. В.С. Кравців]. – Львів, 2014. – 121 с.
219. Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір [Електронний ресурс]: Рекомендація 296 (2010)//Регіональний

- інформаційний центр „Карпати”. – Режим доступу: <http://carpaty.net/?p=4958&lang=uk>
220. Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 8-10 вересня 2010 року). – Ужгород: ТзОВ "Папірус-Ф", 2010. – 335 с.
221. Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій. Тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф. /Редкл.: відп. Ред. В. С. Кравців. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2006. – 196 с.
222. Статистичний збірник „Довкілля України” за 2005 рік/Державний комітет статистики України. Київ, 2006. – 257с.
223. Статистичний збірник „Регіони України” за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. I. – Київ, 2009. – 369 с.
224. Статистичний щорічник України за 2001 рік/Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2002. – 644 с.
225. Статистичний щорічник України за 2011 рік/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2012. – 558 с.
226. Статистичний щорічник України за 2012 рік/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2013. – 551 с.
227. Статистичний щорічник України за 2013 рік/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2014. – 534 с.
228. Статистичний щорічник Закарпатської області за 1996 рік /Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 1997. – 284 с.
229. Статистичний щорічник Закарпаття 2000 рік/Закарпатське обласне управління статистики; за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 2001. – 448 с.
230. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 / Головне управління статистики у Закарпатській області / за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 543 с.
231. Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік/Головне управління

- статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2011. – 543 с.
232. Статистичний щорічник Закарпаття за 2015 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2016. – 479 с.
233. Статистичний щорічник Закарпаття за 2012 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 511 с.
234. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2015. – 495 с.
235. Статистичний щорічник України за 2014 рік/Державна служба статистики України; за ред. І. М. Жук. – К., 2015. – 586 с.
236. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : [підручник]/ Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 317 с.
237. Стойко С. Антропогенна трансформація природних екосистем Українських Карпат та програма сталого розвитку/ С. Стойко, І. Койнова//Вісник Львівського університету. Серія географічна. Вип. 45. – 2014. С. 49–63.
238. Стратегія економічного та соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua>
239. Суспільний прогрес та проблеми сучасності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daviscountydaycare.com/>
240. Тимчук М. Ф. Регіональна економіка/М. Ф. Тимчук. – К.: МАУП, 1998. – 51 с.
241. Трегобчук В. М. Концепція сталого розвитку для України / В. М. Трегобчук//Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – С. 31-40.
242. Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея, концепція, проблеми/ Ю. Ю. Туниця. – Львів, 2005. – 248 с.
243. Ужанський НПП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pzf.menr.gov.ua/ужанський-нпп.html>

244. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія/за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. – К. : НІСД, 2010. – 528 с.
245. Україна : основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) /За ред. Л. Г. Руденка. – К. : Академперіодика, 2005. – 320 с.
246. Управление организацией: Учебник/Под ред. А. Г. Поршнева, З. П. Румянцевой, Н. А. Саломатина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 669 с.
247. Управління розвитком гірських територій: зарубіжний досвід/ В. С. Кравців, Ю. І. Стадницький, В. В. Демченко та ін. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України. – 2001. – 69 с.
248. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
249. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія/ Н. В. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.
250. Фурдичко О. І. Системність забезпечення екологічної безпеки та збереження біорізноманіття Карпатського регіону/О. І. Фурдичко, М. В. Патабенко// Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій. Тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф./Редкл.: відп. Ред. В. С. Кравців. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2006. – 196 с.
251. Фурдичко О.І. Ефективність ресурсно-виробничого потенціалу лісогосподарського комплексу (теорія, методологія, практика). - Львів.: Світ, 1995. – 287 с.
252. Характеристика основних метеорологічних елементів [Електронний ресурс] : Клімат. – Режим доступу : <http://www.karpaty.com.ua/=5&item=1>
253. Хоменко Я. В. Деякі аспекти теорії побудови та функціонування соціоекономічної системи регіону/Я. В. Хоменко//Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – № 9 (76). – С. 150-156.
254. Черевко І.В. Господарства населення у зрівноваженому розвитку сільських територій: теоретичні і практичні аспекти/ І. В. Черевко//

- Інноваційна економіка 11'2012 (37). Тернопіль, 2012. – С. 119-122.
255. Шаблій О. І. Деякі теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивних регіонів України/О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак//Проблеми розвитку депресивних регіонів : Матеріали міжнар. наук.-практ.конф. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – С 116-118.
256. Шевчук Я. В. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики/Я. В. Шевчук. – Львів, 2004. – 63 с.
257. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [підручник]/В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
258. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Головні риси екомережі України/Ю.Р. Шеляг-Сосонко//Програма розвитку ООН (UNDR). Проект “Екомережі”. – К., 1999. – С. 13-23.
259. Шнипер Р. И. Регион: экономические методы управления/Р. И. Шнипер. – Новосибирск: Наука, 1991. – 49 с.
260. Шумлянська Н. В. Соціокультурні засади становлення екологічного туризму/Н. В. Шумлянська//Культура України. Вип. 32. 2011. – С. 179-188.
261. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии/Я. Щепанський; перевод с польского М. М. Гуренко. – М. Издательство «Прогресс», 1969. – 239 с.
262. Щодо стану та перспективи депресивних регіонів, міст та селищ України [Електронний ресурс] : постанова Верховної Ради України від 15.05.2003 № 782-IV. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/782-iv>
263. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки/В. В. Юрчишин//Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3-10.
264. Яремко Л. Проблеми інституційного забезпечення інноваційного розвитку регіону/Л. Яремко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donntu.edu.ua>
265. Bertalanffy L. General System Theory [Електронний ресурс]// General

- Systems, 1968. – Режим доступу : www.mind-development.eu/systems.htm
266. Budget Summary and Annual Performance Plan, Financial Year 2010, USDA, 12 p.
267. Convention on biological diversity. – Rio de Janeiro: Environmental Law and Institutions Programme Activity Centre, 1992. – 56 p.
268. ENPI. Cross-Border Co-operation. Strategy paper 2007-2013. indicative Programme 2007-2010//[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_cross-border_cooper.
269. International economics payments, exchanges rates, and macropolicy. – 2nd ed. – USA: Irwin, 1995. 288 p.
270. Potabenko M. Nature Conservation and Biodiversity: The Carpathians//Strengthening European Environmental Law in an Enlarged Union. – Germany: Shaker, 2004. – P. 257-264.
271. Sustainable development of mountain regions and the experience of the Carpathian Mountains. Resolution 315 (2010). Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe. Retrieved from <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1696653&Site=COE>

ДОДАТКИ

Додаток А

Земельна площа та сільськогосподарські угіддя по районах у розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на 1 січня 2015 р.; тис. га)

Адміністративні райони	Загальна земельна площа	Земельна площа сільськогосподарських підприємств і господарств громадян	У т. ч. сільськогосподарські угіддя	з них		% до сільгоспугідь	
				рілля	сіножаті та пасовища	ріллі	сіножатей та пасовищ
<i>Низинна природно-економічна зона</i>							
Берегівський	65,4	49,1	46,0	33,9	9,2	73,7	20,0
Виноградівський	69,7	47,8	45,6	32,2	10,6	70,6	23,2
Мукачівський	102,5	59,1	56,9	37,1	15,5	65,2	27,2
Ужгородський	90,2	53,7	50,6	30,1	16,9	59,5	33,4
Разом по зоні:	327,8	209,7	199,1	133,3	52,2	67,0	26,2
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>							
Іршавський	94,4	36,0	35,1	15,3	16,2	43,6	46,2
Тячівський	181,8	51,4	50,6	9,4	36,4	18,6	71,9
Хустський	99,7	39,0	36,0	12,5	19,4	34,7	53,9
Разом по зоні:	375,9	126,4	121,7	37,2	72,0	30,6	59,2
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобerezнянський	81,0	18,5	18,3	4,9	13,3	26,8	72,6
Воловецький	54,4	15,8	14,9	5,7	9,0	38,3	60,4
Міжгірський	116,6	34,1	33,4	8,1	25,4	24,3	76,0
Перечинський	63,1	16,3	15,9	5,3	10,5	33,3	66,0
Рахівський	189,2	36,0	35,5	1,9	33,4	5,3	94,1
Свалявський	67,3	12,6	12,2	3,3	8,5	27,0	69,6
Разом по зоні:	571,6	133,3	130,2	29,2	100,1	22,4	76,9
По області	1275,3	469,4	450,9	199,7	224,3	44,3	49,7
Довідково: Україна	60354,9	37827,1	41511,7	32531,1	7848,3	78,4	18,9
Закарпатська область, % до України	2,1	1,2	1,0	0,6	2,3	x	x
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>							
Низинна	25,7	44,7	44,2	66,8	23,3	x	x
Передгірна	29,5	26,9	27,0	18,6	32,1	x	x
Гірська	44,8	28,4	28,8	14,6	44,6	x	x

*Розраховано за джерелом: [234, с. 89; 235, с. 128].

Додаток Б

Джерела мінеральних вод на гірських територіях Закарпатської області*

(одиниць)

Адміністративне розташування об'єктів мінеральних і мінерально-термальних вод (міста, райони)	Кількість водопроявів	Площа, га	Відомче підпорядкування				
			Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	національні природні парки (НПП)	держлісгоспи та держмисливгоспи	сільські, селищні й міські ради	туристичні бази, санаторії та ін.
<i>Низинна природно-економічна зона</i>							
Берегівський	6	2,8	-	-	-	3	3
Виноградівський	3	1,3	-	-	2	1	-
Мукачівський	7	10,3	-	-	2	5	-
Ужгородський та м. Ужгород	7	20,1	-	-	-	7	-
Разом по зоні:	23	34,5	-	-	4	16	3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>							
Іршавський	10	7,3	-	-	1	9	-
Тячівський	33	48,0	5	-	5	23	-
Хустський	20	9,8	-	-	3	17	-
Разом по зоні:	63	65,1	5	-	-	49	-
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобerezнянський	13	6,4	-	8	3	2	-
Воловецький	8	8,6	-	-	5	3	-
Міжгірський	43	26,1	-	5	13	25	-
Перечинський	5	4,4	-	-	1	4	-
Рахівський	61	35,3	-	-	21	35	5
Свалявський	11	4,7	-	-	-	11	-
Разом по зоні:	141	85,5	-	13	43	80	5
Всього:	227	185,1	5	13	56	145	8

*Узагальнено на основі джерела: [58, с. 24-43].

Додаток В

Санаторно-курортні й дитячі заклади оздоровлення та відпочинку в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на кінець року, од.)

Міста та райони	Санаторно-курортні заклади, санаторії профілакторії, пансіонати з лікуванням, будинки і бази відпочинку та інші						Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку					
	2000		2014		2014 % до 2000		2000		2014		2014 % до 2000	
	кіль-кість	в них ліжок	кіль-кість	в них ліжок	кіль-кість	в них ліжок	кіль-кість	в них місць	кіль-кість	в них місць	кіль-кість	в них місць
Низинна природно-економічна зона												
м.Ужгород	1	75	1	50	100,0	66,6	9	-	5	-	55,6	-
м.Мукачево	-	-	1	80	-	-	4	-	7	-	-	-
м.Берегово	-	-	-	-	-	-	...	...	2	100	175,5	-
м. Чоп	-	-	-	-	-	-	...	...	1	-	-	-
Берегівський	5	352	1	101	20,0	28,6	5	315	35	486	700,0	154,3
Виноградівський	10	248	5	288	50,0	116,1	7	662	62	-	885,7	-
Мукачівський	6	1489	4	1978	66,6	132,8	6	735	8	656	133,3	89,3
Ужгородський	3	280	4	611	133,3	218,2	4	556	25	1000	625,0	179,9
Разом по зоні:	25	2444	16	3108	64,0	127,2	35	2268	145	2242	414,3	98,9
Передгірна природно-економічна зона												
м.Хуст	-	-	-	-	-	-	...	...	10	158	-	-
Іршавський	1	20	4	650	400,0	3250,0	4	484	60	500	1500,0	103,3
Тячівський	4	605	15	738	375,0	122,0	-	-	2	185	-	-
Хустський	7	499	6	588	85,7	117,8	3	340	2	320	66,6	94,1
Разом по зоні:	12	1124	25	1976	208,3	175,8	7	824	74	1163	1057,1	141,1
Гірська природно-економічна зона												
Велико-березнянський	6	472	1	105	16,7	22,4	1	-	14	-	1400,0	-
Воловецький	-	-	1	28	0+	0+	-	-	1	90	-	-
Міжгірський	6	359	2	182	33,3	50,7	1	-	38	110	3800,0	-
Перечинський	5	361	3	296	60,0	82,0	2	380	16	493	800,0	164,7
Рахівський	4	408	1	248	25,0	60,8	1	-	4	490	400,0	-
Свалявський	7	1745	9	1826	258,6	104,6	3	190	29	338	966,7	230,5
Разом по зоні:	28	3345	17	2685	60,7	80,3	8	570	102	1521	1275,0	266,8
По області	65	6913	58	7769	89,2	112,4	50	3662	321	4926	642,0	134,5
Природно-економічні зони, % до області												
Низинна	38,5	35,3	27,6	40,0	x	x	70,0	61,9	45,2	45,5	x	x
Передгірна	18,5	16,3	43,1	25,4	x	x	14,0	22,5	23,0	23,6	x	x
Гірська	43,0	48,4	29,3	34,6	x	x	16,0	15,6	31,8	30,9	x	x

*Зведено і розраховано за джерелом: [234, с. 440, 442, 446-447].

Додаток Д

Таблиця Д 1

**Чисельність постійного населення в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

(тис. осіб)

Адміністративні райони	1990		1995		2000		2005		2010		2014 ²	
	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське	усього	у т.ч. сільське
<i>Низинна природно-економічна зона</i>												
Берегівський	85,4	52,2	84,5	51,9	82,6	51,0	77,5	49,5	76,2	49,2	75,8 ³	49,2
Виноградівський	113,9	76,3	118,3	79,0	118,5	79,2	117,4	80,7	118,6	81,3	120,9	82,8
Мукачівський	193,0	93,1	194,1	92,4	192,6	92,0	181,8	88,9	184,0	89,4	186,5 ³	89,9
Ужгородський	196,2	65,8	199,8	59,9	200,2	60,8	190,4	62,9	192,2	64,6	193,4 ³	66,4
Разом по зоні:	588,5	287,4	596,7	283,2	593,9	283,0	567,1	282,0	571,0	284,5	576,6	288,3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>												
Іршавський	97,7	71,7	99,2	88,6	98,3	87,8	99,3	90,0	99,0	89,8	100,0	90,7
Тячівський	166,4	118,4	172,1	122,9	172,4	123,6	171,5	126,7	172,6	127,8	174,8	129,7
Хустський	127,6	87,7	130,3	89,4	129,9	89,6	127,5	91,1	126,8	90,5	127,5 ³	91,2
Разом по зоні:	391,7	277,8	401,6	300,9	400,6	301,0	398,3	307,8	398,4	308,1	402,3	311,6
<i>Гірська природно-економічна зона</i>												
Велико-березнянський	30,7	23,4	30,4	23,1	29,6	22,3	27,3	20,6	26,6	19,7	26,8	19,6
Воловецький	27,6	11,0	27,4	20,2	26,8	19,6	24,9	18,7	24,5	18,3	24,5	18,2
Міжгірський	50,7	33,6	50,9	40,7	50,1	39,9	48,9	39,6	48,0	38,7	47,9	38,5
Перечинський	32,7	21,7	32,9	25,3	32,4	25,0	31,5	24,7	31,4	24,7	32,0	25,3
Рахівський	86,9	47,4	90,9	53,0	91,6	53,6	90,4	54,4	91,0	55,0	92,5	55,9
Свалявський	57,1	34,3	57,8	38,9	57,0	38,5	54,6	37,7	53,6	36,9	54,1	37,2
Разом по зоні:	285,7	171,4	290,3	201,2	287,5	198,9	277,6	195,7	275,1	193,3	277,8	194,7
По області	1265,9	736,6	1288,6	785,3	1282,0	782,9	1242,6	786,0	1244,5	785,9	1256,7	794,6
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>												
Низинна	46,5	39,0	46,3	36,1	46,3	36,2	45,6	35,9	45,9	36,2	45,9	36,3
Передгірна	30,9	37,7	31,1	38,3	31,3	38,4	32,1	39,2	32,0	39,2	32,0	39,2
Гірська	22,6	23,3	22,6	25,6	22,4	25,4	22,3	24,9	22,1	24,6	22,1	24,5

¹Розраховано за джерелом: [131, с. 13; 231, с. 325; 125, с. 12-17; 229, с. 296; 132, с. 27; 228, с. 35; 234, с. 293].

²Станом на 1 січня 2015 р.

³Включаючи відповідно міста Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст та Чоп.

Розподіл постійного населення за окремими віковими групами в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на 1 січня 2015 р.)

Райони і міста	Кількість населення, осіб			Відсотків до всього населення		
	0-14	15-64	65 років і старшому	0-14	15-64	65 років і старшому
<i>Низинна природно-економічна зона</i>						
м. Ужгород	19335	81460	13165	17,0	71,5	11,6
м. Мукачево	14708	60928	9669	17,2	71,4	11,3
м. Берегово (міськрада)	4511	16461	2969	18,8	68,8	12,4
м. Чоп	1688	6336	936	18,8	70,7	10,4
Берегівський	8934	36843	6145	17,2	71,0	11,8
Виноградівський	25964	82882	12006	21,5	66,6	9,9
Мукачівський	19947	69643	11666	19,7	68,8	11,5
Ужгородський	12989	48933	8532	18,4	69,5	12,1
Разом по зоні:	108076	403486	65088	18,7	70,0	11,3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>						
м. Хуст (міськрада)	6255	21350	3693	20,0	68,2	11,8
Іршавський	20173	68495	11314	20,2	68,5	11,3
Тячівський	34770	120717	19295	20,0	69,1	11,0
Хустський	18747	66208	11262	19,5	68,8	11,7
Разом по зоні:	79945	276770	45564	19,9	68,8	11,3
<i>Гірська природно-економічна зона</i>						
Великобerezнянський	5175	18120	3491	19,3	67,6	13,0
Воловецький	4825	16339	3294	19,7	66,8	13,5
Міжгірський	9758	32333	5836	20,4	67,5	12,2
Перечинський	7139	21116	3800	22,3	65,9	11,9
Рахівський	20313	62527	9384	22,3	67,6	10,1
Свалявський	10789	37179	6090	20,0	68,8	11,3
Разом по зоні:	57999	187614	31895	20,9	67,6	11,6
По області, всього:	246320	867870	142547	19,6	69,1	11,3
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>						
<i>Низинна</i>	<i>43,9</i>	<i>46,5</i>	<i>45,7</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
<i>Передгірна</i>	<i>32,5</i>	<i>31,9</i>	<i>32,0</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
<i>Гірська</i>	<i>23,6</i>	<i>21,6</i>	<i>22,3</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

*Розраховано на основі джерела: [234, с. 296].

Додаток Е

Основні показники діяльності малих підприємств за природноекономічними зонами Закарпатської області у 2014 р.¹

Райони та міста області	Кількість підприємств, од.		Кількість зайнятих працівників, осіб		Кількість найманих працівників, осіб		Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн грн	
	малі	усього ²	малі	усього ²	малі	усього ²	малі	усього ²
<i>Низинна природно-економічна зона</i>								
м.Ужгород	16088	1698	8502	17825	7790	17047	1694,8	11782,3
м.Берегово	188	193	858	3852	803	3782	85,5	530,7
м.Мукачево	654	698	4251	15049	3937	14806	964,0	9052,4
м.Чоп	50	50	398	918	367	904	135,3	189,9
Берегівський	321	326	829	2113	658	1855	62,8	267,8
Виноградівський	470	497	1542	7573	1276	7236	135,9	919,8
Мукачівський	340	361	1946	4955	1687	4766	466,6	2183,8
Ужгородський	581	599	2855	10785	2490	10413	661,8	6108,5
<i>Разом по зоні:</i>	<i>4212</i>	<i>4422</i>	<i>21181</i>	<i>63070</i>	<i>19008</i>	<i>60809</i>	<i>4206,7</i>	<i>31035,2</i>
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>								
м.Хуст	201	207	1277	2036	1180	1937	177,4	620,0
Іршавський	200	203	1239	2104	1091	2026	85,0	224,1
Тячівський	331	333	1735	2870	1561	2724	287,4	538,9
Хустський	96	101	582	1408	489	1349	65,5	182,1
<i>Разом по зоні:</i>	<i>828</i>	<i>844</i>	<i>4833</i>	<i>8418</i>	<i>4321</i>	<i>8036</i>	<i>615,3</i>	<i>1565,1</i>
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Великобerezнянський	58	69	271	1027	249	988	16,1	123,5
Воловецький	74	76	307	550	282	521	15,0	49,1
Міжгірський	108	112	591	1003	546	960	41,3	113,8
Перечинський	72	76	497	1657	467	1634	87,6	691,3
Рахівський	228	234	1329	2443	1212	2353	127,2	410,0
Свалявський	219	238	1092	4179	999	4089	241,8	900,2
<i>Разом по зоні:</i>	<i>759</i>	<i>805</i>	<i>4087</i>	<i>10858</i>	<i>3755</i>	<i>10545</i>	<i>529,0</i>	<i>2287,9</i>
Всього по області:	5799	6071	30101	82347	27084	79390	5351,0	34888,2
<i>Природноекономічні зони в % до області</i>								
Низинна	72,6	72,8	70,4	76,6	70,2	76,6	78,6	89,0
Передгірна	14,3	13,9	16,1	10,2	16,0	10,1	11,5	4,5
Гірська	13,1	13,3	13,6	13,2	13,8	13,3	9,9	6,5

¹Розраховано за джерелом: [234, с. 256]

²Дані наведено без урахування результатів діяльності банків та бюджетних установ.

Додаток Ж

Таблиця Ж 1

**Кількість виробників сільськогосподарської продукції по районах
Закарпатської області***

Райони Закарпатської області	Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств), од.						Господарства населення, тис. од.					
	2002	2005	2010	2012	2013	2014	2002	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>												
Берегівський	43	46	32	34	31	31	25,1	24,3	17,6	18,3	18,3	18,3
Виноградівський	34	36	15	11	11	11	31,0	31,2	23,3	24,0	24,0	24,1
Мукачівський	40	70	35	38	29	30	31,0	31,3	25,7	28,0	28,0	28,1
Ужгородський	38	65	29	36	34	31	21,8	20,8	20,2	20,5	20,6	20,6
Разом:	155	217	111	119	105	103	108,9	107,6	86,8	90,8	90,9	91,1
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>												
Іршавський	28	44	10	14	9	10	28,4	28,8	26,6	26,6	26,8	26,8
Тячівський	22	17	4	3	1	1	50,5	50,6	40,4	40,7	41,1	41,6
Хустський	23	30	10	10	8	9	31,5	31,8	28,0	28,6	28,6	28,7
Разом:	73	91	24	27	18	20	110,4	111,2	95,0	95,9	93,5	97,1
<i>Гірська природно-економічна зона</i>												
Велико- березнянський	15	11	2	3	4	3	7,8	7,7	6,3	6,6	6,6	6,5
Воловецький	4	2	-	1	1	1	7,0	7,0	5,7	5,38	5,9	5,9
Міжгірський	16	10	1	4	3	3	15,5	15,9	13,9	14,6	14,6	14,6
Перечинський	15	15	2	3	3	3	8,6	8,5	7,5	7,5	7,6	7,6
Рахівський	9	13	6	3	4	3	27,3	27,4	19,1	19,3	19,3	19,3
Свалявський	20	22	4	2	2	1	10,5	10,5	10,1	10,2	10,2	10,3
Разом:	79	73	15	17	17	14	76,7	77,0	62,6	63,6	64,2	64,2
По області	307	381	150	163	140	137	296,0	295,8	244,4	250,7	251,6	252,4
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>												
Низинна	50,5	56,9	74,0	73,0	75,0	75,2	36,8	36,4	35,5	36,3	36,2	36,1
Передгірна	23,8	23,9	16,0	16,6	12,8	14,6	37,3	37,6	38,9	38,3	37,2	38,5
Гірська	25,7	19,2	10,0	10,4	12,2	10,2	25,9	26,0	25,6	25,4	25,6	25,4

*Узагальнено на основі джерел: [211, с. 16; 212, с. 18; 213, с. 19].

**Кількість фермерських господарств в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

(на 1 січня, од.)

Природно-економічні зони	2002	2005	2010	2012	2013	2014	2015
<i>Низинна природно-економічна зона</i>							
Берегівський	294	282	300	304	292	290	288
Виноградівський	407	349	428	394	380	362	354
Мукачівський	206	215	196	174	169	167	168
Ужгородський	250	265	311	319	318	314	313
Разом:	1157	1111	1235	1191	1159	1133	1123
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>							
Іршавський	47	58	97	97	95	91	90
Тячівський	81	77	85	88	73	73	71
Хустський	17	25	67	70	70	64	64
Разом:	145	160	249	255	238	228	225
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобerezнянський	11	8	9	9	9	9	9
Воловецький	16	14	11	10	10	8	8
Міжгірський	9	11	18	19	19	19	19
Перечинський	8	10	13	13	12	12	11
Рахівський	52	55	58	54	55	57	54
Свалявський	22	20	23	31	35	35	36
Разом:	118	118	132	136	140	140	137
По області	1420	1389	1616	1582	1537	1501	1485
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>							
Низинна	81,5	80,0	76,4	75,3	75,4	75,5	75,6
Передгірна	10,2	11,5	15,4	16,1	15,5	15,2	15,2
Гірська	8,3	8,5	8,2	8,6	9,1	9,3	9,2

*Узагальнено на основі джерел: [211, с. 16; 212, с. 21].

Додаток 3

Середньооблікова кількість штатних працівників* в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області**

(тис. осіб)

Райони і міста	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>					
м. Ужгород	45,2	45,9	43,7	43,0	42,1
м. Мукачево	28,1	28,4	26,9	25,8	25,6
м. Берегово	7,2	8,3	8,5	7,1	7,6
м. Чоп	4,8	4,3	4,1	3,4	3,2
Берегівський	5,8	4,9	4,0	3,8	3,7
Виноградівський	14,6	15,9	15,0	14,5	14,8
Мукачівський	10,9	10,1	8,5	8,9	8,6
Ужгородський	10,6	12,4	12,3	12,0	10,7
Разом по зоні:	127,2	130,2	123,0	118,5	116,3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>					
м. Хуст	6,7	6,0	6,5	6,1	5,7
Іршавський	11,7	10,0	9,1	8,9	8,6
Тячівський	15,0	14,1	13,3	13,2	12,9
Хустський	8,5	8,3	6,9	6,3	6,1
Разом по зоні:	41,9	38,4	35,8	34,5	33,3
<i>Гірська природно-економічна зона</i>					
Великоберезнянський	3,9	3,4	3,2	3,4	3,1
Воловецький	3,4	2,8	2,7	2,5	2,5
Міжгірський	5,6	4,8	5,0	5,1	5,0
Перечинський	4,5	5,0	4,9	4,1	3,7
Рахівський	9,8	7,8	7,7	7,9	7,9
Свалявський	8,6	8,7	8,0	7,4	7,6
Разом по зоні:	35,8	32,5	31,5	30,4	29,8
По області, всього:	204,9	201,1	190,3	183,4	179,3

*За 2010-2014 рр. дані наведено по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб. Безпосереднє співставлення даних з відповідними даними попередніх років є некоректним.

**Розраховано на основі джерела: [126, с. 77; 234, с. 330].

Додаток И

Таблиця И 1

Житловий фонд в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області¹(на кінець року;
тис. м² загальної площі)

Райони і міста	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013 ²	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>								
м.Ужгород	2052	2271	2206	2294	2390	2564	2691	2728
м.Мукачево	1460	1628	1671	1790	1792	1797	1706	1818
м.Берегово	...	...	...	605	607	614	609	698
м. Чоп	...	...	...	164	247	253	253	254
Берегівський	1567 ³	1608 ³	1706 ³	1128	1211	1219	1232	1248
Виноградівський	1861	2033	2298	2416	2649	2729	2738	2750
Мукачівський	1689	1951	2103	2152	2247	2304	2325	2341
Ужгородський	1183 ⁴	1270 ⁴	1464 ⁴	1409	1557	1658	1696	1731
Разом по зоні:	9812	10761	11448	11958	12700	13138	13250	13568
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>								
м. Хуст	...	...	...	620	683	721	719	729
Іршавський	1935	2388	2434	2498	2601	2634	2654	2683
Тячівський	2957	3291	3633	3754	4253	4576	4622	4692
Хустський	2087 ⁴	2299 ⁴	2491 ⁴	1988	2092	2150	2168	2196
Разом по зоні:	6979	7978	8558	8860	9629	10081	10163	10300
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Велико-березнянський	424	482	499	523	544	550	550	553
Воловецький	399	419	450	494	532	540	542	549
Міжгірський	756	852	905	939	1001	1031	1039	1044
Перечинський	515	550	595	640	691	707	707	711
Рахівський	1501	1590	1713	1818	2007	2064	2072	2088
Свалявський	892	989	1060	1155	1210	1243	1251	1328
Разом по зоні:	4477	4882	5222	5569	5985	6135	6161	6273
По області	21279	23621	25228	26387	28314 ³	29354 ³	29574 ³	30141

¹Розраховано за джерелом: [234, с. 385; 131, с. 62].²За оцінкою Держстату України.³включаючи житловий фонд загальною площею, який знаходиться на балансі підприємств-банкрутів та тих, що припинили діяльність.⁴Включаючи відповідно міста Берегово, Хуст та Чоп.

Таблиця И 2

Забезпеченість населення житлом в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області¹

(на кінець року в середньому на
одного жителя; м² загальної площі)

Райони і міста	1990		1995		2000		2005		2010		2013 ²	
	усього	у т.ч. у сіль- ській місце- вості	усього	у т.ч. у сіль- ській місце- вості	усього	у т.ч. у сіль- ській місце- вості	усього	у т.ч. у сіль- ській місце- вості	усього	у т.ч. у сіль- ській місце- вості	усього	у т.ч. у сіль- ській місце- вості
<i>Низинна природно-економічна зона</i>												
м. Ужгород	16,9	х	18,1	х	17,6	х	19,9	х	20,3	х	23,0	х
м. Мукачево	16,8	х	18,3	х	19,1	х	21,9	х	21,3	х	20,0	х
м. Берегово	...	...	...	...	...	...	24,2	36,1	24,9	43,5	25,2	х
м. Чоп	...	х	...	х	...	х	18,6	х	27,1	х	27,7	х
Берегівський	18,5 ³	18,9 ³	19,1 ³	19,3 ³	20,8 ³	21,3 ³	21,5	21,9	23,2	23,7	23,6	24,1
Виноградівський	16,4	16,7	17,3	18,6	19,5	20,1	20,6	20,2	22,3	21,7	22,7	21,2
Мукачівський	16,2	16,4	18,9	19,2	20,3	20,7	21,5	21,9	22,3	22,7	23,0	23,5
Ужгородський	16,2 ³	16,5	17,4 ³	17,9	19,9 ³	20,8	21,2	21,6	22,7	23,2	24,2	24,7
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>												
м. Хуст	...	...	...	...	...	...	19,8	22,2	21,8	22,9	22,7	29,8
Іршавський	19,8	22,1	24,1	25,2	27,8	25,9	25,2	26,0	26,3	26,8	26,6	27,1
Тячівський	17,8	18,1	19,2	20,1	21,1	22,3	21,9	22,2	24,5	24,4	26,4	25,9
Хустський	16,4 ³	16,5 ³	17,7 ³	17,8 ³	19,2 ³	19,9 ³	20,7	20,5	21,8	21,5	22,5	22,1
<i>Гірська природно-економічна зона</i>												
Велико- березнянський	14,0	14,7	16,0	16,5	17,1	17,9	19,2	19,7	20,4	21,1	20,6	21,3
Воловецький	14,7	15,1	15,5	14,6	17,0	16,4	19,8	19,1	21,7	20,8	22,1	21,4
Міжгірський	15,0	17,8	16,7	18,7	18,1	20,2	19,2	20,8	20,8	22,0	20,9	21,7
Перечинський	15,7	17,3	16,6	17,3	18,3	19,6	20,3	19,9	22,0	20,9	22,2	21,0
Рахівський	17,4	21,4	17,7	21,7	18,8	22,5	20,1	22,6	22,0	23,7	22,5	23,7
Свалявський	15,8	16,6	17,3	17,6	18,9	19,0	21,4	21,5	22,5	22,9	23,1	23,7
По області	16,9	17,8	18,4	19,5	19,8	21,2	21,2	21,8	22,6	23,2	23,4	23,8

¹Розраховано за джерелом: [234, с. 386-387].

²За оцінкою Держстату України.

³Включаючи відповідно міста Берегово, Хуст та Чоп.

**Наявність об'єктів роздрібної торгівлі
та ресторанного господарства в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

Адміністративні райони	2005		2010		2012		2014	
	мережа роздрібної торгівлі, од.	об'єкти ресторанного господарства, од.	мережа роздрібної торгівлі, од.	об'єкти ресторанного господарства, од.	мережа роздрібної торгівлі, од.	об'єкти ресторанного господарства, од.	мережа роздрібної торгівлі, од.	об'єкти ресторанного господарства, од.
<i>Низинна природно-економічна зона</i>								
Берегівський	115	53	82	29	79	23	64	17
Виноградівський	114	61	104	24	76	6	84	5
Мукачівський	378	96	323	89	272	70	252	66
Ужгородський	471	163	449	120	430	97	396	84
Разом по зоні:	1078	373	958	262	857	196	796	172
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>								
Іршавський	182	67	140	53	109	43	75	37
Тячівський	176	98	120	67	113	58	101	39
Хустський	180	53	128	30	92	17	83	16
Разом по зоні:	538	218	388	150	314	118	259	92
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Велико-березнянський	66	14	38	7	31	6	26	5
Воловецький	78	24	60	12	47	4	31	4
Міжгірський	71	34	36	21	26	16	21	14
Перечинський	45	20	25	15	23	16	13	5
Рахівський	148	52	94	39	83	21	54	16
Свалявський	104	44	78	38	59	23	42	16
Разом по зоні:	512	188	331	132	269	86	187	60
По області	2128	779	1677	544	1440	400	1242	324
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>								
Низинна	50,6	47,9	57,1	48,2	59,5	49,0	64,1	53,1
Передгірна	25,3	28,0	23,1	27,6	21,8	29,5	20,8	28,4
Гірська	24,1	24,1	19,8	24,3	18,7	21,5	15,1	18,5

*Розраховано за джерелом: [126, с. 35-52; 128, с. 17-34].

Товарооборот підприємств роздрібної торгівлі та ресторанного господарства в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області¹

Райони і міста	1995		2000		2010		2014	
	усього, тис. грн	на 1 особу, ² грн ²	усього, тис. грн	на 1 особу, ² грн ²	усього, тис. грн	на 1 особу, ² грн ²	усього, тис. грн	на 1 особу, ² грн ²
<i>Низинна природно-економічна зона</i>								
м.Ужгород	51307	407	137434	1087	1918301	16480	2787890	22970
м.Мукачево	29986	331	154969	1747	857281	10206	1981820	23125
Берегівський ³	11282	132	57897	699	294875	2982	542283	4715
Виноградівський	17114	145	50989	431	412076	3486	654128	5424
Мукачівський	11694	112	41641	400	438092	4359	680022	6713
Ужгородський	22014	300	123043	1665	585779	7615	826487	11790
Разом по зоні:	143397	240	565973	953	4506404	7892	7472630	25983
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>								
Іршавський	16176	163	29288	297	267111	2704	361636	3627
Тячівський	11764	69	37956	220	340011	1969	509065	2912
Хустський ³	18086	139	32989	254 ²	391237	486	602051	809
Разом по зоні:	46026	115	100233	250	998359	2506	1472752	4739
<i>Гірська природно-економічна зона</i>								
Велико-березнянський	4055	133	4935	166	75318	2842	140256	5273
Воловецький	4135	150	9627	358	46861	1928	69874	2876
Міжгірський	5281	104	4823	96	52298	1083	93322	1940
Перечинський	4914	149	10640	328	28646	921	56742	1790
Рахівський	12568	139	25150	275	133834	1477	171009	1857
Свалявський	11364	196	23555	413	136006	2509	267370	4897
Разом по зоні:	42317	146	78730	274	472963	1719	798573	4118
По області	231740	180	744936	581	5977726	4797	9743955	7744
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>								
Низинна	61,9	х	76,0	х	75,4	х	76,7	х
Передгірна	19,9	х	13,5	х	16,7	х	15,1	х
Гірська	18,2	х	10,6	х	7,9	х	8,2	х

¹Розраховано за джерелом: [234, с. 216-217, 219; 228, с. 35].

²У цінах відповідних років.

³Включаючи відповідно міста Берегово, Хуст та Чоп.

Додаток Л

Основні показники закладів культури у гірській природно-економічній зоні Закарпатської області за період 2005-2014 рр.*

(на кінець року, од.)

Показники	Гірська природно-економічна зона (райони)						Разом по зоні	Довідково: Закарпатська область	Гірська природно- економічна зона, % до області	
	Велико- бережанський	Воловецький	Міжгірський	Перечинський	Рахівський	Свалявський				
Масові та універсальні бібліотеки	2005	34	18	43	23	38	28	184	520	35,4
	2010	33	18	32	23	38	28	172	505	34,1
	2013	33	18	29	23	38	26	167	497	33,6
	2014	33	18	29	23	38	26	167	494	33,8
Книжковий фонд масових та універсальних бібліотек, тис. примірників	2005	286,1	255,2	283,8	313,8	339,2	406,8	1884,9	6836,3	27,6
	2010	263,1	218,7	238,1	294,4	319,4	381,5	1715,2	6388,8	26,8
	2013	231,5	194,5	221,7	285,8	306,3	355,4	1592,2	6024,1	26,5
	2014	224,8	188,5	214,6	280,9	304,5	346,5	1559,8	5888,5	26,5
Забезпеченість населення книжковим фондом масових та універсальних бібліотек на 100 осіб, примірників	2005	1056	1033	579	1006	375	745	x	549	x
	2010	997	900	494	947	352	704	x	512	x
	2013	874	800	461	904	333	651	x	479	x
	2014	845	776	446	883	330	635	x	467	x
Заклади культури клубного типу	2005	29	15	35	22	32	26	159	488	32,6
	2010	31	18	27	22	32	26	156	474	32,9
	2013	31	18	25	22	31	26	153	467	32,8
	2014	31	18	25	21	31	26	152	467	32,5
Забезпеченість населення місцями у закладах культури клубного типу на 100 осіб	2005	18	18	13	14	8	12	x	9	x
	2010	20	21	12	14	8	12	x	8	x
	2013	20	21	11	13	7	12	x	8	x
	2014	19	21	11	13	7	12	x	8	x

*Розраховано за джерелом: [126, с. 105-111; 128, с. 99-105].

Додаток М

Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на початок року; млн дол. США)

Міста та райони	1996	2011	2013	2014	2015
<i>Низинна природно-економічна зона</i>					
м. Ужгород	5,4	52,1	53,8	56,7	50,9
м. Мукачево	1,2	49,5	64,6	66,0	42,8
м. Берегово	...	30,1	28,8	15,2	15,4
м. Чоп	...	14,8	17,0	15,6	13,6
Берегівський	1,4***	4,7	2,7	2,6	2,0
Виноградівський	0,6	22,6	27,3	29,2	36,7
Мукачівський	2,4	16,8	23,7	29,0	23,4
Ужгородський	1,1***	69,9	108,7	148,0	130,3
Разом по зоні:	12,1	260,5	326,6	362,3	315,1
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>					
м. Хуст	...	7,8	7,8	7,9	6,1
Іршавський	3,6	6,7	3,5	3,5	3,1
Тячівський	0,6	6,3	5,3	4,3	3,3
Хустський	0,6***	2,4	2,8	3,1	2,4
Разом по зоні:	4,8	23,2	19,4	18,8	14,9
<i>Гірська природно-економічна зона</i>					
Великобerezнянський	0,1	18,4	22,1	22,2	21,0
Воловецький	-	1,7	1,8	1,8	1,7
Міжгірський	-	5,2	5,1	0,1	0,1
Перечинський	0,5	5,5	5,3	4,5	3,1
Рахівський	0,2	30,5	4,2	4,2	4,0
Свалявський	0,3	19,3	21,9	23,3	16,5
Разом по зоні:	1,1	80,6	60,4	56,1	46,4
По області, всього:	18,0	364,4	406,4	437,5	376,6
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>					
Низинна	67,2	71,5	80,4	82,8	83,7
Передгірна	27,7	6,4	4,8	4,4	4,0
Гірська	6,1	22,1	14,8	12,8	12,3

*Розраховано на основі джерела: [234, с. 196].

**Дані про прямі інвестиції є попередніми і використовуються Національним банком України для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції.

***Включаючи відповідно міста Берегово, Хуст та Чоп.

Додаток Н

Таблиця Н 1

**Зовнішня торгівля товарами в гірській природно-економічній зоні
Закарпатської області***

Показники	Гірська природно-економічна зона (райони)						Разом по зоні	Довідково: Закарпатська область
	Велико- березнянський	Воловецький	Міжгірський	Перечинський	Рахівський	Свалявський		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Експорт товарів, тис. дол. США								
2000	3734	1007	2371	215	14372	1209	22908	215296
2005	6381	13244	1851	15190	16309	6536	59311	552333
2010	9319	9029	6120	29569	6591	20268	80896	1156645
2012	14161	68564	3839	26207	15081	23620	89762	1385087
2013	15452	5669	3849	33644	16329	28775	103718	1299966
2014	16238	6637	4380	29664	16991	46045	119955	1382796
Темпи зростання (зменшення) обсягів експорту товарів, % до попереднього року	х	х	х	х	х	х	х	х
2000	104,4	141,5	44,0	134,1	136,9	84,8	х	91,2
2005	129,3	77,6	106,0	107,6	65,0	120,4	х	123,7
2010	101,7	74,4	68,9	71,5	112,1	90,5	х	99,1
2012	109,1	82,7	100,3	128,4	108,3	121,8	115,5	93,9
2013	105,1	117,1	113,8	88,1	104,1	160,0	115,7	106,4
2014								
Частка природно-економічної зони в загальному обсязі експорту товарів, %	1,7	0,5	1,1	0,1	6,7	0,6	10,6	х
2000	1,2	2,4	0,3	2,8	3,0	1,2	10,7	х
2005	0,8	0,8	0,5	2,6	0,6	1,7	7,0	х
2010	1,0	0,5	0,3	1,9	1,1	1,7	6,5	х
2012	1,2	0,4	0,3	2,6	1,3	2,2	8,0	х
2013	1,2	0,5	0,3	2,1	1,2	3,3	8,7	х
2014								
Імпорт товарів, тис. дол. США								
2000	1455	941	2871	1445	1084	244	8040	183903
2005	3064	14443	2177	10229	2410	5171	37494	686374
2010	4797	7881	3727	13870	487	14421	45183	1348604
2012	7241	5679	1587	10319	1974	23262	50062	2009085
2013	7520	4917	1725	13678	1357	30971	60168	2062493
2014	7887	5505	1960	22779	1763	36775	76669	1734557
Темп зростання (зменшення) обсягів імпорту товарів, % до попереднього року	х	х	х	х	х	х	х	х
2000	111,6	174,0	428,5	139,2	125,5	142,7	х	111,7
2005	113,4	78,3	101,6	123,2	39,7	156,0	х	141,5
2010	92,6	74,1	54,6	80,3	146,4	124,1	х	100,6
2012	103,9	86,5	108,7	132,5	68,8	133,1	120,2	102,7
2013	104,9	112,0	113,6	166,5	129,9	118,7	127,4	84,1
2014								
Частка природно-економічної зони в загальному обсязі імпорту товарів, %	0,8	0,5	1,6	0,8	0,6	0,1	4,4	х
2000	0,5	2,1	0,3	1,5	0,4	0,8	5,5	х
2005	0,4	0,6	0,3	1,0	0,0	1,1	3,3	х
2010	0,4	0,3	0,1	0,5	0,1	1,2	2,5	х
2012	0,4	0,2	0,1	0,7	0,1	1,5	2,9	х
2013	0,5	0,3	0,1	1,3	0,1	2,1	4,4	х
2014								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Коефіцієнт покриття експортом імпорту товарів	2000	2,56	1,07	0,82	0,15	13,26	4,95	2,84	1,17
	2005	2,08	0,92	0,85	1,48	6,77	1,26	1,58	0,81
	2010	1,94	1,15	1,64	2,13	13,53	1,41	1,79	0,70
	2012	1,96	1,21	2,42	2,54	7,64	1,02	1,79	0,69
	2013	2,05	1,15	2,23	2,46	12,03	0,93	1,72	0,63
	2014	2,05	1,20	2,23	1,30	9,64	1,25	1,56	0,78

* Розраховано за джерелом: [125, с. 126-133; 234, с. 185].

Таблиця Н 2

**Зовнішня торгівля послугами в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області¹**

(тис. дол. США)

Міста та райони	Експорт					Імпорт				
	2000	2005	2010	2013	2014	2000	2005	2010	2013	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>										
м.Ужгород	1732	9837	5651	22003	21788	571	4340	642	4996	8120
м.Мукачево	522	4336	8080	104121	64212	76	11739	4304	6002	5654
м.Берегово	...	24	1672	35538	11038	...	726	606	629	104
м. Чоп	...	11856	7638	14036	7894	...	3006	696	2073	1240
Берегівський	447 ²	195	... ³	5200	5675	507 ²	135	-	-	... ³
Виноградівський	3	-	... ³	42241	22174	20	423	1595	1874	600
Мукачівський	915	3826	15792	20207	21399	805	751	2063	5107	4069
Ужгородський	7605 ³	156	6005	18259	16747	...	5284	29009	25898	11557
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>										
м. Хуст	...	4	... ²	... ²	3004	...	1	... ²	... ²	5
Іршавський	57	73	458	2303	2596	-	112	... ²	... ²	... ³
Тячівський	69	404	658	2795	2314	-	94	301	... ²	... ³
Хустський	26 ³	-	... ²	1928	3035	6 ²	-	... ²	... ²	251
<i>Гірська природно-економічна зона</i>										
Велико-березнянський	300	20	... ³	... ³	... ³	16	32	... ²	... ²	... ³
Воловецький	-	-	... ³	... ³	... ³	1	88	... ²	... ²	... ³
Міжгірський	3	12	... ³	... ³	... ³	75	22	... ²	-	-
Перечинський	-	3	... ³	... ³	... ³	-	7	... ²	... ²	... ³
Рахівський	-	518	... ³	... ³	... ³	-	341	-	... ²	... ³
Свалявський	160	46	561	7745	8751	-	76	... ²	1081	1115
По області, всього:	11869	31310	48967	292412	200978	4568	27177	39460	48413	33157

¹ Розраховано за джерелом: [234, с. 189-190].

² Включаючи відповідно міста Берегово, Хуст та Чоп.

³ Інформація конфіденційна відповідно до Закону України „Про державну статистику”.

Додаток П

Таблиця П 1

Капітальні інвестиції в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(у фактичних цінах; млн грн)

Міста та райони	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>					
м. Ужгород	255,3	370,0	542,0	652,0	461,9
м. Мукачево	434,8	310,2	409,1	394,9	301,2
м. Берегово	108,3	89,4	107,1	66,2	108,4
м. Чоп	21,9	35,9	17,9	16,0	15,9
Берегівський	50,1	58,0	32,5	32,0	50,4
Виноградівський	114,0	150,1	175,0	123,7	164,7
Мукачівський	196,5	221,5	208,3	169,4	151,4
Ужгородський	328,4	972,8	422,0	440,2	502,6
Разом по зоні:	1509,3	2207,9	1913,9	1894,4	1756,5
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>					
м. Хуст	46,8	99,2	79,2	60,3	83,4
Іршавський	69,5	116,9	121,3	89,0	89,1
Тячівський	221,4	175,6	226,3	244,7	202,0
Хустський	85,4	88,3	75,1	87,2	144,9
Разом по зоні:	423,1	480,0	501,9	481,2	519,4
<i>Гірська природно-економічна зона</i>					
Великобerezнянський	23,6	30,8	17,9	12,3	21,7
Воловецький	17,8	27,5	28,3	22,5	22,1
Міжгірський	33,7	58,6	54,9	42,9	46,1
Перечинський	38,9	47,6	49,6	30,9	86,2
Рахівський	82,9	108,8	73,5	82,9	94,8
Свалявський	76,1	90,7	96,1	78,7	91,9
Разом по зоні:	273,0	364,0	320,3	270,2	362,8
По області, всього:	2205,4	3051,9	2736,1	2645,8	2638,7

*Розраховано на основі джерела: [234, с. 130].

**Капітальні інвестиції на одну особу в розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

(у фактичних цінах; грн)

Міста та райони	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>					
м. Ужгород	2221,9	3220,2	4717,1	5689,4	4044,3
м. Мукачево	5219,7	3706,1	4858,7	4666,7	3539,5
м. Берегово	4456,8	3694,2	4425,6	2746,9	4514,7
м. Чоп	2460,7	4033,7	2011,2	1777,8	1768,2
Берегівський	965,3	1117,5	626,2	615,4	970,5
Виноградівський	963,7	1262,4	1464,4	1030,0	1365,9
Мукачівський	1957,2	2201,8	2062,4	1677,2	1496,5
Ужгородський	4815,2	14180,8	6107,1	6324,7	7159,7
Разом по зоні:	2584	3821	3291	3221	3046,3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>					
м. Хуст	1504,8	3179,5	2530,4	1920,4	2664,5
Іршавський	702,7	1179,6	1220,3	893,6	892,3
Тячівський	1285,0	1015,6	1305,1	1407,1	1157,6
Хустський	892,4	921,7	783,1	907,4	1506,7
Разом по зоні:	1025	1034	1145	1138	1291,1
<i>Гірська природно-економічна зона</i>					
Великобerezнянський	883,9	1157,9	672,9	460,7	811,2
Воловецький	729,5	1122,4	1155,1	918,4	900,9
Міжгірський	700,6	1220,8	1143,8	891,7	962,3
Перечинський	1238,9	1511,1	1569,36	968,6	2693,1
Рахівський	913,0	1193,0	802,4	902,1	1027,5
Свалявський	1419,8	1689,0	1786,2	1460,1	1702,9
Разом по зоні:	992	1320	1158	975	1305,9
По області, всього:	1773,9	2449,0	2189,2	2111,9	2101,9

*Розраховано на основі джерела: [234, с. 131].

Додаток Р

Таблиця Р 1

**Прийняття в експлуатацію житлових будівель в розрізі природно-
економічних зон Закарпатської області***

(од.)

Райони і міста	2005		2010		2012		2013		2014	
	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості	усього	у т.ч. у сільській місцевості
<i>Низинна природно-економічна зона</i>										
м.Ужгород	58	х	44	х	117	х	150	х	151	х
м.Мукачево	86	х	117	х	116	х	78	х	75	х
м.Берегово	33	-	24	-	22	-	15	-	16	-
м.Чоп	11	х	7	х	9	х	6	х	5	х
Берегівський	70	67	33	30	18	16	26	24	21	21
Виноградівський	92	20	104	58	127	59	71	34	83	48
Мукачівський	69	54	94	72	119	102	112	103	89	79
Ужгородський	83	79	192	190	192	184	187	183	188	186
Разом по зоні:	502	220	615	350	720	361	645	344	628	334
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>										
м.Хуст	68	5	8	-	56	6	44	6	60	9
Іршавський	93	63	94	86	130	111	103	90	81	76
Тячівський	177	87	386	235	289	190	359	245	261	189
Хустський	117	101	114	110	81	79	116	112	202	187
Разом по зоні:	455	256	602	431	556	386	622	453	604	461
<i>Гірська природно-економічна зона</i>										
Велико-березнянський	24	7	16	9	16	15	11	5	12	4
Воловецький	21	6	13	8	29	20	29	21	26	21
Міжгірський	14	8	18	13	49	38	69	47	59	47
Перечинський	22	17	17	12	18	11	18	13	28	22
Рахівський	61	26	83	33	48	30	104	61	111	55
Свалявський	63	24	36	12	43	21	42	25	45	33
Разом по зоні:	205	88	183	87	203	135	273	172	281	182
По області	1162	564	1400	868	1479	882	1540	969	1513	977
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>										
Низинна	43,2	39,0	43,9	40,3	48,7	40,9	41,9	35,5	41,5	34,2
Передгірна	39,2	45,4	43,0	49,7	37,6	43,8	40,4	46,8	39,9	47,2
Гірська	17,6	15,6	13,1	10,0	13,7	15,3	17,7	17,7	18,6	18,6

*Розраховано за джерелом: [234, с. 145-146].

**Прийняття в експлуатацію житла у розрізі природно-економічних зон
Закарпатської області***

(тис.м²; загальної площі)

Райони і міста	2000	2005	2010	2012	2013	2014
<i>Низинна природно-економічна зона</i>						
м.Ужгород	18,2	38,9	26,0	56,3	82,7	93,3
м.Мукачево	12,0	19,5	37,1	36,6	26,4	25,6
м.Берегово	...	5,6	4,9	9,2	4,6	5,8
м.Чоп	...	2,5	1,5	2,1	2,0	1,3
Берегівський	7,3**	9,3	7,1	4,0	5,8	5,9
Виноградівський	27,9	13,5	18,2	27,7	16,9	22,1
Мукачівський	8,4	14,5	19,7	27,0	24,0	21,4
Ужгородський	14,3**	18,4	41,9	49,2	42,7	44,9
Разом по зоні:	88,1	122,2	156,4	212,1	205,1	220,3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>						
м.Хуст	...	10,9	3,7	11,3	9,2	13,6
Іршавський	20,9	20,6	16,8	26,3	19,7	17,7
Тячівський	41,8	26,5	58,0	57,5	71,9	48,0
Хустський	22,2**	15,1	16,3	15,1	20,8	40,2
Разом по зоні:	84,9	73,1	94,8	110,2	121,6	119,5
<i>Гірська природно-економічна зона</i>						
Великобerezнянський	2,4	5,2	3,3	2,8	2,6	2,7
Воловецький	2,6	3,9	3,0	5,6	6,0	6,3
Міжгірський	6,8	1,9	2,9	10,8	11,2	9,4
Перечинський	1,8	4,0	2,8	5,2	3,3	4,4
Рахівський	20,2	10,0	14,6	10,4	19,9	18,5
Свалявський	6,5	11,7	6,9	9,2	10,5	14,1
Разом по зоні:	40,3	36,7	33,5	44,0	53,5	55,4
По області	213,3	232,0	293,3	366,3	380,2	395,2
Природно-економічні зони, % до області						
Низинна	41,3	52,7	53,3	57,9	53,9	55,7
Передгірна	39,8	31,5	32,3	30,1	32,0	30,2
Гірська	18,9	15,8	11,4	12,0	14,1	14,1

*Розраховано за джерелом: [234, с. 143].

**Включаючи відповідно міста Берегово, Хуст і Чоп.

Додаток С

Кількість народжених, померлих та природний приріст населення в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(осіб)

Адміністративні райони	Кількість										Природний приріст (скорочення) населення				
	народжених					померлих					2005	2010	2012	2013	2014
	2005	2010	2012	2013	2014	2005	2010	2012	2013	2014					
<i>Низинна природно-економічна зона</i>															
Берегівський	881	982	1049	1027	985	1311	1022	972	1087	979	-120	-37	77	-60	6
Виноградівський	1586	1981	2055	1974	1950	1646	1401	1459	1411	1437	-60	580	596	563	513
Мукачівський	2193	2438	2580	2472	2542	2526	2252	2323	2218	2222	-333	186	257	254	320
Ужгородський	2292	2389	2582	2535	2455	2582	2234	2189	2189	2221	-290	-155	393	346	234
Разом по зоні:	6952	7790	8266	8008	7932	8065	6909	6943	6905	6859	-803	574	1323	1103	1067
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>															
Іршавський	1283	1484	1562	1555	1441	1250	1178	1108	1146	1104	33	306	454	409	337
Тячівський	2130	2688	2716	2622	2699	1764	1747	1762	1757	1816	366	941	954	865	883
Хустський	1627	1957	1894	1889	1858	1526	1473	1494	1499	1489	101	484	400	390	369
Разом по зоні:	5040	6129	6172	6066	5998	4540	4398	4364	4402	4409	500	1731	1808	1664	1589
<i>Гірська природно-економічна зона</i>															
Великоберезнянський	319	392	383	384	423	505	454	391	395	410	-186	-62	-8	-11	13
Воловецький	268	371	364	345	342	336	314	355	331	331	-68	57	9	14	11
Міжгірський	660	714	706	693	702	645	673	604	618	607	15	41	102	75	95
Перечинський	469	503	621	603	581	539	457	451	426	438	-70	46	170	177	143
Рахівський	1366	1585	1645	1563	1624	1107	1057	1026	1058	1084	259	528	619	505	540
Свалявський	676	814	811	828	775	719	685	679	666	670	-43	129	132	162	105
Разом по зоні:	3758	4379	4530	4416	4447	3851	3640	3506	3494	3540	-93	739	1024	922	907
По області	15750	18301	18968	18490	18377	16456	14947	14813	14801	14808	-706	3354	4155	3689	3569
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>															
Низинна	44,1	42,6	43,6	43,3	43,2	49,3	46,2	46,8	46,7	46,3	-13,7	17,1	31,8	29,9	29,9
Передгірна	32,0	33,5	32,5	32,8	32,6	27,6	29,4	29,6	29,7	29,8	70,8	51,6	43,6	45,1	44,6
Гірська	23,9	23,9	23,9	23,9	24,2	23,4	24,4	23,6	23,6	23,9	-13,2	22,0	24,6	25,0	25,5

*Розраховано за джерелом: [125, с. 24-26; 127, с. 22-24].

Г 13

Газуда М. В., В. В. Польовська

Активізація розвитку гірських територіальних систем/М. В. Газуда, В. В. Польовська. – Ужгород: Видавництво «ФОП Сабов А.М.», Ужгород – 260 с.

Монографія присвячена дослідженню теоретико-методичних і практичних засад формування збалансованого розвитку територій гірської місцевості. Обґрунтовано рівень розвитку гірських територій з урахуванням важливих складових, зокрема економічної, соціальної, екологічної. Здійснено аналіз регіональних природних і суспільних передумов розвитку гірських територій в контексті позиційних властивостей та функцій території, зокрема природних і кліматичних умов, природного довкілля і його якості, наявного природного потенціалу, та суспільних властивостей, що зумовлюються місткістю і освоєністю території, а також демографічними, соціальними господарськими (економічними) та екологічними властивостями території.

На основі узагальнення зарубіжного досвіду, з урахуванням реалізації інституційних засад, обґрунтовано перспективні напрями активізації розвитку гірських територій.

Запропоновано комплексний підхід до аналізу і формування системи активізації розвитку гірських територіальних систем, шляхом визначення наукових підходів, принципів, пріоритетів розвитку, завдань і цілей, а також формування ефективного інституційного управлінського механізму шляхом вибору відповідного інструментарію, застосування якого сприятиме вияву потенційних можливостей і забезпеченню їх ефективного використання з метою активізації розвитку й підвищення конкурентоздатності гірських територій регіону.

Для спеціалістів, науковців, практиків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, коледжів економічного профілю, працівників управлінських структур, державних органів влади, органів місцевого самоврядування.

УДК 332.122 (477.87) (23.0)

Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура Times New Roman.

Друк офс. Ум. друк. арк. 15,11. Обл.-вид. арк. 11,62.

Тираж 300 шт. Замовлення № __.

Видавництво «ФОП Сабов А.М.».

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64 -37-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4815 від 25.02.2015р.

Друк: ФОП Сабов А.М., тел.: 050-43-22-437